

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ
касбий таълим педагогикаси йўналишлари талабалари учун**

П Е Д А Г О Г И К П С И Х О Л О Г И Я

фанидан

М А Ъ Р У З А Л А Р М А Т Н И

ТОШКЕНТ – 2005

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
Иқтисодий йўналишлар бўйича
Олий ўқув юртлараро илмий-услубий
Кенгашда кўриб чиқилган ва тасдиқланган

Кенгаш раиси _____ Б.Ю. Ходиев

«___» _____ 2005 й.

«МАЪҚУЛЛАНГАН»
«Ахборот технологиялари ва менежмент» факультети
илмий Кенгашида муҳокама
қилинган ва маъқулланган

Кенгаш раиси _____ Б. Бегалов

«___» _____ 2005 й.

«ТАВСИЯ ЭТИЛГАН»
«Ижтимоий психология»
кафедраси мажлисида муҳокама
қилинган ва тавсия этилган

Кафедра мудири _____ В. Каримова

(мажлисининг 18-сонли баённомаси)

« 4 » июль 2005 й.

Такризчилар:

Каримова В.М. – Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети «Ижтимоий психология» кафедраси мудири, психология фанлари доктори, профессор.

Нишонова З.Т. – Низомий номли Тошкент Давлат Педагогика Университети «Психология» кафедраси мудири, психология фанлари номзоди, доцент.

Тузувчилар:

© Доц. Ф.А. Акрамова, Н.Х.Лутфуллаева, Х.Р.Хайдарова «Педагогик психология» фани (маърузалар матни). - Т.: ТДИУ, 2005 - 201 бет.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	6
1-мавзу. Педагогик психология фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари.....	8
1.1. Педагогик психологиянинг предмети	8
1.2. Таълим-тарбиянинг психологик жиҳатлари ва Шарк мутафаккирларининг қарашлари.....	9
1.3. Педагогик психология фанининг ривожланиш тарихи.....	11
1.4. Таълимдаги психологик тадқиқотлар жараёнининг асосий босқичлари.....	15
1.5. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари.	16
2 – мавзу. Педагогик психология ва ўқувчининг ёш давлари.....	23
2.1. Шахснинг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.....	23
2.2. Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.....	26
2.3. Турли ёш давларига мансуб ўқувчиларда билиш, ҳиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиши тавсифи	29
2.4. Педагогик психологияда ёш давларини табақалаш муаммолари.....	31
3 – мавзу. Ижтимоийлашув жараёни ва ўқувчининг шахсий такомиллашуви.....	35
3.1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ўрни	35
3.2. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар	37
3.3. Ёш давлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари.....	39
3.4. Ўзаро муносабатларда ёш хусусиятлари.	41
4-Мавзу. Таълим ва тарбиянинг назарий асослари	43
4.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.....	43
4.2. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари	48
4.3. Ўқиш фаолиятини бошқариш	51
4.4. Тарбия мақсадлари, усуллари ва ёндошувлари.....	53
4.5. "Тарбияси қийин" болалар психологияси	58
4.6. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари	59
5 – мавзу. Педагогик фаолият психологияси ва ёш давлари муаммолари	63
5.1. Боғча ёшидаги даври-таълимнинг бошланғич қадамлари, шахсда ижтимоий зарур ҳислатлар шаклланиши	63
5.2. Ўйин - мактабгача ёш даврнинг фаолияти сиф.....	64
5.3. Кичик мактаб ёши даврида билиш жараёнларининг шаклланиши.....	68
5.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг психологик ривожланиши.	69
5.5. Ақлий ривожланиш манбаалари ва ўзлаштирамаслик сабаблари	72

6 – мавзу. Ўсмир ва ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари	76
6.1. Акцентуациялар ўсмирлик ёшининг характереологик белгиси сифатида. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари	76
6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши. Ўсмирлик даврида янги ҳислатларнинг пайдо бўлиши	79
6.3. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари.....	85
6.4. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.....	89
6.5. Илк ўспиринлик давридаги ёшларнинг шахсий хусусиятлари.....	93
7 – мавзу. Педагог психологияси	99
7.1. Педагог шахси ҳақидаги Шарк мутафаккирлари қарашлари	99
7.2. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур ҳислатлар.	100
7.3. Педагогик профессиограмма.....	102
7.4. Педагогик қобилиятлар.....	105
7.5. Педагогик такт психологияси	111
7.6. Педагогнинг психологик жиҳатдан ўз малакасини оширишни ташкил этиш.....	112
8 – мавзу. Педагогик бошқарув ва педагог маҳорати	116
8.1. Ўқувчилар гуруҳларида ўзаро муносабатларни бошқариш	116
8.2. Ўқувчилар гуруҳий фаолиятини ташкил этиш	117
8.3. Таълим жараёнини бошқаришда гуруҳнинг ва ўқувчиларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш.....	118
8.4. Гуруҳ ичидаги ўқувчининг хусусиятлари	120
9 – мавзу. Педагогик баҳолаш психологияси	124
9.1. Ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари.....	124
9.2. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари.....	125
9.3. Ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ва педагогик баҳолаш	127
9.4. Педагогик баҳонинг эффективлиги.....	130
9.5. Педагогик баҳолашнинг ижтимоий характери	131
10 – мавзу. Педагогик фаолиятда психодиагностика асослари	134
10.1. Психологик-педагогик диагностика.....	134
10.2. Турли психодиагностик методикаларни қўллашнинг хусусиятлари	136
10.3. Ақлий тараққиёт, қобилиятлар, шахс хусусиятлари, ўқувчи ривожланиши ва ўқувчи гуруҳларидаги шахслараро муносабатлар психодиагностикаси	138
10.4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йўллари ва имкониятлари.....	139
11–мавзу. Интерфаол таълим методларининг психологик асослари	144
11.1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик	

шартлари.....	144
11.2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.....	145
11.3. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар.....	147
11.4. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог нодирективлиги асосий шарт сифатида.....	148
12–мавзу. Педагогик жамоа психологияси ва бошқариш хусусиятлари	153
12.1. Педагогик жамоадаги психологик муҳитнинг асосий хусусиятлари.....	153
12.2. Педагоглар жамоасидаги ўзаро муносабат турлари.....	154
12.3. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари	155
12.4. Педагогик жамоа психологик муҳити: шакллантириш йўллари ва услублари.....	156
13 – мавзу. Таълим тизимида психологик хизмат	158
13.1. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши	158
13.2. Ўқитувчи мактаб психологик хизмат тизимида.....	161
13.3. Ўқув масканларида психологнинг асосий вазифалари.....	162
13.4. Амалиётчи психологнинг ахлоқий кодекси.....	164
Адабиётлар рўйхати	167
ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодиёт мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари	169
Ишчи дастур.....	170
Фан бўйича тест саволлари.....	183
Фан бўйича ёзма имтиҳон саволлари.....	192
“Педагогик психология ” фани бўйича педагогик технологияларининг қўлланилиши	202
“Педагогик психология” фани бўйича ахборот технологиянинг қўлланилиши	205

СЎЗ БОШИ

Маълумки, қабул қилинган “Таълим тўғрисида” ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да шахс камолоти энг асосий масала қилиб олинган. Республикамизда уларда кўрсатиб ўтилган вазифаларни рўёбга чиқариш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда.

Педагогик психология психология фанининг муҳим тармоқларидан биридир. Педагогик психология мураккаб тузилишига эга бўлиб, инсон ҳаётининг барча соҳаларининг, айниқса, таълим ва тарбиявий томонларини ўз ичига қамраб олади.

Педагогик психология курсининг мақсади - талабаларга таълим ва тарбиянинг мазмуни, ундаги психологик қонуниятлар, инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамияти, педагогик психологиянинг методлари билан таништиришдан иборатдир.

Педагогик психология фанининг асосий вазифаларига бакалаврларни ижтимоий фаолиятининг таълим ва тарбия каби йўналишларида ўқитувчи шахси меҳнатини ташкил этиш, педагогик жамоаларда ишни ташкил этиш омиллари, механизмлари ва шарт-шароитлари билан таништириш, таълим фаолият мотивларини мукамал ўзлаштириш, ўқувчиларнинг таълимдаги қобилият ва иқтидорини ўстириш йўллари ҳамда уларни ривожлантириш омилларига ўргатиш, бу борада ижтимоий-психологик ҳодисалар табиати ва моҳиятини тушунишга кўмаклашишдан иборатдир.

Ҳар бир ёш даврининг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказиш инсонда ўз-ўзини англашни вужудга келтиради. Болада ўзини англаш туйғуси қанча эрта уйгонса, шахсий нуқтаи назар, ўз хулқини ҳис қилиш, ўзининг амалий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. Худди шу аснода инжиқлик, ўжарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. Шахслараро муносабатлардаги қарама-қаршилик, инкироз ривожланиш қонунларига лоқайд қарашнинг оқибатидир. Инсон психикасидаги умидсизлик, ижтимоий адолат учун курашиш руҳининг ўзгариши-назария билан турмуш номутаносиблигининг маҳсулидир. Одамларда эътиқод, дунёқараш, муомала, мулоқот, мустақил хулқ-атворни шакллантириш кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқдир. Кишилардаги ташаббускорлик ҳамда тўсиқларни енгишга интилишни аниқлаш ва уларга педагогик психология хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқдир.

Умуман ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида оила, тарбия, муассасалари, ишлаб чиқариш корхонаси ва жамоат ташкилотларида педагогик психологиядан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг шахслараро ижобий муносабатлар ўрнатишининг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гаровидир.

Таълимдаги янгилашни, асосан, “Давлат таълим стандартлари” ни ишлаб чиқишнигина амалга оширмай, балки таълим жараёни орқали ўқувчининг ўз келажагини ёрқин тасаввур қила оладиган, бу борада ўз тақдири ва ўз шахсига онгли муносабатда бўлиб, турли фаолиятларда ўз-ўзини ривожлантира оладиган эркин, фаол ва мустақил шахсни шакллантиришни кўзда тутати.

Мустақил республикаимизнинг келгусидаги ривож, равнақи ҳар томонлама баркамол, ўзига, бошқаларга, жамиятга, табиатга ва меҳнатга тўғри муносабатни билдира оладиган, мустақил фаолият кўрсата оладиган, ижодкор ва тадбиркор шахсга боғлиқдир. Ўқувчида ана шу хусусиятларнинг ривожланиши сўзсиз ўқитувчига, унинг ўқув - тарбия жараёнини тўғри бошқара олишига боғлиқ. Бугунги кунда ҳар бир фан ўқитувчиси ўқувчиларга “Давлат таълим стандартлари” да белгиланган билимлар меъёрини ўргатиш, демакки, “яхши физик”, “яхши адабиётчи”, “яхши тарихчи” бўлиш эмас, балки ўз фанини ўқитиш орқали ўқувчи шахсининг юқорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларини тарбиялай оладиган - яхши ўқитувчи бўлиши лозим. Яхши ўқитувчи бўлиш учун эса ўқув жараёнини яхши, тўғри, одилона ва оқилона бошқара олиши жуда муҳимдир.

МУАЛЛИФЛАР

1- МАВЗУ.

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Режа:

- 1.1. Педагогик психологиянинг предмети.
- 1.2. Таълим-тарбиянинг психологик жиҳатлари ва Шарк мутафаккирларининг қарашлари.
- 1.3. Педагогик психология фанининг ривожланиш тарихи.
- 1.4. Таълимдаги психологик тадқиқотлар жараёнининг асосий босқичлари.
- 1.5. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари.

1.1. Педагогик психологиянинг предмети

Мамлакатимиздаги мавжуд барча ўқув юртлари таълим-тарбияни тўғри, илмий асосда ташкил этишлари учун бу жараённинг ўзига хос психологик қонуниятларини, унинг механизмларини, шунингдек, фаол, мустақил ҳамда ижодий тафаккур жараёнини замонавий билимлар асосида таркиб топтиришнинг самарали усулларини билиши лозим бўлади.

Бу борада педагогик психология -ҳозирги замон психология фанининг ривожланган соҳаларидан бўлиб, бу ўринда муҳим ўрин эгаллайди, зеро у инсон руҳий оламининг табиати ва унинг қонуниятларини ўрганувчи соҳадир.

Педагогик психология – психология илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Таълим-тарбия муассасаларидаги фаолият ва ҳатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларини ўрганувчи педагогик психология икки фанни, яъни психология ва педагогика фанларининг туташган жойидан ўрин эгаллагандир. Педагогик психологиянинг предмети ўқув муассасаларида билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир. Шунингдек, педагогик психология - таълим-тарбиянинг таъсири оқибатида ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни, ўқув материалларининг ўқувчиларнинг ёш даврларига мос келишини, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлигини, дарсликларининг тартибига нисбатан бўлган психологик талаблар каби муаммоларни ҳам ўрганади.

Ҳозирги даврда педагогик психологиянинг муҳим вазифаларидан бири - ўқув масканидаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу хил янги таълим дастурига ўтиш муносабати билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади.

Шунингдек, «Педагогик психология» таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси бўлган - ўқитувчи шахсини, унинг педагогик фаолият хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда ўқитувчининг таълим–тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларига ургу бериш билан бирга, унинг билим, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб топиши ҳамда тараққиётининг психологик жараёнлари аниқланади.

Педагогик психология фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа фанлар сингари тараққиётнинг умумий тамойилларига: олий нерв фаолияти ва психофизиология қонунларига, бу соҳада тупланган илмий маълумотларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади.

1.2. Таълим ва тарбия билан боғлиқ дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар

Педагогик психология алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йули анча мураккаб кечгандир.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонуниятларини, муайян илмий йўналишда ўрганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг қўлёзмаларида мазкур ҳолатларнинг намён бўлиши, инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Жумладан, Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро ўзвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат, деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм–фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари туғилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий ҳислатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоти ташки муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабила билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишнинг энг етук маҳсули бўлади, деб таъкидлайди.

Ўқитувчи шахсининг психологик хусусиятлари масаласида Абу Наср Форобий: “Ўқитувчи ақл-фаросатга, чиройли нутқга эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалай олишни билмоғи зарур”, “Ўқитувчи ва раҳбарнинг вазифаси доно давлат раҳбари вазифасига ўхшайди, шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-фаросатга, чиройли нутқга эга бўлиши, ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалаб беришни билмоғи лозим. Шу билан бирга ўз ор-номусини қадрлаши, адолатли бўлиши лозим. Ана шундагина у инсонийликнинг юксак даражасига эга бўлади ва бахт чўққисига эришади”, деб таъкидлайди.

Абу Райхон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирида яратилган. Билим ва тарбиянинг

табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирнинг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг моҳиятига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосида қурилган ўқитиш самарали бўлишини уқтиради. Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт–саодати, таълим–тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг дохийиси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, тана ва калбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармокланиши, ҳолатлари ҳақидаги қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади. Абу Али ибн Синонинг фикрича: “...Ўқитувчи матонатли, соф виждонли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, ахлоқ қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ички ва ташқи дунёсини ўрганиб, унинг ақл қатламларига қира олмоғи лозим”.

Юсуф Хос Хожиб ижодининг бош масалаларидан бири - комил инсонни тарбиялашдир. У ўз асарларида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади. «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл–йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хирандномаи Искандари», «Тухфат-ул-ахрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Таълим ва тарбия жараёнида тарбиячи ва ўқитувчи шахси энг муҳим омил бўлганлиги туфайли Насриддин Тусий “Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида” деган асарида шундай ифодалайди: “Ўқитувчи мунозараларни олиб боришни, рад этиб бўлмайдиган даражада исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилигига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантиқий ифодаланадиган бўлиши лозим... Ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда захархандали, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчи ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...”.

Алишер Навоийнинг «Ҳазойин-ул-маоний», «Махбуб-ул-қулуб» ва бошқа шу сингари асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, ўзгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шу билан бирга ўқитувчи меҳнатини холисона баҳолаб: “Агар шогирд подшоликка эришса ҳам, унга (муаллимга) қуллуқ қилса арзийди”, дейдики, бу орқали таълим ва тарбия жараёнидаги ўқитувчи шахсининг марказий шахс сифатида кўради. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлодни баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Навоий «Ҳамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, қатъиятлилик, итоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёлот, инсоннинг

мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек, бу борада Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Нақшбандий, Огаҳий сингари буюк Шарқ мутафаккирларининг ёшлар тарбиясига, ўқитувчи, тарбиячининг жамиятдаги ўрни, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, шахслараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида раво ва ихчам баён этилганлигини таъкидлаш мумкин.

1.3. Педагогик психология фанининг ривожланиш тарихи

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик олимлар, файласуф ва ёзувчиларини ҳам мунтазам жалб этиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII диний-ахлоқий таълимотлар замирида ёритилгандир. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва Ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. В.Н.Татишев, А.Н.Радишев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўғрилгандир.

Рус тарихчиси В.Н.Татишевнинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил ва нутқнинг мавқеи, ёш даврларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

А.Н.Радишев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йусинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу борада педагогик-психологик асарлар сирасидан муносиб ўрин эгаллайди. Ёзувчининг фикрича, инсон ташки муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улғайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Россияда ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича, психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижаларини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим ўрин тутади деб айтади. К.Д.Ушинскийнинг «Инсон тарбия предметидир» асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда илмий психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, Н.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт,

И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу борада ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Таъкидлаш жоизки, айникас, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи психиканинг маданий-тарихий ривожланиш ва тараққиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик тараққиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-назарий қарашлари ҳозирги кун ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Боғоявленский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмикова, Н.Ф.Тализина, Д.Б.Эльконин В.В.Давидов, Л.В.Занков, Л.Н.Ланда, А.А.Люблинская, Н.В.Кўзьмина ва бошқалар) нафакат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди.

Айникас, сўнги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабанова-Меллер, Л.Б.Ительсон); хотира ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудис); тафаккур (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); идрок (Ю.Б.Гиппенрейтер); болаларда нутқнинг ривожланиши (М.И.Лисина, А.А.Венгер); шахснинг ривожланиши (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, В.С.Мухина); мулоқот ва нутқ (В.А.Артемов, А.А.Леонтьев, В.А.Кан-Калик); психик ривожланишнинг даврлари (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ва истеъдод муаммолари (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий) га бағишланган қатор илмий тадқиқотлар бу фаннинг янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АКШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилинишига қарамай, бу назариялар маълум даражада ёш даврлар психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига туртки бўлдилар. Бу борада Э.Мейерман, С.Холл, К.Бюлер, Э.Клапаред, Э.Дюркгейм, П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Олмон психологи Э.Мейерман боланинг ўқув маскани даврида унинг руҳи ва танасида кечаётган ўзгаришларни тўлиқ билмай туриб, унга буйруқ ёки тазйиқ ўтказиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича экспериментал педагогиканинг мақсади айни шу муаммоларга қаратилмоғи даркор.

Америкалик психолог-олим С.Холл ҳар қандай бола ўзининг индивидуал тараққиётида филогенезни онтогенезда такрорлайди, шу боис болаларга ибтидоий инстинктларни оғриқсиз, енгил кечиши учун қўлай имкониятлар яратиш бериш зарур деб айтади. С.Холл ўз тажрибалари асосида бой ашёвий далиллар тўплаб, бола ҳақида психологик, физиологик ҳамда педагогик билимларнинг комплекс дастурини яратиш ғоясини олға суради.

Швейцариялик психолог Э.Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» асарида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, ўқашлик ва тафовутнинг бола онгида содир этилиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм, улғайиш - кишиларнинг ҳис-туйғуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок килинган тасаввурлар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради.

Яна бир француз психологи П.Жаненинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тизимининг шаклланиши, инсоннинг улғайишини белгилайди. У сифатида ҳатти-ҳаракатни тушунади, бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташки муносабатлар ривожланишнинг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик психолог Дж. Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради.

Шунингдек, Ж.Пиаже, Э.Торндайк, Дж.Уотсон, Ф.Галгтон, А.Бине, А.Анастази, Т.Симонлар ҳам бола психик таракқиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, кўникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг ўрнини илмий-амалий асослаб беришда муҳим ўрин эгаллайдилар. Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳам ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир қатор илмий-амалий тадқиқотлар психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Республикамиздаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ёш даврлари ва таълим тарбиянинг психологик хусуситлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий тадқиқот ишлари самарали йулга қуйилган.

Мазкур муаммоларнинг ечими ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узоқ хорижий мамлакатларида бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва ғоялари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган холда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Кори Ниёзий, С.Ражабов, П.И.Иванов, М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Қодиров, Р.И.Суннатов, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий ўқув маскани ўқувчисининг психологик киёфаси М.Г. Давлетшин ва унинг издошлари

А.Жабборов, Ф.И. Хайдаров, М.М.Мавлоновлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Г.Ғозиевнинг ташаббусида, истеъдодли ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Кодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар, йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболда муҳим илмий-назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир.

1.4. Таълимдаги психологик тадқиқотлар жараёнининг асосий босқичлари

Педагогик психология фани ҳам психология илмининг бошқа соҳалари сингари ўзининг илмий-тадқиқот методларига эга. Психологик қонуниятларни муайян режа асосида олиб бориладиган текширишлар туфайлигина холисона аниқлик киритиш мумкин. Психологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Муаммони кўйилиши. Ҳар қандай илмий-текшириш ишлари каби, психологияда олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик ёритилганлигини аниқлаш мақсадида мазкур мавзуга оид илмий ва махсус адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. Тадқиқот методикасини танлаш. Психологик тадқиқотлар турли методлар (бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади) билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. Маълумотларни тўплаш. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ равишда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаблар - бу уларнинг холисона, тўла ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммони ҳар жиҳатдан тавсифлаб бериши керак.

4. Маълумотларни қайта ишлаш. Тўпланган маълумотларни математик ва логик жиҳатдан ишлаб чиқиш умумийликни, хусусийликни топиш ва уларни тасодифий маълумотлардан ажратиш имконини беради. Бунда тўпланган маълумотларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳоказо), процентлари аниқланади, сонларга оид маълумотлар жадвалларга жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. Қонуниятларнинг ифодаланиши. Бу тадқиқотнинг бирмунча мураккаб ва масъулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки, бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, босқич маълумотидан ҳар турли хулоса чиқариш мумкин.

Купинча чиқарилган хулосалар тахминий ҳарактерга эга бўлиб, кейинги текширишлар, аниқлашлар учун асос бўлади.

6. Қонуниятни амалда қўллаш. Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг тўғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Купинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида шахсий кузатишлари ва бошқаларнинг тажрибаларини умумийлаштирадilar. Бирок, бундай умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муҳим аниқлиги ва теранлиги билан ажралиб турмайди.

1.5. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари

Тажрибада қўлланиладиган методлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Кузатиш методи. Кишининг ҳар кунги психик фаолиятини одатдаги ҳаёт ва шароитларида таҳлил қилишдан иборатдир.

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психологияда бу методнинг объектив (ташки) ва субъектив (ўзини-ўзи) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади;
- б) кузатиладиган объект танланади;
- в) синалувчининг ёши, жинси ҳақида маълумотлар тўпланади;
- г) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- д) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- е) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши тавсия этилади;
- ё) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) тайинланади;
- ж) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо, ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

2. Эксперимент методи. Сунъий ҳосил килинган психологик шароитда намоён бўлувчи психик фаолиятни таҳлил қилишдан иборатдир. Экспериментатор ёки тажриба утказувчи психик фаолиятнинг ўзига керакли ходисасини махсус тарзда ҳосил қилади ҳамда унинг намоён бўлиш шарти ва ҳарактерини белгилайди. Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади.

Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский яратган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчиларнинг иш

қобилиятлари, ўзаро муносабатларини, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини хал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши лозим.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (баъзида гуруҳ ёки жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсаткичли ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикаси ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари, қурилмалар, мосламалар мавжуд. Кўпинча электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдамида диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, хайдовчи, оператор, электронлар) ва кутилмаган тасодифий вазиятлар (халоқат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши) нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий зуриқиш, жиддийлик, тажанглик содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

3. Психологик-педагогик эксперимент - ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида ўрганишдир.

Мазкур эксперимент ўқувчиларни махсус уюштирилган таълим шароитида мақсадга мувофиқ улардан ўзгаришларни кузатишни тақозо этади. Бу эксперимент аниқловчи ва таркиб топтирувчи босқичлардан иборат бўлиб, махсус уюштирилган таълим таркиб топтирувчи эксперимент жараёнида олиб борилади. У қўйидаги тузилишга эга: экспериментатор ёки тадқиқот олиб борувчи, синалувчилар, фараз, режа, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, ўзгарувчан, назорат қилинадиган ва қилинмайдиган қисмлардан иборат. Экспериментал тадқиқотнинг асосий босқичлари: фаразни илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни режалаштириш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, таҳлил этиш ва изоҳлашдан иборатдир.

4. Анкета методи. Кишилар психикасини оммавий суроқ асосида ўрганиш демакдир. Бу метод ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ходисаларнинг муносабатлари ўрганилади. Анкета одатда уч турда утказилади.

Уларнинг биринчи тури англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади.

Иккинчи турида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади.

Учинчи турдаги анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини ўзига,

тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотга яқун ясашиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой маълумотлар тўплаш имконини беради. Бироқ унда олинadиган маълумотлар доимо холисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бундай камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

5. Сухбат методи эркин, нутқий муносабат туфайли олинган киши психик фаолиятининг хулосасини текшириш демакдир. Бу метод ёрдамида инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан ўзвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади.

6. Тест методи. Тест - инглизча «синаш», «текшириш» деган маънони англатади. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол ёки жумбоқлар тест деб аталади. Тест, айниқса, одамнинг қандай касб эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, тўпланган маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишига боғлиқдир.

1905 йил француз психологлари А.Бине ва А.Симонлар инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олга сурганидан кейин психологияда тест методи қўлланила бошланди.

Ҳозирги замон нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Векслер, Айзенк, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларида берилган билим ва малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва хулқини баҳолашга йўналтирилган диагностик усуллардан иборатдир), шахс «лойиҳаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб, шахс хусусиятининг «лойиҳаси» ишлаб чиқилади) киради.

7. Биографик (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар

биографик метод орқали ўрганилади. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, аудио овозлари, фотолавҳалар, ҳужжатли филмлар, тақризлар ўрганилаётган шахс ҳақида тўла тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини утайди.

8. Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида ким билан бирга қатнашиши сўралади. Тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Ўқув масканларининг ўқувчилар гуруҳи, ташкилотлардаги меҳнат жамолари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Умуман олганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадбиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Шундай қилиб, педагогик психология фани психология илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фан бўлиб, асосий масалалар ёшларнинг ўқув масканларидаги ҳамда таълим-тарбия муассасаларидаги фаолият ва ҳатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларига дахлдордир. Педагогик психологиянинг предмети сифатида ўқув масканида билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этиш ҳисобланади.

Ушбу фаннинг муҳим вазифаларидан бири эса ўқув масканидаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади. Бу каби психологик қонуниятларини ўрганиш жараёнида муаммони кўйилиши, тадқиқотлар методикасини танлаш, маълумотларни тўплаш, маълумотларни қайта ишлаш, қонуниятни амалда қўллаш каби асосий босқичларни қўллаш керак бўлади. Уларни илмий жиҳатдан умумлаштириш учун эса бир қатор психологик методлардан фойдаланилади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Педагогик психология, амалий вазифалар, махсус тармоқлар, онтогенез, таълим-тарбия, хулқ-атвор, тест, анкета.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Абу Наср Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув» асарини мутоала қилинг ва алломанинг куйидаги қарашларини ёзма баён этинг:

а) инсоний камолотга эришувда ақлий билишнинг аҳамияти.

б) иродавий фазилатларни шакллантириш ва одатга айлантиришда инсон қудрати, таълим ва тарбиянинг кучи ҳақида.

в) ёшларнинг касб-хунар ва иш-тажрибани эгаллаши тўғрисида.

2. Педагогик психология фанининг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

3. Турли даврларда психик ривожланиш ҳақидаги талқинларнинг моҳиятини ёритиб беринг.

4. Фаннинг предмети, амалий вазифалари нималардан иборат? Унинг истиқболи ҳақида нима дея оласиз?

5. Педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш ва илмий методлари ҳақида маълумот беринг.

6. Таълимда психологик кўмакни ташкил этиш.

7. Педагогик психология фанининг ривожланиш тарихи.

8. Таълим ва тарбиянинг психологик жиҳатлари.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Педагогик психологиянинг вазифалари.

2. Педагогик психологиянинг таълим ва тарбия жараёнидаги аҳамияти.

3. Фаннинг вужудга келиши ва тараққий этишига таъсир этган назариялар.

4. Таълим ва тарбиянинг психологик жиҳатлари.

5. Педагогик психологиянинг методлари.

6. Шарқ мутафаккирлари қарашларидаги комил инсонни тарбиялаш масаласи.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.

2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.

3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли луғат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с
11. “Педагогическая психология” Учебник. Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

13. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
14. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
15. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

2-МАВЗУ
ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ВА ЎҚУВЧИНИНГ
ЁШ ДАВРЛАРИ

Режа:

2.1. Шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.

2.2. Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.

2.3. Турли ёш даврларига мансуб ҳолда билиш, хиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиш тавсифи.

2. 4. Педагогик психологияда ёш даврларини табақалаш муаммолари.

2.1. Шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.

Психик ривожланиш, ҳамда бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш – педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлари (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларининг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ива ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис, бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим биогенетик концепция, назария бўлса, иккинчи оқим социогенетик концепциядир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи биогенетик оқим XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Шахс психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмига жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай, бу оқим намояндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик омилларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуктаси) тақдир томонидан белгиланиб кўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига

мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда таҳсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Торндайх ўқувчиларнинг «табiiй кучлари» ва «туғма майллар»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири – иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюллер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи – инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намояндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тарикасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ, инстинктив майллар жамиятда худди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни, жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар»га бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби айни шу «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан-очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин хомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири ана шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган яна бир таълимот – социогенетик концепция – қобилиятларнинг тараққиётини, фақат, теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ, фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг

психик, рухий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намояндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмади.

Социогенетик концепция намояндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан, шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши, асосан, тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк, дунёга келган янги чақалоқ боланинг руҳини «топ-тоза тахтага» ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг «топ-тоза тахта» тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Ҳар иккала йўналишнинг намояндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки, одам шахс сифатида мунтазам, қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофидаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлдики, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг психик ривожланишига таъсир кўрсатадию, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян рол ўйнайди. Фақат, бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола ана шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

2.2 Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишида таълим ва тарбия билан ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси кенг доирада муҳокама мавзусига айланмоқда.

Ривожланиш деганда, одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиши. Ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида, албатта, ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ, мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишга нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Бу борада немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган фикрни олга сўрган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор, деган қоидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб беради. Юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга халақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кўтиб туриш керак.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам айни шу ғоялар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хос бир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим - бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир кўрсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунishi керак. Масалан, болада мантиқий тафаккур етилмай туриб, уни мантиқий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлари пишиб етиладиган муайян ёшидан қатъий назар боғлиқлиги ана шундан келиб чиқади.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий

ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёнидир, деб таъкидлайди. У олга сўрган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табiiй» шаклини бевосита қайта кўрган холда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоиданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айни бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: «Бола тараққиётини ҳеч маҳал ўқув маскани таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас», - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри ўқув маскани дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Галүперин, Д.Б.Элйкони, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Э.Г.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-

қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан ҳатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида катнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмаслиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатда психик ривожланишнинг нотекислиги киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг айрим ёш давларида психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ана шундай ёш давлари сензитив даврлар деб аталади. (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев). Бундай сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётини тажриба ҳам сабаб бўлади.

2.3. Турли ёш давларига мансуб ҳолда билиш, ҳиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиши тавсифи

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади.

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўздан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўздан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига урғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг даврлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий вазифалари, мослашиш ва кўникишдан иборат бўлиб, бу унинг доимий вазифалар туркумини ташкил этади.

Муаллиф, бола ақл-идроқини қуйидаги психик ривожланиш даврларига таснифлайди: 1) сенсомотор интеллект - туғилгандан 2 ёшгача; 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача; 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача; 4) расмий операциялар даври.

Француз психологи А.Валлон эса ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади: 1) хомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликкача; 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан - 18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгилинишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади;

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.

6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, 17 ёшдаги инкироз.

Л.С.Виготский ўзининг ёш давларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгилаишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ, бу мулоҳазаларда анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам мавжуд. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш давларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инкирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олға сўрган ғоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли, назариянинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш давларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1. Гўдаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият - бевосита эмоционал мулоқот;

2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият - предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;

3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - ролли ўйинлар;

4. Кичик ўқув маскани ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;

5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;

6. Катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача; - етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври.

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш давлари психологиясида муҳим ўрин тутади.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблинская инсон камолотини ёш давларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги давларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоклик даври - туғилгандан бир ойликкача;

2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 1 ёшгача;

3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр - 1 ёшдан 3 ёшгача;

4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;

5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;

6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;

7. Катта мактаб ёши даври-15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоклик (туғилгандан 10 кунликкача);

2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);

3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);

4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);

5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги ҳар иккала тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қариллик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай, улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

2.4. Педагогик психологияда ёш даврларни табақалаш муаммолари

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили А.В.Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (ўқув масканигача тарбия ёшидан олдинги давр) - туғилганидан 3 ёшгача.
2. Боғча даври - 3 ёшдан 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача.
4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг таснифи мукамал бўлса-да, камолотнинг оралик босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар иккала йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва ўқув масканида бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия шакллариининг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни киритиш мумкин.

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

1. Илк болалик даври - туғилгандан 3 ёшгача;
2. Боғча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;
3. Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;
4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;
5. Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта

ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назариясини яратиш зарурияти мавжуддир.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Таълимнинг барча босқичларида унинг самарадорлигини ошириш ёш психологиясининг қонуниятларига суянмоғи зарур. Болалар жамоаси, оила муҳити, меҳнат жамоаларида шахслараро илк муносабатни шакллантириш ёш даври хусусиятларини инобатга олишнинг маҳсули ҳисобланади. Ёш даврлар психологиясининг асосий баҳси турли ёшдаги кишиларнинг онтогенез ва филогенездаги психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабати қонуниятларини ўрганиш борасида бўлади. Ҳар бир ёш даврининг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказиш инсонда ўз вақтида ўзини англашни вужудга келтиради. Шахсда ўзини англаш туйғуси қанча эрта уйғонса, шахсий нуқтаи назар, ўз ҳуқуқини ҳис этиш, ўзининг ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. Худди шу аснода инжиклик, ўжарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. Кишиларда эътиқод, дунёқараш, идеал, муомала, мулоқот, мустақил ҳулқ-атвори самарали шакллантириш кўпроқ юқорида қайд этилган омилларга боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам уларга ёш психологияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Методлар, моделлаштириш, амалий психология, валидлик, ишонччилик, маркетинг психологияси, сиёсий психология, психик хусусиятлар, психик тараққиёт, ҳулқ - атвор, биологик ва ижтимоий омиллар.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Психик тараққиётнинг омиллари, шартлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида маълумот беринг?
2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати дейилганда нимани тушунаси?
3. Психик тараққиётнинг қонуниятлари нималардан иборат?
4. Етакчи фаолият дейилганда нимани тушунаси?
5. Ёш даврларини таснифлаб беринг?
6. Ёш даврларини табақалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида маълумот беринг?
7. Турли ёш даврларига мансуб ўқувчиларда билиш жиҳатларининг тавсифи.
8. Таълимнинг самарадорлигини оширишда ёш даврлар психологиясининг қонуниятларини аҳамияти.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар.
2. Ёш ҳақида тушунча: физиологик, психологик.
3. Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларнинг табақаланиши.
4. Бола тараққиётининг асосий босқичлари умумий тавсифи.
5. Ж.Локк-социогенетик таълимот намоёндаси сифатида.
6. Турли ёш даврларига мансуб ўқувчиларда билиш, хиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиши.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий ўқув маскани ўқитувчиси психологияси. - Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

16. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
17. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
18. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
19. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

3 - МАВЗУ

ИЖТИМОЙЛАШУВ ЖАРАЁНИ ВА ЎҚУВЧИНИНГ ШАХСИЙ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Режа:

- 3.1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ўрни.
- 3.2. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар.
- 3.3. Ёш давлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари.
- 3.4. Ўзаро муносабатларда ёш хусусиятлари.

3.1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ўрни

Гўдаклик даври боланинг туғилганидан бир ёшларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу даврда бола ташқи муҳитга мослашиши учун маълум даражада этилган нерв тизими билан туғилади. Гўдаклик даври инсон ҳаётидаги органик эҳтиёжларни (кислородга, овқатга, иссиқ ёки совуққа) қондиришга нисбатан йўналтирилган ҳатти-ҳаракатларнинг туғма, инстинктив шакллари соф ҳолда кузатиладиган ягона давр ҳисобланади. Инсонга хос бўлган ҳатти-ҳаракатлар, янги тажрибаларни эгаллаш учун беқиёс имкониятларнинг борлиги гўдаклик ёшидаги болаларнинг асосий хусусиятларидир. Агар органик эҳтиёжлар етарли даражада қондириб борилса, улар ўзларининг асосий бўлиш аҳамиятини йўқотади: тўғри ташкил этилган кун тартиби, режим ва тарбия натижасида бола

психик ривожланиши учун асос бўладиган таассуротларга, ҳаракатга, мулоқотга нисбатан янги турдаги эҳтиёжлар туркуми юзага келади. Бола туғилишининг биринчи ҳафтасиданоқ унинг кўриш ва эшитиш сезгилари жадал суратда ривожланади. Бола ҳаракатланаётган нарсани кузата бошлайди. У турли овозларга, жумладан, катталарнинг товушларига эътибор бера бошлайди. Янги туғилган чақалоқнинг мия оғирлиги катталар миясининг 1/4 қисмига тўғри келади, нерв хужайраларнинг сони эса худди катталарники каби бўлиб, лекин улар етарли даражада ривожланмаган бўлади.

Илк гўдаклик даври - бу боланинг ҳимоясиз, кам ҳаракат, ҳаракат ҳолатидан жуда жадал равишда ривожланадиган, қувноқ болага айланиш давридир. У қисқа вақт ичида катталар билан муносабат ўрнатади, предметларни ушлашга ва улардан фойдаланишга ўрганади. У атроф оламдаги нарсаларни кузатади, предметларни қўли билан ушлаб, уларни қандайлигини билишга интилади, товушларга эътибор беради ва предметлар ёрдамида шу товушларни ўзи яратишга ҳаракат қилади. У ўз онаси ва бошқа яқинлари билан эмоционал муносабатга киришади. Гўдак ёшидаги бола ҳам жисмонан, ҳам психик, ҳам ижтимоий жиҳатдан жуда тез ривожланади. Жуда қисқа вақт ичида атрофидаги ҳодисаларга жуда кам реакцияси бўлган боладан, фаол, тез илғайдиган, ҳаракатчан ёрдамга чақира оладиган, катталарнинг яқин келишидан қувонадиган болага айланади.

Гўдаклик давридаги боланинг ҳаёти тўлиқ катталар билан ҳамкорликдаги эмоционал муносабат билан боғлиқ бўлиб, бола кайфиятининг яхши бўлишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. 4-5 ойлигидан бошлаб, бола ўз яқинларини бегоналардан ажрата бошлайди. Катталар билан эмоционал муносабат шу ёшдаги болаларнинг асосий етакчи фаолияти бўлиб, бола психик тараққиётининг асоси бўлиб ҳисобланади. Катталарнинг доимий равишда бола билан бирга бўлиши, унга нисбатан диққатнинг қаратилишига одатланиши, унинг ўйинчоқларга нисбатан қизиқишининг сусайишига олиб келиши мумкин. Тарбиянинг тўғри олиб борилиши боланинг катталар билан бўладиган муомала-муносабатини предметлар, ўйинчоқлар билан муносабатининг алмашилишига олиб келади. Катталар ёрдами билан бажариладиган барча ҳатти-ҳаракатлари боланинг келгуси психик ривожи учун асос бўлади. Катталарнинг болага нисбатан эмоционал муносабати, уларнинг гапларига боланинг ўз диққатини қаратиш, жавоб қайтаришга ҳаракат қилиши, баъзи сўзларни ёдида сақлаб қолиб, эмоция билдириши, диққат, хотира, нутқ ва бошқа билиш жараёнларининг ривожланишига замин бўлади. Икки ойлик давридан бошлаб болада оддий рангларни ажратиш, 3-4 ойлигидан бошлаб, эса предметларнинг шаклини ажратиш лаёқати юзага кела бошлайди.

Гўдак бола 2 ойлик вақтидан бошлаб, ўз онасининг юзини ва овозини ўзгаларникидан ажрата бошлайди. 2-3 ойликдан бошлаб эса, онасининг табассуми ва кулгусига табассум ва турли ҳаракатлар билан жавоб қайтаради.

3-4 ойлигидан бошлаб, болалар яқинларига ўз ҳаракатлари билан кўриш, эшитиш ёки гапиришни хоҳлаётганлигини кўрсатадилар. 8 ойлигидан бошлаб эса, бола ўзгача муҳит ва бегоналар қўлига тушса, ўз хавотирини йиғиси орқали

намоён этади. Бу хавотир 14-18 ойлигида аста–секинлик билан камая бошлайди.

2-3 ойлик болаларда юзага келадиган нарсаларни ушлай олиш ҳаракатларининг шаклланиши уларда предметларнинг шакли ва ҳажмини идрок қилишларини ривожланишига олиб келади. Бир ёшга етган болада атроф муҳитни билишга қизиқиши ва ривожланаётган билиш фаоллиги кўзга ташланади.

Илк болалик даври: Гўдаклик давридан сўнг ривожланишнинг янги босқичи илк болалик (1-3 ёш) даври бошланади. Илк болалик даври бола ҳаётидаги энг аҳамиятга молик, унинг келажакдаги психологик ривожланишини белгилаб берувчи - муҳим давр ҳисобланади. Бу даврдаги ривожланишнинг асосини боланинг тўғри юриши, мулоқотга киришиши ва предметли фаолиятни эгаллаш хусусиятлари ташкил этади. Тикка ва тўғри юра олиш имкони болани, доимий равишда янги маълумотларни эгаллашга замин бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз ҳатти–ҳаракатлари билан жуда фаол ва катталар билан мулоқотга киришишга интилувчан бўладилар. 1-3 ёшдаги бола шаклланишда психик ривожланишнинг ўта аҳамиятлилигини инobatга олган холда, айрим психологлар (Р.Заззо) инсон туғилганидан то етуклик давригача бўлган психик ривожланишининг тахминан ўрталари, 3 ёшга тўғри келади, деган мулоҳазани билдирадилар. Бу ёшдан бошлаб, болалар предметларни ўрганиш оламига қадам қўядилар. У энди катталар билан нутқ орқали муомала–муносабатда бўла олади ва содда ахлоқ қоидаларига амал қила бошладилар. Катталар билан бўладиган мулоқоти туфайли бола атроф ҳаёт ҳақида кўпроқ маълумот олади. Нутқ - бу ёшларда нафақат мулоқот, балки бола тафаккурининг ривожланиши ва ўзини-ўзи, шунингдек, билиш жараёнларини бошқариш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Илк давридаги болаларнинг етакчи фаолият тури - предметларни ўрганиш ҳисобланади. Гўдаклик давридаги болаларга нисбатан, илк болалик давридаги болалар атроф муҳитдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан кўпроқ қизиқиш билан қарайдилар. Агар, гўдак бола қўлига ушлаган нарсани оддий ҳаракатлар билан кузатса, 2-3 ёшдаги бола шу предмет қисмларини диққат билан ўрганганидан сўнг гина, ўз амалий фаолиятида ишлата бошлайди. Болани дастлаб, айна шу предметларнинг қўлланиш вазифаси, моҳияти қизиқтириб, у ўз саволига жавоб олиш мақсадида кўпинча катталарга «Бу нима?» деган савол билан мурожаат қиладилар. 3 ёшлар арафасида предметларнинг вазифаларини тўла ўзлаштирган болалар, ўз ўйинларида, шу предметлардан мақсадсиз фойдаланиб қолмай, балки уларни ўз вазифаларига кура ишлатадилар ҳам. Боланинг нутқи у 1,5 ёшга қадар етгунгача бирмунча секинлик билан ривожланади. Бу давр ичида у 30-40 та сўздан, то 100 тагача сўзни ўзлаштиради, лекин уларни амалиётда жуда кам қўллайди. 1,5 ёшдан бошлаб эса, унинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. Энди бола предметларнинг номларини айтишларини сурабгина қолмай, балки бу сўзларни ўзи талаффуз этишга ҳам ҳаракат қилади. Нутқининг ривожланиш даражаси жадаллашади. 2 ёшларнинг охирларига бориб, бола 300 тагача, 3 ёшларнинг охирларига бориб эса, 500 дан то 1500

тагача сўзни ўз нутқида ишлата олади. Шунингдек, сўзларни ҳам аниқ талаффуз этиб, жумлаларни тўғри туза оладилар.

3.2. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар

Шуни алоҳида кўрсатиш жоизки, 1,6 - 3 ёшлар нутқнинг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Бу давр ақлий ривожланишнинг асосини, идрок ва тафаккур ҳаракатларининг янги кўринишларини ташкил этади. 1 ёшли бола предметларни изчил, системали равишда кўриб чиқа олмайди. У асосан предметнинг қандайдир бир кўзга ташланиб турадиган белгисига ўз эътиборини қаратади ва предметларни шу белгиларига кўра танийди. Кейинчалик янги идрок ҳаракатларининг эгалланиши боланинг предметли ҳаракатларини бажаришдан кўз билан чамалаб, ҳаракат қилишига ўтишда намоён бўлади, энди у предметнинг бўлақларини ушлаб кўрмасдан, балки чамалаб идрок эта олади. 2,5-3 ёшли бола катталарнинг кўрсатган намунаси, ранги, шакли ва катталигига кўра, айнан шундай предметларни чамалаб, идрок этган холда тўғри топа олади. Болалар аввал шаклига, сўнгра катталигига ва ундан кейингина рангига қараб ажрата оладилар. Бу жараёнда бола бир хил хусусиятга эга бўлган жуда кўп предметлар мавжудлигини тушуна бошлайди. Лекин, бола расм чизишни бошлагани даврида предметларнинг рангини эътиборга олмайди ва ўзига ёқадиган ранглардан фойдаланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича 2,5-3 ёшли бола 5-6 та шаклни (доира, квадрат, учбурчак, тўғрибурчак, кўпбурчак) ва 8 хил рангни (кизил, қовоқ сариқ, сариқ, яшил, кўк, сиёхранг, оқ, қора) идрок этиши мумкин. Ранг ва шаклларнинг мақсадга мувофиқ ишлатилиши жиҳатидан турли хил нарсаларда турлича намоён бўлиши сабабли, бу ёшдаги болалар уларни идрок этганлари билан уларнинг номларини аниқ билишлари ва ўз нутқларида ишлата олишлари бир мунча қийинроқ. Катталарнинг бу ёшдаги болалардан ана шу ранг ва шаклларни эслаб қолишини талаб этишлари бирмунча нотўғридир, бунинг учун мос давр 4-5 ёшлар ҳисобланади.

Бола 3 ёшигача ўзлаштирган сўзлар асосан предмет ва ҳаракатларнинг номларини билдиради. Номлар асосан унинг вазифасини англатади, бунда предмет ёки ҳаракатнинг ташқи кўриниши ўзгарса ҳам унинг номи ўзгармайди. Шунинг учун ҳам бола предметларнинг номларини ишлатилишини функцияларига боғлаган холда тез ўзлаштиради.

Илк болалик даврининг бошларига келиб, болада биринчи тафаккур операциялари юзага келади. Буни бола бирор предметни олишга ҳаракат қила олганидан сўнг, уни синчиклаб ўрганишида кўришимиз мумкин. Уларнинг тафаккурлари, асосан, кўрғазмали - ҳаракатли бўлиб, у атроф оламдаги турли боғлиқликларни ўрганишга хизмат қилади. Ўзидан узоқроқ турган коптокни бирон-бир узунроқ нарса билан итариб юбориш мумкинлигини кўрган бола, энди мустақил равишда диван тагига кириб кетган коптокни таёқча ёрдамида олиш мумкинлигини тафаккур эта олади. Бу даврдаги болалар тафаккурида умумлаштириш катта ўрин тутаяди. Умумлаштиришда нутқ муҳим аҳамият касб этади. Масалан, соат дейилиши билан бола қўл соатини ёки девордаги осма соатни ҳам тушуниши мумкин. Лекин, улар турлича бўлганлиги боис, уларда

умумийликни топиш бола учун бирмунча қийинроқ ҳисобланиб, бу борада фикрлаш ёрдамга келади ва умумлаштиришни ташкил этади.

2-3 ёшли болалар маълум бир предметларнинг ўрнига уларнинг ўрнини босиши мумкин деб ҳисоблаган бошқа нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Масалан, ўйин жараёнида бола чўпни қошиқ ёки термометр ўрнида, ёғочдан ясалган кроват ёки машина ўрнида фойдаланиши мумкин. Бир предметни бошқаси ўрнида қўллаш мумкинлигини англаш, бола учун атроф-оламни билиш, ўрганишидаги аҳамиятли бурилиш ҳисобланади ва у дастлабки тасаввурларини юзага келтиради. Бу ёшдаги болалар энди, аста-секинлик билан катталар айтиб бераётган эртақ, воқеа ёки ҳикояларни, шунингдек расмда чизилган нарсаларни тасаввур эта оладилар. Эртақларни эшитиш жараёнида бола эртақ қаҳрамонларини кимгадир ўхшатишга ҳаракат қилади, баъзида эса у ўзи мустақил эртақ ёки ҳикояларни тўқий олиши ҳам мумкин. Илк болалик даврида хотира билишдаги асосий функция ҳисобланиб, у билишнинг барча кўринишларини ривожланишида иштирок этади. Бу даврда боланинг хотираси жадал ривожланади. Боланинг ҳаётий тажрибаларни ўзлаштиришида дастлаб ҳаракатли, эмоционал ва образли хотира иштирок этади. Бу борада ҳаракатли ва эмоционал хотира устунлик қилади. Хотира бу ёшда асосан ихтиёрсиз бўлади. Бу даврдаги болаларга кўп китоб ўқиб бериш натижасида улар эртақ ва шеър ва ҳикояларни эслаб қоладилар, лекин бундай эслаб қолиш боланинг умумий ақлий ривожланишидан ҳам, хотирасининг индивидуал хусусиятидан ҳам далолат бермайди. Бу илк болалик давридаги болаларнинг барчасига хос бўлган нерв системасининг умумий эгилювчанлиги натижасидир. Ўзи ва атроф ҳаёти ҳақидаги воқеа ва ҳодисаларда кетма-кетлик борлиги учун ҳам уларни хали тўлиқ равишда хотирасида сақлаб қола олмайди.

3.3. Ёш давлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари

Бу даврдаги болалар асосан ўз ҳатти-ҳаракатларини ўйлаб ўтирмайдилар чунки ҳатти-ҳаракатлар уларнинг хоҳиш ва ҳиссиётлари асосида бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг ҳатти-ҳаракатлари жуда ўзгарувчан бўлади. Масалан, боланинг йиғлаши ҳамда йиғидан тўхташи жуда тез ўзгараёи. Илк даврда болада ўз яқинларига: онаси, отаси, буви-бувалари, тарбиячисига нисбатан муҳаббат шаклланади. Илк болалик даврида бу муҳаббат бошқа шаклга ўтади. Энди бола ўз яқинларидан мақтов олишга ҳаракат қилади. Ота-оналар томонидан боланинг ҳатти-ҳаракатлари ва шахсий хусусиятларига берадиган ижобий эмоционал баҳолари уларда ўзларининг лаёқат ва имкониятларига нисбатан ишончини шакллантиради. У ўз ота-онасига ниҳоятда боғланган бўлиб, интизомли ва итоаткор бўлади. Ана шу боғлиқлик сабабли боланинг асосий эҳтиёжлари қондирилади, хавотирлиги камаяди. Онаси ёнида бўлган болалар кўпроқ ҳаракат қиладилар ва атроф муҳитни ўрганишга интиладилар. Бу даврда бола ўз исмини жуда яхши ўзлаштиради. Бола доимо ўз исмини ҳимоя қилади, уни бошқа исм билан чақиритишларига норозилик билдиради. Катталарнинг бола билан қиладиган муомала–муносабати унинг ўзини алоҳида шахс сифатида англашини бошланишга имконият беради. Бу жараён аста-секинлик билан амалга ошади. Катталарнинг бола билан қандай муомала

қилишларига қараб унинг ўз «Мен» ини англай бошлаши бирмунча аввалроқ ёки кечроқ юзага келиши мумкин. 3 ёшли бола ўзини, ўз хоҳиш ва эҳтиёжларини қондириши мумкин бўлган манба деб билади ва бу унинг «Менга беринг», «Кўтаринг», «Мен ҳам бораман» каби талабларида кўринади. Уч ёшли болалар ўзларини ўзгалар билан таққослай бошлайдилар, бунинг натижасида болаларда ўз-ўзини баҳолаш вужудга келади. Шу даврдан бошлаб болаларда мустақил бўлиш эҳтиёжи юзага келади ва бу уларнинг «ўзим қиламан» кабилидаги сўзларида намоён бўлади.

3 ёшдаги кризис: 3 ёшга келиб бола ўзини катталар билан таққослай бошлайди ва катталар қилиши мумкин бўлган (хуқуқи бўлган), улар бажара оладиган ҳаракатларни бажаришга интилади. «Мен катта бўлсам машина хайдайман», «Мен сизга катта торт олиб келаман», «Менинг юзта кугирчоғим бўлади» каби хоҳишларини ўз тили билан ифодалайди ва у келаси замонда гапирса ҳам ўзининг барча хоҳишларини шу бугун амалга оширишга ҳаракат қилади. Кўпинча боннае ёсилат қатъийлик ва қайсарлик билан намоён бўлади. Бу қайсарлик асосан катталарга билдирилган салбий ҳатти-ҳаракат бўлади. Бола ўзини мустақил ҳаракат қила олишини англаган вақтдан бошлаб, унда «ўзим қиламан» бошланади ва бу яна қайсарлик ва ўжарлик тарзида кўринади. 3 ёшдаги кризис бола шахсининг маълум бир даражада ривожланганлиги ва катталар бажарадиган ҳатти-ҳаракатларни қила олмаётганлигини англаш натижаси ҳисобланади. Кризис даврида юзага келадиган хусусиятлар ирода, лаёқат ва бошқа хусусиятлар уни шахс бўлиб шаклланишига тайёрлайди.

Уч ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий янги ўзгаришлар

Ёш давр-лари	Билиши	Ҳаракати	Мулоқоти
3 ёш	Нутқнинг шаклланиши. Образли тафаккурнинг дастлабки нишонлари. Атроф муҳитдан ўзини ажратиши. қатъийликни англаши	қўл предметли ҳаракатларнинг ривожланганлиги. Ўз ҳатти-ҳаракатларини иродавий бошқаришнинг кўринишлари	Ўз-ўзини англашни юзага келиши. Дастлабки ахлоқий қоидаларни эгаллаши
2 ёш	Фаол нутқни тушуниши ва ўзида юзага келиши	қўл ва оёқ функцияларининг аниқ белгиланиши	Ҳарактер асосларини шаклланиши
1 ёш	Нутқни тушунишнинг дастлабки белгилари	Мустақил холда тик туриш ва юриш	Нутқни қўллашнинг дастлабки белгилари
10			Боғлиқлик

ойлик			реакциясини юзага келиши, бегона муҳит ва бегоналар ора сида хавотирлик
8 ойлик	Сенсомотор интеллектнинг юзага келиши	Таяниб юриши	Жест, мимика ва пантомимика ёрдамида новербал мулоқоти
7 ойлик		Ёрдам билан туриши	
5 ойлик		Ёрдам билан утириши	
3 ойлик	Куриш қобилиятининг шаклланиши	Ён томонига угирилиши	Онанинг жилмайишига жавоб қайтариши
2 хафта	Онанинг товушини бошқа товушлардан фарқлаши		
1 хафта	Ҳаракатларни кузатиши		

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида болалик даври муҳим ўрин эгаллайди. Чунки бу даврдаги боланинг ҳаёти тўлиқ катталар билан ҳамкорликдаги эмоционал муносабат билан боғлиқликда ўтади. Илк болалик даврида эса болалар ўз ҳатти-ҳаракатлари билан жуда фаол ва катталар билан мулоқотга киришишга интилувчанликлари кузатилади. Уларни предметларни ўрганиш орқали нутқи ривожланиб боради. Ушбу давр нутқнинг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Идрок, тасаввур, хотира сингари психик жараёнлар ҳам бевосита иштирок этади. Шунингдек, тафаккурнинг ривожланиш куртаклари намоён бўлиши ҳам ижтимоийлашув жараёнининг асосий кўрсаткичларидан биридир. Катталар билан бўлган муомалада ўз “Мен” ини англай бошлайди, яъни 3 ёшдаги кризис: барча ҳаракатларини мустақил хал қилишга интилади. Ва айнан кризис даврида юзага келадиган хусусиятлар ирода, лаёқат ва бошқа хусусиятлари уни шахс бўлиб шаклланишини тайёрлайди.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Индивид, шахс, муҳит, ривожланиш, фаолият, ирсият, ижтимоийлашув, шахс йўналганлиги, мақсад, идеал, қизиқиш, эътиқод, дунёқараш, кризис, ақлий ривожланиш, установа.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Гўдаклик даври, унинг туғма хусусиятлари ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Илк болалик давридаги мулоқотнинг психик жиҳатлари.
3. Илк болалик давридаги асосий фаолият тури.
4. Ёшдаги кризис: унинг сабаблари ва намоён бўлиши.
5. Илк болалик даврида шахс шаклланишининг психологик асослари.
6. Шахснинг шаклланишида ижтимоий омилларнинг аҳамиятини тушунтиринг.
7. Ҳар бир даврга хос бўлган инкироз “кризис” лар ҳақида сўзлаб беринг.
8. Тафаккурнинг ижтимоийлашув жараёнида тутган ўрни қандай?

Реферат ишлари мавзулари:

1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ролини тушунтирувчи психологик таълимотлар.
2. Шахс шаклланишидаги ижтимоий омиллар роли.
3. Илк болалик даври-психологик ривожланишнинг белгиловчи муҳим даври сифатида.
4. Уч ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий ўзгаришлар.
5. Болалардаги билиш жараёнларининг шаклланиши.
6. Инсон ҳаётидаги кризис даврларнинг моҳияти.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
3. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
4. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
5. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
6. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
7. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
9. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
10. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
11. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
12. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
13. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003

14. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч. для вуз. М.: "Элит" 2004

Интернет бўйича:

15. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm

16. www.elsu.ru/kvpp

4- МАВЗУ

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Режа:

- 4.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.
- 4.2. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари
- 4.3. Ўқиш фаолиятини бошқариш.
- 4.4. Тарбия мақсадлари, усуллари ва ёндошувлари.
- 4.5. "Тарбияси қийин" болалар психологияси.
- 4.6. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

4.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида" шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз И.А.Каримов: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини руёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади", деган эдилар. Ўқув маскани жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Ўқув маскани жамиятнинг бугуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Ўқув масканининг мақсади таълим ва тарбиядир.

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади.

Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён булувчи узлуксиз жараёндир.

Рус психологи А.Н.Леонтьев инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди.

Д.Б.Эльконин эса ўқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён бўлиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди.

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчида ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида, қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита ўқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларини ўқувчиларга ўргатиш жараёнидир.

Таълим жараёни бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атворнинг шакллари ўзлаштиришга қаратилгандир. Ўқиш ва ўргатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга, ўргатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. Ўқув мотивлари.
2. Ўқув топшириқлари.
3. Ўқув ҳаракатлари.
4. Ўқитувчининг назорати.
5. Ўқитувчининг баҳолаши.

Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста -секинлик билан ўқувчининг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради. Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?
2. Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?
3. Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.
4. Таълим берувчи.
5. Ўқувчи.

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши:

- фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг ўзлаштирилишига;

- мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. Мотивация.
2. Маълумот усуллари.
3. Маълумотнинг тушунарлилиги.
4. Хотира.
5. Маълумотни қўллаш.

Таълим ва таълим жараёнида болани ривожланиш муаммоси психологик марказий масалалардан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий ҳатти-ҳаракатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. Мотивация.
2. Тушунтириш.
3. Моддий формадаги ҳатти-ҳаракатларни бажариш.
4. Баланд овозда ҳатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.
5. Бажариладиган ҳатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.
6. Фаолиятни фикран бажариш киради.

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

- биринчи турда - ҳатти-ҳаракатларни ўзлаштириш ҳатолар билан кечади, берилаётган материал етарли даражада англанилмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;

- иккинчи турда - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;

- учинчи тур - тез, самарадор ва беҳато ҳатти-ҳаракатларни ўзлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни илмий тушунчаларни ўзлаштирилишини тарғиб қилади. Бунда ўқувчилар томонидан таълим жараёнида назарий тушунчалар тизимини ўзлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга ўтилишни таъминлайди.

Қатор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ бўлиб, Л.В.Занков ва А.М.Матюшкин томонидан олиб борилган тадқиқотлар таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга қаратилгандир.

Таълимнинг психологик асослари муаммоси кўпгина масалаларни қамраб олади. Таълимнинг муваффақияти бир қатор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Аввало ўқувчининг ўқишга бўлган муносабатига тўхтайлик. Бу муносабат диққатда, ҳис-туйғуларда, қизиқишлар ва иродада, шунингдек, шахснинг тутган йўлида намоён бўлади.

Таълим жараёни аввало ўқувчилар диққатини йўлга солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмали қуроллардан, техник ва ЭХМ воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Таълим

жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг диққати ўзгариб туради. Ўқитиш жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш ва ўқувчилар диққатини материалнинг асосий жиҳатларига жалб этиш ҳамда уларни тақрорлаш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у ўқувчиларга тегишли установкани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиши кераклигини, нимани бутунлай эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолишни, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини кўрсатиб ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда кўпинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эсда олиб қолмайдилар. Гап ўқувчиларнинг психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончли, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали қилади. Ўқувчилар эмоционал руҳдаги материални дурустроқ ўзлаштириб оладилар.

Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал руҳдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ғамхўрлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, хажми эса ғоят катталашиб кетган. Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини кучайтириши лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган беғараз мунозара пайдо бўлади, баҳслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам бешбаттар, салбий муносабатда бўлишган ишга эса ҳеч қандай хафсала бўлмайди.

Жамиятимиздаги меҳнат - ижод, қувонч манбаи. Ўқув маскани ўқувчиларида ўқув меҳнатига ижодий муносабат уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига кўмаклашиши керак.

Кадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллайдилар: "Талаба -тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари муаммоли таълим, қисман изланиш методи ва тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг билишга қизиқишлари ғоят катта рол ўйнайди. Маълумки, қизиқиш ўқувчиларнинг эмоционал беагаи, бирор буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир.

Маълумки, психологияда қизиқишнинг икки тури ўқувчиларнинг таълим жараёнида аниқланади. Биринчиси, бевосита қизиқиш, иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни таркиб топтиришга ҳаракат қилади. қизиқишлар орқали ўқувчиларда таълимга актив муносабат намоён бўлади. Психологияда қизиқиш - бу шахснинг ўзи учун қимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ҳодисаларга муносабатидир. Қизиқишлар шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қизиқишлар ўқувчилар ҳаётида катта рол ўйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар - мотивларидир. Қизиқишлар таълим масканлари ўқувчисига фан асосларини дурустроқ ўзлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради. Ўқитувчиларнинг вазифаси ўқувчини дастлаб қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шуғулланишга мажбур қилиш эмас, балки ундаги қизиқишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, қизиқишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуғулланиш истагига, майлига айлантиришидир.

Ўқувчиларнинг муайян мақсадни кўзлаб иш тутишида, қийинчиликларни енга олишида, ишдан чалғитадиган нарсалар билан шуғулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ таркиб топтиришда намоён бўладиган ирода таълим жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий психология курсидан маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга келиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнида ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зур беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида ўқув маскани ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш - эслаб қолиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришганига боғлиқ. Ирода ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларида - масалани ечишга, қўйилган саволга жавоб топишга ва ҳоказоларга интилишида намоён бўлади. Улар ўқувчиларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам таркиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларда ўқувчилар томонидан берилган материалнинг ўзлаштирилиши кўп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир. Таълим муассасасидаги таълим жараёнининг ўзи ўқувчилардан иродавий ўстириш омилларидан биридир. Бунда ўқувчиларнинг кундалик режими, ўқиш ва оқилона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туриш катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, абстракт тафаккурдан амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади.

Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб чиқишимиз лозим бўлган нарса ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг оғзаки хикоя қилишида, суҳбат ўтказишда, лекция ўқишида, кўргазмаларни қуроллар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ахборот ва педагогик технологияларидан фойдаланиш, ўқувчининг ўзига дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Чунки, фазони, вақтни ва ҳаракатларни идрок этишда ҳам ёш хусусиятларда турли фарқлар мавжуд бўлади.

Таълим олиш жараёни инсондаги мотивлар билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг моҳияти - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчада ифодаланади.

Мотивация эса хулқ-атворни психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташкилотчилик, қўллаб-қувватлаш киради. Таълим жараёнида ўқиш мотивлари "нима учун?", "нимага?", "қандай мақсад билан?" каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам беради. Ўқув фаолиятида ўқув мотивлар ўқувчилар томонидан танланиб, улар ўқувчининг мақсади, қизиқиши, келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мотивлари турли ёш даврларида турлича бўлади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоний туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма информацияга бўлган эҳтиёждир. Орттирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талабалар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атвор билдиради. Боғча, ўқув маскани, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Ижтимоий кутиш ҳар биримиздан маълум билимлар, кўникмалар даражасини бўлиши, зарурлигини жамият кутишини билдиради. Масалан, бир ёшли бола юриши керак, 7 ёшдан у ўқиши керак, 15 ёшдан у касб танлаши керак деб ҳисоблаймиз. Имкониятлар - шахс фаолиятини белгиловчи объектив шарт-шароитлардир. Масалан, боланинг ундан бой кутубхона уни китоб ўқишга ундайди.

3. Шахсий манбалар: бу шахснинг қадриятлари системаси установакалари ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кетишига таъсир этиб таълим жараёнининг

мотивациясини ташкил этади. В.А.Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивларнинг қуйидагиларни алоҳида ифодалайди:

- а) Бирор ўқув фанига қизиқиш;
- б) Ватанга фойда келтириш истаги;
- в) Шахсий қобилиятини рўқач қилиш;
- г) Оилавий анъаналарга риоя қилиш;
- д) Дўст-биродарларга эргашиш;
- е) Моддий таъминлаш ва ҳоказолар.

4.2. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришидир. Билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни муаммоси П.Я.Гальперин ва Н.Ф.Тализина томонидан ўрганилган. Улар ақлий ҳатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясини ишлаб чиққанлар. Муаллифлар ақлий ҳатти-ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий ҳатти-ҳаракатларнинг биринчи босқичи расм, схема, диаграмма ва шартли белгилар тарзида уз ифодасини топади. Ақлий ҳатти-ҳаракатларнинг иккинчи босқичи кўргазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб, фикр юритишидан иборатдир. Учинчи босқич эса, субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, ўқувчиларга тақлиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормокда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгилашни тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмокда.

Тўртинчи босқичда бажарилган ҳатти-ҳаракатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади.

Бешинчи босқичда эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади.

Бундан равшан кўриниб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бермокда. Ўқувчиларга ҳамиша янгиланиб турадиган ахборотни мустақил равишда ўзлаштириб боришга ва ўқишни битириб кетганидан кейин, кишига жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан-техника тараққиётдан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараққиётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб топтириши муаммоси биринчи уринга чиқиб бормокда. Таълим жараёнида ўзлаштиришнинг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқ:

1. Таълим мазмунига.
2. Ўқув режалари, дастурлари, дасрликлар ва ўқув қўлланмаларининг мавжудлигига;
3. Таълим методикаларини такомиллашганлиги;
4. Ўқитувчи маҳоратига;
5. Ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятлари.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, турли индивидуал типологик хусусиятларга эга ўқувчилар учун таълимнинг ягона қулай, оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас. Аммо ўзлаштиришнинг самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усулларини куллаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Таълим олувчиларнинг таълим фаолиятига кўра таълимнинг қуйидагича методлари ажратилади:

1. Тушунтирув-кўрсатмалилик методи - бу метод репродуктив метод бўлиб, унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади. Ўқувчилар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар.

Бу метод жуда кенг тарқалган методлардан бири бўлиб, уни такомиллаштирилган усуллари мавжуд, бу - программалаштирилган таълимдир.

2. Репродуктив методда ўқувчи фаолият кўрсатиб, унда ўқувчига берилаётган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.

3. Муаммоли таълим методи - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали ўқувчи билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методнинг такомиллаштириш йўлларида бири ишчан ўйинларни ташкил этишдан иборатдир.

4. Қисман изланиш методи. Ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у продуктив характерга эга, бунда ўқувчи ижод қилади.

5. Тадқиқот методи. Ўқитувчи илм ёрдамисиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у ўқувчининг мустақил изланиши, фикрлаши ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг ўзига хос методларидан бири ишчан ўйинлардир. Ишчан ўйинлар муносабатлар системасини моделлаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради.

"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да таълим жараёнига янги педагогик технологияларни киритиш таъкидланади. Педагогик технология - бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнининг ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин;

- Таълим-тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладиган ижтимоий талаблар;

- Хамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги;

- Таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;

- Таълим жараёнини дифференциациялаштириш;

- Ижодийлик.

Ўқувчини мустақил таълим олишга ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун ўқув масканларининг асосий вазифасидир.

Таълим жараёнида ўқувчининг мустақил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустақил таълим масалани қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва

баҳолашнинг йўлларини ўқувчи томонидан танланиши ва бажарилиши билан характерланади.

Ўқувчиларда мантиқий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: «Нима учун?», «Қандай мақсадда?», «Сабаблари қандай?», «Натижа нима учун шундай бўлди?» сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Ўқитувчиларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон ҳолатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойихаларини тузиш ва ҳимоя қилиш ўқувчилар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши мукаррар. Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик.

Хозирги замон ўқув муассасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта, фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:

1. Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).
2. Фикрлашнинг кенглиги (кенг ва тор) ва чуқурлиги, назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.

3. Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллай олиш, шахсий фикрга эга бўлиши, тажрибага муносабат билдириш.

4. Ақлнинг ташаббускорлиги.

5. Ақлнинг эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечишдан қочиш.

6. Ақлнинг танқидийлиги, уз ишини аниқ баҳолай олиш, уни ўлчаш.

7. Ақлнинг маҳсулдорлиги.

8. Фикрнинг кетма-кетлиги.

9. Тафаккурнинг тезлиги.

Ақл ҳақида айрим олимлар ва арбобларнинг фикрлари келтирилган. "Улуғ ақл эгалари ўз олдиларига мақсад қўядилар, қолган одамлар ўз истаклари ортидан эргашадилар" (Вашингтон Ирвинг).

"Ақл - бу яхши ташкил этилган билимлар тизимидир» (К.Д.Ушинский).

Юқорида айтиб ўтилган барча сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди.

4.3. Ўқув фаолиятини бошқариш

Бошқарув бу шундай йўналтирувчи кучки, у инсонлардаги ижодий потенциал имкониятларини оладиган шароитларни юзага чиқаришни мақсад қилиб қўяди. Шундай экан, ўқитувчининг таълим-тарбия жараёнини тўғри ва оқилона бошқара олиши ўқувчи шахси камолотида ниҳоятда каттадир.

Фаолиятдан кутиладиган натижа психологияда мақсад дейилади. Ўқув жараёнининг бошқарилиши иккита асосий мақсадни кўзда тутди. Улардан биринчиси, ўқув жараёнини тўғри ташкил эта олиш, иккинчиси эса ўқувчиларнинг шахсий қизиқиш ва эҳтиёжларини қондиришдир. Ана шу мақсадлар бошқаришнинг вазифаларини белгилаб беради. Демак, ўқув жараёнини бошқаришнинг:

- биринчи вазифаси ташкилий бўлиб, ўқувчиларнинг таълим ва тарбияси бўйича ижтимоий буюртмаларни қондириш;

- иккинчи вазифаси - бевосита ўқувчининг қизиқиш ва талабларини қондиришга йўналтирилган ҳолатдаги ижтимоий вазифадир. Шунингдек, бу вазифа ўқувчиларнинг кўтаринкилик, яхши кайфият ва ўқув жараёнидаги ишчанликни юзага келтиришни ҳам уз ичига олади. Афсуски, кўп йиллар давомида бошқаришнинг ана шу ижтимоий вазифасига жуда кам эътибор берилган.

Бошқарувнинг иккинчи вазифаси бу ижтимоий-психологикдир. Бу вазифа ўқувчиларда самарали фаолият учун зарур бўлган ижтимоий-психологик ҳолат ва хусусиятларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Бу ҳолат ва хусусиятлар ўқувчиларни ўзаро жипслаштириш, назорат, ўзини бошқариш, шунингдек, мустақил таълим олишларини ривожлантиришдан иборатдир.

Ўқув жараёнини бошқариш учун қуйидаги таркибий қисмларни эгаллашлари лозим:

1. Берилган ўқув топширигини ечиш учун воситалар танлаш.
2. Топшириқларни ечиш жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш.
3. Ўзлаштирилган билимлар, малакалар, кўникмалар сифатини баҳолаш.
4. Ўқув топшириқларини бажарилганлигини текшириш.
5. Ўз олдига мақсад куя олиш.
6. Турли белгилар билан предметнинг ички муносабатлари мувофиқлигини кура олиш.

Ўқитишнинг иккита усули мавжуд. Бири анъанвий ўқитиш усули - бунда ўқитувчи муаммони белгилайди, вазифаларни аниқланади ва муаммони ечиб беради. Ўқувчи эса масалани ечиш йўллари эслаб қолади ва уни ечишни машқ қилади. Бунда ўқувчиларда репродуктив тафаккур шаклланади.

Ривожлантирувчи таълим ўқитишнинг муаммоли усулида ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш жараёнларини бошқаради, уни ташкил этади ва назорат қилади. Ўқувчи эса муаммони тушунади. Уни ечиш йўллари кидиради ва уни ечади. Бундай ҳолларда ўқувчи тафаккурининг махсулдорлиги ошади ва унинг мустақиллиги ривожланади.

Ўқувчининг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантириш учун ўқитувчи қуйидаги қоидаларга таяниши лозим:

1. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш лозимки, бунда ўқувчи фаол ҳаракат қилиши, мустақил изланиши, янги билимларни ўзи кашф этиши ва муаммоли характердаги масалаларни ечиш учун шароит излаши керак.
2. Ўқувчиларга бир хил ўқитиш усуллари ва бир турдаги маълумотларни беришдан қочиш керак.

3. Ўргатилаётган фанга нисбатан қизиқишнинг намоён бўлиши учун айти шу фан ёки билим, ўқувчининг ўзи учун қанчалик аҳамиятли ва муҳим эканлигини билиши керак.

4. Янги материал қанчалар ўқувчи томонидан аввал ўзлаштирилган билимлар билан боғлиқ бўлса, у ўқувчи учун шунчалик қизиқарли бўлади.

5. Хаддан зиёд қийин материал ўқувчида қизиқиш уйғотмайди. Берилаётган билимлар ўқувчининг кучи етадиган даражада бўлиши лозим.

Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу ёки билимининг аҳамиятини кўрсатиш, ўқувчининг ўқув фаоллигини ошириш учун қизиқарли мисоллар, ақлий ўйинлардан кенг фойдаланиши лозим. Лекин, таълимдаги ҳар бир бериладиган билим ёрқин, қизиқарли бўлавермайди, шунинг учун ўқувчиларда ирода, қатъийлик, меҳнатсеварлик каби ҳислатларнинг камол топтирилиши ниҳоятда зарурдир. Ана шу ҳислатлар ўқувчининг келгусида ўз-ўзини назорат қилишга, ўз-ўзини баҳолашга ва мустақил таълим олишга асос бўлиш керак.

4.4. Тарбия мақсадлари, усуллари ва ёндашувлари

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади. Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия – бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Президентимиз И.А.Каримов: «Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Узининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз» деб таъкидлаганларидек, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бугунги кунда шахс тарбиясига жиддий эътиборни қаратмоқда.

Тасаввур қилинг: илмли, катта ихтироларга қурби етадиган, қонунларни яхши ўзлаштирган мутахассис - маънавийсиз, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлса нима бўлиши мумкин? У ўз манфаатини ўйлайди, Ватан учун бирор нарса қурбон қила олмайди, чунки у - худбин. Унда меҳр-оқибат, фидойилик, ватанпарварлик, миллий ғурур йўқ. У мухтожларга ёрдам бермайди, чунки унда тарбия шаклланмаган.

Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - маълумки, одам онгининг юксак белгиларидан бири - унинг ўзини англашидир. Одамнинг ўзини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиси ҳисобланади. Одам ўз теvarак-атрофидаги оламини билувчи ва шу оламга таъсир этувчи субъектдир. Одамнинг идрок этадиган, тасаввур қиладиган нарсалари унинг учун объектдир. Ана шу нуқтаи-назардан олганда, одамнинг ўзини англаши субъектив равишда ўзини «мен» деб ҳис қилишида ифодаланади.

Одам ижтимоий зот бўлганлигидан унга ўзлигини англаш қобилияти хосдир. Фақат ижтимоий ҳаётда, ўзга кишилар билан қиладиган ҳар турли муносабатларда одамнинг ўзини англаши, ўзини «мен» деб билиши вужудга

келади ва тараққий этади. Одам ўзини алоҳида шахс сифатида ким деб билиши, ўзининг ўтмиши ва келажагини англаши, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаши ва ниҳоят ўзининг фазилат ҳамда камчиликларини англаши ўзини англашига киради.

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқа қилиб айтганда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари яна инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи кучли омил - инсон орттирган тажрибаларнинг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда инсон шахси учта факторлар таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси, одам тўғилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, иккинчиси, одамга узоқ муддат давомида системали бериладиган ижтимоий таълим-тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, учинчиси одамга наслий йўл билан берадиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли хал қилувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, фақат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир. Бу фактор наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятларнинг таъсиридир. Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлар берилади. Масалан: танасининг тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма равишда берилиши мумкин. Лекин, шуни ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан берилмайди. Ниҳоят, нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математика қобилиятларда наслий йўл билан берилиши мумкин. Бундай имкониятларнинг амалга оширилиши, яъни руёбга чиқиши учун албатта, маълум шароит бўлиши керак.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-иҳтирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йўл билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Болалар ўқув маскани ёшига етгач, шахс шаклланишининг янги мазмуни бошланади. Кичик ўқув маскани, ўсмирлик ва катта ўқув маскани ёши даврларида шахс шаклланишининг юқори босқичи намоён бўлади.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика каби фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ ва гуманитар фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шунга қарамасдан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик тавсифи бўйича интеграция ҳолати кузга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти

эканлигини йиғиқ тарзда тасаввур этиш учун уни биосоциал ва социобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (Ўқув, операция, ҳаракат, малака) механизми унинг онтогенезида функционал механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комиллик белгиси шаклланади, натижада у камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатларини текширган рус олимлари С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, функционал, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик махсули «Homo Sapiens» сифатида ўрганилади.

Иккинчидан, тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тарикасида шахс тадқиқ этилади.

Учинчидан, индивид муайян кўламда ўзгарувчан, тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзот тарзида илмий жиҳатдан текширилади. Инсонни жамият ишлаб чиқаришининг етакчи таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув субъекти, тарбия предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Инсон ва унинг борлик билан кўп киррали муносабатга ҳамда алоқага киришиши қуйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

- табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон;
- жамият ва унинг тарихий тараққиёти - инсон;
- инсон - техника;
- инсон - маданият;
- инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш давр сифатлари онтогенетик эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тана тузилиши, биохимик индивидуаллик) ҳолатлар, симметрия ва ассиметрия жуфт рецепторлари, эффекторлари функцияси киради. Бу хусусиятлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, хужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар сенсор, мнемик, вербал ва мантиқ психофизиологик функциялари динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темпераментида ва туғма майлларда ифодаланилишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқоридаги сифатлар ривожининг муҳим шакли онтогенетик эволюциядан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш ва индивидуал ўзгарувчанлик

инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчанлиги омилини кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифлашнинг муҳим лаҳзаси, унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни) орқали ифодаланади. Статус негизда доимий ўзаро алоқалар тизими ётади. Ролнинг ижтимоий функцияси муайян мақсадларга ва кадриятларга йўналганлик шахсни фаоллаштиради. Статус, рол, кадриятга йўналганлик шахс хусусиятларининг бирламчиларини ташкил этади ва унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг таърифи хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс ҳислатларини ривожлантирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли ва ижтимоий таржимаи холи ҳисобланади.

Индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ҳолатларга эътибор қилиши зарур:

- инсон ривожининг асоси ҳисобланган омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

- инсонинг ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эволюция босқичи, барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишнинг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви кабилар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий ва назарий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки, фаолиятда яшаш муҳити тарихий тажрибани эгаллаш интериоризация ва экстериоризация амалга ошади.

Одамнинг мақсадга қаратилган ижтимоий фойдали фаолияти процессида ҳаётий деб аталадиган механизмлари ва онгли фаолиятининг функционал системаси процесслари юзага келади. Ана шулар туфайли одам билимларни, кўникма ва малакаларни, кишининг социал тажрибаларини ўзлаштирибгина қолмай балки ўзининг идроки, тафаккури, ҳаёли, ҳиссиётлари ва иродасини бир сўз билан айтганда, воқеликка бўлган онгли муносабатини ҳамда уз ҳаракатлари ва хулқ-атворининг мотивларини таркиб топтиради.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва ҳатти-ҳаракатлари шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб курилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта ўзаро мустаҳкам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

- Биринчиси - бошқарув тизими;

- Иккинчиси - стимуллаштириш тизими;

- Учинчиси – стабилизациялаш тизими;

Туртинчиси - индикациялаш тизими.

Шахснинг ана шу социал аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларини белгилайди.

Биринчи тизимнинг ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта рол ўйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб, ўтганимиздек онтогенез процессида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан кўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимига ўтиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, кўриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида ўзаро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсор-перцептив уюшишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни кузловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бола бошлаган илмларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилият, мустақиллик ва характер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Интеграл — (лотин тилида - «бутун», «тикланган») - узвий боғлиқлик, бутунлик, бирликдир.
--

Генерализация (лотин тилида- «умумий», «бош») - шартли ва шартсиз рефлексларнинг умумлашиши.
--

Йўналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик қилган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқараши, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён бўлади.

Йўналтирилганлик структурасида ғоявий эътиқод катта рол ўйнайди. Ғоявий эътиқод - бу билимнинг, уша шахсга хос бўлган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, ғоялар ва ҳатти-ҳаракатлар бир бутунлигининг негизидир.

Тўртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабатлар ва ҳатти-ҳаракатларни оладик, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва ҳис-туйғулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий жиҳатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, коллективизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

4.5. «Тарбияси қийин» болалар психологияси

«Тарбияси қийин» болалар педагогик каровсизлик натижасидир.

Л.С.Виготский фикрича, «қийин» ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир.

Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни қизиқарли фаолият турига тортиш уларни тарбиялашнинг асосий усулларида биридир.

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, кўпол болалардир. Уларнинг активлигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин. Психологияда «тарбияси қийин» болаларнинг бир қанча классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ - ижтимоий салбий мустаҳкам қарашлари эга болалар;

Иккинчи гуруҳ - қонунбузарларга тақлид қилувчилар.

Учинчи гуруҳ - ижобий ва салбий хулқ - атвор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини тушунувчи болалардир.

Туртинчи гуруҳ - иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ - қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шуни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқиётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

Тарбияли бўлим - бу хулқ-атворини назорат қилишдан иборатдир: бундай назорат инсонни ёмон ҳатти-ҳаракатларни бажармаслик имкониятини беради.

Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайғурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни ўрганиш жараёни сифатида қараладиган ёш психологиясида олинган натижаларга асосланади: бола ўзини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлик қандай рағбатлантирилиши керак? Тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахснинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик сферасига таъсир этишидир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга ғамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида бўлиш, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёкмайди. Ота-онанинг ғамхўрлигини билдирадиган сўзлар, ҳатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, суймаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу ўрганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари ғамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, кутилмаган шакллари эса куллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқ-атворни рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атвор учун жазолаш ахлоқий ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқ-атвор ҳамма болаларга ҳам тааллуқли эмас.

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва урф-одатларнинг роли катта.

Халк урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтайди.

Мустакил жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш: жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш йўлида ҳар бир кишининг тинмай ғамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни яхши англаш; жамият ҳаётида ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгуйлик, ахлоқий софдиллик, одамийлик ва камтарлик, миллий ва иркий адоватларга асло йўл қўймаслик ва шу кабилар тарбия жараёнининг муҳим ҳислатларидир.

Тарбия жараёнида ғамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан ғамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар. Ғамхур ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини қўллаб-қувватламаганда бола ўз хатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда ғамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни - тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, оғзаки танбех беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутати.

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шархлаш мумкин:

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари структурасини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантирмоқ керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг ўрнини фақат бошқа эҳтиёжгина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади. Арасту айтганидек: «Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машққа».

4.6. Мустакиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари

Конфуций: «Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади» деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-ҳунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айни пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, кадрият ҳамда руҳият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий

истиклол туфайли ўз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик ҳислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан “Ҳадис” илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, ғамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам, симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортмоқда.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик ва истиқлол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш ҳар томонлама тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим рол ўйнайди. Абдулла Авлоний айтганидек: «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот; ё нажот, ё халокат; ё саодат - ё фалокат масаласидир».

Ёш авлод тарбиясида миллий руҳият, умуминсоний, халқчил миллий кадриятлар, урф-одатлар, анъаналар етакчи ўрин тутмоғи лозим (тарбия этнопсихологик ва этнопедагогик муносабат). Булар орқали ёшларда қуйидаги фазилатларни тарбиялаш лозим:

- а) ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириш;
- б) хайрихоҳлик, одамларга ҳурмат, меҳр-шафқат;
- в) катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш;
- г) мулойимлик;
- д) ишбилармонлик, моҳирлик, ишчанлик, иқтисодий тафаккур;
- е) кичик ёшдан меҳнатсеварлик;
- ж) жисмоний бақувватлик;
- з) ахлоқ-одоблилик;
- и) оилапарварлик;
- к) аёлларга ҳурмат;
- л) ўзаро ҳамкорликка интилувчанлик.

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шуғулланадилар. Тарбия жараёни барча иштирокчиларининг баҳамжиҳатлик билан олиб борадиган ишларигина ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошириш вазифалари ана шуни тақозо қилади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён булувчи узлуксиз жараён бўлиб, таълим бевосита муайёян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атворнинг шакллари ўзлаштиришга қаратилгандир. Билим бериш муваффақиятлари мотивацияга, маълумот усуллари, маълумотнинг

тушунарлигига, хотирага боғлиқ бўлади. Унинг самарадорлиги ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларига ҳам асосланади. Таълим ва тарбия жараёнида ўқувчи томонидан таълимнинг ўзлаштирилиши ўқув дарслиklarини мавжудлигига, методикаларнинг такомиллашганлигига, ўқитувчи маҳоратига, ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятлари билан узвий алоқадор. Бу борада ўзига хос таълимнинг бир қатор усуллари қўлланилади. Ўқув фаолияти шундай бошқарилиши керакки, у кишиларнинг ижодий имкониятларини юзага чиқариш мумкин булсин. Руҳий ҳолатларни ва шахс хусусиятларини инобатга олиш таълим ва тарбияда муҳим аҳамиятга эга, айниқса, акселерация жараёнини эътиборга олишлик ўқув фаолиятини самарали бўлишига олиб келади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Тарбия психологияси, психологик механизмлар, ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар, сенсор, мнемик, вербал ва мантик психофизиологик функциялари динамикаси, органик эҳтиёжлар, мотивлар, психологик компонентлар, тафаккур, ўқув фаолияти, кўникма, малакалар.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Ўқув фаолияти ва унинг элементлари нималардан иборат?
2. Таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш нимага боғлиқ?
3. Ўқиш мотивлари ва мотивацияга изох беринг.
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбаларига нималар киради?
5. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари нималардан иборат?
6. Кўникма ва малакалар таълим жараёнида қандай шакллантирилади?
7. Ўқув фаолиятини бошқариш деганда нимани тушунаси?
8. Тарбия - бу қандай жараён?
9. Шахсни тарбиялашнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
10. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
11. «Тарбияси кийин» болалар классификациясини келтиринг.
12. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар нималардан иборат?

Реферат ишлари мавзулари:

1. Тарбия турлари, шартлари ва механизмлари.
2. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир назариялар.
3. Хулк-атвор ва одатни шакллантириш-шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида.
4. "Тарбияси кийин" болалар психологияси.
5. Таълимнинг ноанъанавий усуллари хақида.
6. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.

3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Кискача изохли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. м., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н.,Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

16. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
17. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm
18. www.elsu.ru/kvpp
19. www.my-shop.ru/shop/books/5330.html

Режа:

- 5.1. Боғча ёшидаги даври - таълимнинг бошлангич қадамлари, шахсда ижтимоий зарур ҳислатлар шаклланиши.
- 5.2. Ўйин - мактабгача ёш даврининг фаолияти сифатида.
- 5.3. Кичик мактаб ёши даврида билиш жараёнларининг шаклланиши.
- 5.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг психологик ривожланиши.
- 5.5. Ақлий ривожланиш манбалари ва ўзлаштирмаслик сабабалари.

5.1. Боғча ёшидаги даври - таълимнинг бошлангич қадамлари, шахсда ижтимоий зарур ҳислатлар шаклланиши.

Онтогенезда 3 дан 7 ёшгача бўлган давр боғча ёши даври ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болалар психологиясида жуда тез сифат ўзгаришлари бўлишини инобатга олган ҳолда 3 даврга (3-4 ёш) кичик мактабгача даври (4-5 ёш) кичик боғча ёши, ўрта мактабгача давр (ўрта боғча ёши) 6-7 ёш ва катта мактабгача давр катта боғча ёшиларга ажратиш мумкин. Бола ривожланиш жараёнида кишилик авлоди томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан муносабатга киришади. Бола инсоният қўлга киритган барча ютуқларни фаол равишда ўзлаштириб, эгаллаб боради. Бунда предметлар оламини, улар ёрдамида амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатларни, тилни, одамлар орасидаги муносабатларни эгаллаб олиши, фаолият мотивларининг ривожланиши, қобилиятларнинг ўсиб бориши, катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида амалга оширилиб борилмоғи керак. Асосан, шу даврдан бошлаб боланинг мустақил фаолияти кучая бошлайди. Боғча ёшдаги болаларга бериладиган тарбия, уларнинг мураккаб ҳаракатларини ўзлаштириш, элементар гигиена, маданий ва меҳнат малакаларини шакллантириш, нутқини ривожлантириш ҳамда ижтимоий ахлоқ ва эстетик дидининг дастлабки куртакларини ҳосил қилиш давридир.

Машҳур рус педагоги Лесгафтнинг фикрича, инсоннинг боғча ёшидаги даври шундай бир босқички, бу даврда болаларда характер ҳислатларининг намуналари шаклланиб, ахлоқий характернинг асослари юзага келади.

Боғча ёшдаги болаларнинг кўзга ташланиб турувчи хусусиятларидан бири, уларнинг ҳаракатчанлиги ва тақлидчанлигидир. Бола табиатининг асосий қонунини шундай ифодалаш мумкин: бола узлуксиз фаолият кўрсатишни талаб қилади, лекин у фаолият натижасидан эмас, балки фаолиятнинг бир хиллиги ва сурункалилигидан толиқади.

Катталар ва тенгдошлари билан бўлган муносабат орқали бола ахлоқ меъёрлари, кишиларни англаши, шунингдек, ижобий ва салбий муносабатлар билан таниша бошлайди. Боғча ёшидаги бола энди ўз гавдасини яхши бошқара олади. Унинг ҳаракати мувофиқлаштирилган ҳолда бўлади. Бу даврда боланинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. У янгиликларни эгаллашга нисбатан ўзи билганларини мустаҳкамлашга эҳтиёж сезади. Ўзи билган эртагини қайта - қайта эшитиш ва бундан зерикмаслик, шу даврдаги болаларга хос хусусиятдир.

Боғча ёшидаги болаларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари жадал равишда ортиб боради. Бу аввало кенг доирага чиқиш эҳтиёжи, муносабатда бўлиш, ўйнаш эҳтиёжларининг мавжудлигидир. Боғча ёшидаги болалар нутқни бир мунча тўла ўзлаштирганлари ва хаддан ташқари ҳаракатчанликлари туфайли уларда ўзларига яқин бўлган катта одамлар ва тенгдошлари билан муносабатда бўлиш эҳтиёжи туғилади. Улар тор доирадан кенгроқ доирадаги муносабатларга интила бошлайдилар. Улар энди куни-кушнилари билан болалари билан ҳам жамоа бўлиб ўйнашга ҳаракат қиладилар.

Ҳамма нарсани билиб олишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Боғча ёшидаги бола табиатига хос бўлган кучли эҳтиёжлардан яна бири, унинг ҳар нарсани янгилик сифатида кўриб, уни ҳар томонлама билиб олишга интилишидир.

Боғча ёшидаги болалар ҳаётида ва уларнинг психик жиҳатидан ўсишида қизиқишнинг роли каттадир. Қизиқиш худди эҳтиёж каби, боланинг бирор фаолиятга ундовчи омиллардан биридир. Шунинг учун ҳам қизиқишни билиш жараёни билан боғлиқ бўлган мураккаб психик ҳодиса деса бўлади.

Боланинг камол топишида қизиқишнинг аҳамияти шундаки, бола қизиққан нарсасини мумкин қадар чуқурроқ билишига интилади ва узоқ вақт давомида қизиққан нарсаси билан шуғулланишдан зерикмайди. Бу эса ўз навбатида боланинг диққати ҳамда иродаси каби муҳим ҳислатларни ўстиришга ва мустаҳкамлашига ёрдам беради.

5.2. Ўйин - мактабгача ёш даврининг фаолияти сифатида.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти ўйиндир. Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари масаласи асрлар давомида жуда кўп олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келмокда.

Боғча ёшидаги болалар ўзларининг ўйин фаолиятларида илдам қадамлар билан олга қараб бораётган сермазмун ҳаётимизнинг ҳамма томонларини акс эттиришга интиладилар.

Маълумки, боланинг ёши улгайиб, мустақил ҳаракат қилиш имконияти ошган сари, унинг атрофидаги нарса ва ҳодисалар бўйича дунёқараши кенгайиб боради.

Боғча ёшидаги бола атрофидаги нарсалар дунёсини билиш жараёнида шу нарсалар билан бевосита амалий муносабатда бўлишга интилади. Бу ўринда шу нарса характерлики, бола билишга ташналигидан атрофдаги ўзининг хадди сиғадиган нарсалари билангина эмас, балки катталар учун мансуб бўлган, ўзининг кучи ҳам етмайдиган, хадди сиғмайдиган нарсалар билан ҳам амалий муносабатда бўлишга интилади. Масалан: бола автомашинани ёки трамвайни ўзи ҳайдагиси, ростаканга отга миниб юргиси, учувчи бўлиб, самолётда учгиси ва ростаканга милиционер бўлгиси келади. Табиийки бола ўзидаги бундай эҳтиёжларнинг биронтасини ҳам ҳақиқий йўл билан қондира олмайди. Бу ўринда савол туғилади. Болаларнинг тобора ортиб бораётган турли эҳтиёжлари билан уларнинг тор имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршилик қандай йўл билан ҳал қилинади? Бу қарама-қаршилик фақатгина биргина фаолият орқали,

яъни, боланинг ўйин фаолияти орқалигина ҳал қилиниши мумкин. Буни куйидагича изохлаб бериш мумкин:

- биринчидан, болаларнинг ўйин фаолияти қандайдир моддий махсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолият эмас. Шунинг учун болаларни ўйинга ундовчи сабаб (мотив) келиб чиқадиган натижа билан эмас, балки шу ўйин жараёнидаги турли ҳаракатларнинг мазмунига боғлиқдир;

- иккинчидан эса, болалар ўйин жараёнида ўз ихтиёрларидаги нарсаларни, ўзларини қизиқтирган, аммо катталаргагина мансуб бўлган нарсаларга айлантириб, хоҳлаганларича эркин фаолиятда бўладилар. Болаларнинг ўйин фаолиятлари уларнинг жисмоний ва психик жиҳатдан гармоник равишда ривожланиши учун бирдан-бир воситадир. Ўйин болалар ҳаётида шундай кўп қиррали фаолиятки, унда катталарга мансуб бўлган меҳнат ҳам, турли нарсалар ҳақида тафаккур қилиш, хом-ҳаёл суриш, дам олиш ва хушчақчақлик жараёнларининг барчаси ўйин фаолиятида аниқ бўлади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўйин фақат ташқи муҳитдаги нарса ҳодисаларни билиш воситасигина эмас, балки қудратли тарбия воситаси ҳамдир. Ижодий ва сюжетли ўйинларда болаларнинг барча психик жараёнлари билан биргаликда уларнинг индивидуал ҳислатлари ҳам шаклланади. Демак, боғчадаги таълим-тарбия ишларининг муваффақияти кўп жиҳатдан болаларнинг ўйин фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қила билишга боғлиқдир. Шундай қилиб, ўйин болалар ҳаёли томонидан яратилган нарса эмас, аксинча, болалар ҳаёлининг ўзи, ўйин жараёнида юзага келиб, ривожланадиган нарсадир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, фан-техника мислсиз ривожланаётган бизнинг ҳозирги даврда ҳайратда қолдирадиган нарсалар болаларга гуё, бир мўъжизадек кўринади. Натижада улар ҳам ўзларининг турли ўйинлари жараёнида ўхшатма қилиб (яъни, аналогик тарзда), ҳар хил ҳаёлий нарсаларни ўйлаб топадилар (учар от, одам машина, гапирадиган дарахт кабилар). Бундан ташқари, болаларнинг турли ҳаёлий нарсаларни ўйлаб чиқаришлари яна шуни англатади-ки, улар ўзларининг ҳар турли ўйин фаолиятларида фақат атрофларидаги бор нарсаларни эмас, балки айни чоғда эҳтиёжларини ҳам акс эттирадилар.

Болаларнинг ўйин фаолиятларида турли ҳаёлий ва афсонавий образларни яратишлари одамнинг (шу жумладан, болаларнинг ҳам) ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттириши пассив жараёни эмас, балки фаол, ижодий яратувчанлик жараёни эканлигидан далолат беради.

Болалар ўйин фаолиятларининг яна бир хусусияти, ўйин жараёнида боланинг қиладиган ҳатти-ҳаракатлари ва бажарадиган ролларининг кўпинча умумийлик характериға эға бўлишидир. Буни шундай тушуниш керакки, бола ўзининг турли-туман ўйинларида фақат ўзига таниш бўлган ёлғиз бир шофёрнинг, врачнинг, милиционернинг, тарбиячининг, учувчининг ҳатти-ҳаракатларнигина эмас, балки умуман шофёрларнинг, врачларнинг, тарбиячиларнинг ҳамда учувчиларнинг ҳатти-ҳаракатларини акс эттиради. Албатта, турмуш тажрибалари ва фаолиятлари доираси чекланган кичик ёшдаги болалар (баъзан кичик гуруҳ болалари ҳам) ўзларининг ўйинларида конкрет одамларни ва уларнинг ҳаракатларини акс эттирадилар холос.

Масалан, ойисини, дадасини, акасини, тарбиячисини ва шу кабиларни. Ўрта ёки катта боғча ёшидаги болаларнинг ўйинларида эса бундай образлар умумийлик характерига эга бўла бошлайди.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйинлари атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билиш қуроли бўлиши билан бирга, юксак ижтимоий аҳамиятга ҳам эга. Ўзгача қилиб айтганда, ўйин қудратли тарбия қуролидир. Болаларнинг ўйинлари орқали уларда ижтимоий фойдали, яъни юксак инсоний ҳислатларни тарбиялаш мумкин. Агарда биз болаларнинг ўйин фаолиятларини ташқаридан кузатсак, ўйин жараёнида уларнинг барча шахсий ҳислатлари (кимнинг нимага кўпроқ қизиқиши, қобилияти, иродаси, темпераменти) яққол намоён бўлишини кўрамыз. Шунинг учун болаларнинг ўйин фаолиятлари, уларнинг индивидуал равишда ўрганиш учун жуда қулай воситадир. Кичик мактабгача ёшдаги болалар одатда ўзлари ёлғиз ўйнайдилар. Предметли ва конструкторли ўйинлар орқали бу ёшдаги болалар ўзларининг идрок, хотира, тасаввур, тафаккур ҳамда ҳаракат лаёқатларини ривожлантирадилар. Сюжетли-ролли ўйинларда болалар, асосан, ўзлари ҳар куни кўраётган ва кузатаётган катталарнинг ҳатти-ҳаракатларини акс эттирадилар. 4-5 ёшли болаларнинг ўйини аста-секинлик билан жамоа шаклидан ҳислатларга эга бўлиб боради.

Болаларнинг индивидуал хусусиятларини, хусусан, уларнинг жамоа ўйинлари орқали кузатиш қулайдир. Бу ўйинларда болалар катталарнинг фақат предметларга муносабатини эмас, балки кўпроқ ўзаро муносабатларини акс эттирадилар. Шунингдек, жамоа ўйинларида болалар бир гуруҳ одамларнинг мураккаб ҳаётий фаолиятларини акс эттирадилар. Масалан, «поезд» ўйинини олайлик. Бунда машинист, паровозга кўмир ёқувчи, проводниклар, контролёр, кассир, станция ходимлари ва йўловчилар бўлади. Болаларнинг мана шу каби жамоа ўйинлари артистларнинг фаолиятига ўхшайди. Чунки, жамоа ўйинидаги ҳар бир бола ўз ролини яхши адо этишга интилиши билан бирга, ўйиннинг умумий мазмунидан ҳам четга чикиб кетмасликка тиришади. Бу эса, ҳар бир боладан ўзининг бутун қобилиятини ишга солишни талаб этади. Маълум ролларга бўлинган жамоа ўйин, болалардан қатъий қоидаларга бўйсунини ва айрим вазифаларни талаб доирасида бажаришни тақозо этади. Шунинг учун болаларнинг бундай жамоа ўйинлари психологик жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Чунки, бундай ўйинлар болаларда иродавийлик, хушмуаммолилик, ўйин қоидаларига, тартиб-интизомга бўйсуниниш ва шу каби бошқа ижобий ҳислатларни тарбиялайди ва ривожлантиради.

Катта боғча ёшида сюжетли-ролли ўйинлар эса энди ўз мавзусининг бойлиги ва хилма-хиллиги билан фарқланади. Бу ўйинлар жараёнида болаларда сардорлик хусусияти юзага кела бошлайди, уларда ташкилотчилик кўникма ва малакалари ривожлана бошлайди.

Мактабгача ёшдаги болалар шуғулланадиган ижодий фаолиятлар орасида тасвирий санъатнинг ҳам аҳамияти жуда каттадир. Боланинг тасаввур этиш характерига кура, унинг атроф ҳаётни қандай идрок этиши, хотира, тасаввур ва тафаккур хусиятларига баҳо бериш мумкин. Катта Боғча ёшидаги болалар чизган расмлар уларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, орзу, умид ва эҳтиёжларини ҳам акс эттиради.

Бу ёшдаги болалар расм чизишга ниҳоятда қизиқадиладар. Расм чизиш болалар учун ўйин фаолиятининг ўзига хос бир шакли бўлиб ҳисобланади. Бола аввало кураётган нарсаларини, кейинчалик эса ўзи биладиган, хотирасидаги ва ўзи ўйлаб топган нарсаларни чизади.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақа жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болаларнинг учун энг яхши дақиқалари ва муваффақият билан боғлиқ бўлган мусобақа ўйинларининг аҳамиятлигидир.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақалар жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш мотивлари шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болалар учун энг ёқимли вақт - ютиш ва муваффақият бўлган мусобақа ўйинларининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Катта боғча ёшида конструкторлик ўйинлари аста-секинлик билан меҳнат фаолиятига айланиб боради. Ўйинда бола содда меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллай бошлайди, предметларнинг хоссаларини англай бошлайди, амалий тафаккур намуналари ривожлана боради.

3-7 ёшли болаларнинг психик ривожланишида бадиий-ижодий фаолият тури бўлган мусиқанинг аҳамияти ҳам жуда каттадир. Мусиқа орқали болалар ашула айтишга, мусиқа оҳангига мос - ритмик ҳаракатлар қилишга ўрганадилар. 3-7 ёшлик даврида болаларнинг асосий фаолияти қуйидаги кетма-кетликда кечади:

- предметларни ўрганиши;
- индивидуал предметли ўйинлар, жамоа сюжетли-ролли ўйинлар;
- индивидуал ва гуруҳий ижод;
- мусобақа ўйинлари;
- мулоқот ўйинлари;
- уй меҳнати.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари ҳақида гапирар эканмиз, албатта уларнинг ўйинчоги масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керак.

Болаларга ўйинчоқларни беришда уларнинг ёш хусусиятларини, тараққиёт даражаларини ва айна пайтда уларни кўпроқ нималар қизиқтиришини ҳисобга олиш керак.

Маълумки, 1-3 ёшдаги болалар ҳали ташқи муҳитни жуда оз ўзлаштирган бўладилар. Улар ҳали кўп нарсаларнинг рангини, ҳажмини ҳам яхши ажрата олмайдилар. Шунинг учун уларга қўғирчоқ билан бирга ҳар хил рангли кийким, лахтак матолар ҳам бериш керак. Айниқса, қиз болалар ўз қўғирчоқларини ҳар хил рангли матоларга ўраб, рўмол қилиб ўратиб машқ қиладилар. Ўғил болаларга эса, ҳар хил рангли, бир-бирининг ичига сиғадиган қутича ўйинчоқларни бериш фойдалидир.

Ўйин фаолияти болаларни инсониятнинг ижтимоий тажрибасини эгаллашнинг фаол шакли бўлган таълим фаолиятига тайёрлайди. Одам бирданига ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга кириша олмайди. Ижтимоий тажрибаларни фаол эгаллаши учун одам, аввало, етарли даражада нутқни эгаллаган бўлиши, маълум малакалар, ўқувлар ва содда тушунчаларга эга

бўлиши керак бўлади. Буларга бола юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ўйин фаолияти орқали эришади.

5.3. Кичик мактаб ёши даврида билиш жараёнларининг шаклланиши.

Боғча ёшидаги болаларда сезги, идрок, диққат, хотира, тасаввур, тафаккур, нутқ, ҳаёл, ҳиссиёт ва ироданинг ривожланиши жадал кечади. Бола рангларни хали бир-биридан яхши фарқ қила олмайди. Унга рангларнинг фарқини билишга ёрдам берадиган ўйинчоқлар бериш лозим, рангли кийимлар бериш, рангли халқалар, кутичалар ва шу сингари ўйинчоқлар.

Боғча ёшидаги болаларнинг турли нарсаларни идрок қилишида уларнинг кузга яққол ташланиб турувчи белгиларига (ранги ва шаклига) асослансалар ҳам, лекин чуқур таҳлил қила олмайдилар.

Боғча ёшидаги болалар катталарнинг ёрдами билан суратларни аналитик равишда идрок қилиш қобилиятига эга бўладилар. Болалар суратларни идрок қилаётганларида катталар турли хил саволлар билан уларни таҳлил қилишга ўргатишлари лозим. Бунда, асосан, болалар диққатини:

- 1 Суратнинг мазмунини (сюжетини) тўғри идрок қилишга;
2. Суратнинг умумий кўринишида ҳар бир тасвирланган нарсаларнинг ўрнини тўғри идрок қилишга;
3. Тасвирланган нарсалар ўртасидаги муносабатларни тўғри идрок қилишга қаратиш керак.

Диққат ҳар қандай фаолиятимизнинг доимий йўлдошидир. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Боғча ёшидаги болалар диққати асосан ихтиёрсиз бўлади. Боғча ёшидаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ўсиб бориши учун ўйин жуда катта аҳамиятга эга. Ўйин пайтида болалар диққатларини бир жойга тўплаб, ўз ташаббуслари билан маълум мақсадларини илгари сурадилар.

Бу ёшдаги боланинг хотираси янги фаолиятлар ва боланинг ўз олдига қўйган янги талаблари асосида такомиллаша боради.

Боғча ёшидаги болалар ўзлари учун аҳамиятга эга бўлган, уларда кучли таассуротлар қолдирадиган ва уларни қизиқтирадиган нарсаларни беихтиёр эсларида олиб қоладилар.

Боғча ёшидаги болаларнинг тафаккури ва унинг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга.

Тафаккур боланинг боғча ёшидаги даврида жуда тез ривожлана бошлайди. Бунинг сабаби, биринчидан, Боғча ёшидаги болаларда турмуш тажрибасининг нисбатан кўпайиши, иккинчидан, бу даврда болалар нутқининг яхши ривожланган бўлиши, учинчидан эса, боғча ёшидаги болаларнинг эркин, мустақил ҳаракатлар қилиш имкониятига эга бўлишларидир.

Боғча ёшидаги болаларда ҳар соҳага доир саволларнинг туғилиши улар тафаккурининг фаоллашаётганлигидан дарак беради. Бола ўз саволига жавоб топа олмаса ёки катталар унинг саволига аҳамият бермасалар, ундаги қизиқувчанлик сўна бошлайди.

Одатда, ҳар қандай тафаккур жараёни бирон нарсдан таажжубланиш, ҳайрон қолиш ва натижада турли саволларнинг туғилиши туфайли пайдо бўлади. Кўпгина ота-оналар ва айрим тарбиячилар агарда болалар ортиқроқ савол бериб юборсалар, «кўп маҳмадона бўлма», «сен бундай гапларни қаердан ўргандинг», деб қойиб берадилар. Натижада бола ўксиниб, ўз билганича тушунишга ҳаракат қилади. Айрим тортинчок болалар эса ҳеч бир савол бермайдилар. Бундай болаларга турли машғулотлар ва саёхатларда катталарнинг ўзлари савол ҳам беришлари ва шу билан уларни фаоллаштиришлари лозим.

Ҳар қандай тафаккур, одатда бирон нарсани таққослаш, анализ ва синтез қилишдан бошланади. Шунинг учун биз ана шу таққослаш, анализ ва синтез қилишни тафаккур жараёни деб атаймиз. Саёхатлар болалардаги тафаккур жараёнини фаоллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Болалар табиатга қилинган саёхатларда турли нарсаларни бир-бири билан таққослайдилар, анализ ҳамда синтез қилиб кўришга интиладилар. Агар 2 яшар боланинг сўз бойлиги тахминан 250 тадан 400 тагача бўлса, 3 яшар боланинг сўз бойлиги 1000 тадан 1200 тагача, 7 яшар боланинг сўз заёираси 4000 тага етади. Демак, боғча ёши даврида боланинг нутқи ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан анча такомиллашади. Боғча ёшидаги болалар нутқининг ўсиши оиланинг маданий савиясига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Катталар болалар нутқини ўстириш билан шуғулланар эканлар, боғча ёшидаги болаларнинг баъзи холларда ўз нутқ сифатларини тўла идрок эта олмасликларини унутмасликлари керак. Бундан ташқари, болаларда мураккаб нутқ товушларини бир-биридан фарқ қилиш қобилияти ҳам хали тўла такомиллашмаган бўлади. Тили чучукликни тузатишнинг энг муҳим шартларидан бири, бола билан тўла ва тўғри талаффуз этиб, равон тил билан гаплашишдир.

5.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг психологик ривожланиши.

Боғча ёшидаги болалар шахсининг шаклланишига кўра, бу даврни уч босқичга ажратиш мумкин:

- биринчи давр - бу 3-4 ёш оралигида бўлиб, бола эмоционал жиҳатдан ўз-ўзини бошқаришнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқдир;
- иккинчи давр - бу 4-5 ёшни ташкил қилиб ахлоқий ўз-ўзини бошқариш;
- учинчи давр эса шахсий ишчанлик ва тадбиркорлик хусусиятининг шаклланиши билан характерланади.

Мактабгача даврда ахлоқий тушунчалар борган сари қатъийлаша боради. Ахлоқий тушунчалар манбаи сифатида, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланаётган катталар, шунингдек, тенгдошлари ҳам бўлиши мумкин. Ахлоқий тажрибалар асосан мулоқот, кузатиш, тақлид қилиш жараёнида, шунингдек, катталарнинг айниқса, оналарнинг мақтови ва танқидлари таъсирида ўтади ва мустаҳкамланади. Бола доимо баҳо, айниқса мақтов олишга ҳаракат қилади. Бу баҳо ва мақтовлар боланинг муваффақиятга эришишга

бўлган ҳаракатларининг ривожланишида, шунингдек, унинг шахсий ҳаёти ҳамда унинг касб танлашида аҳамияти жуда каттадир.

Боғча ёшидаги даврда болаларда мулоқотнинг янги мотивлари юзага келади. У шахсий ва ишбилармонлик мотивларидир. Шахсий мулоқот мотивлари - бу боланинг ташвишга солаётган ички муаммолари билан боғлиқ, ишбилармонлик мотивлари эса у ёки бу ишни бажариш билан боғлиқ бўлган мотивлардир. Бу мотивларга аста-секинлик билан билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш билан боғлиқ бўлган ўқиш мотивлари қўйилади. Бу мотивлар илк болалик давридан бошланиб, юзага келадиган болаларнинг табиий қизиқувчанлиги ўрнида пайдо бўлади. Ўзини намоён қилиш мотивлари ҳам бу ёшда яққол намоён бўлади. Бу мотив, асосан, болаларнинг сюжетли-ролли ўйинларда асосий ролни эгаллашга, бошқалар устидан раҳбарлик қилишга, мусобақага киришишга қурқмаслигида, нима бўлганида ҳам ютишга ҳаракат қилишларида кўринади. Ўқув масканигача ёш даври болалари учун катталар берадиган баҳолари жуда муҳим. Болалар биринчи навбатда маънавий ахлоқ меъёр ва қоидаларини, ўз мажбуриятларига муносабат, кун тартибига риоя этиш, ҳайвон ва нарсалар билан муомала қилиш меъёрини эгаллайдилар. Бундай меъёрларни эгаллаш бу ёшдаги болалар учун қийин ҳисобланиб, уларни яхши ўзлаштириши учун сюжетли-ролли ўйинлар ёрдам бериши мумкин. Боғча ёшининг охирларига келиб, кўпчилик болаларда аниқ бир ахлоқий қарашлар таркиб топади, шунингдек, одамларга муносабат билан боғлиқ бўлган шахсий сифатлар ҳам шаклланади. Кишиларга нисбатан диққат-эътибор, меҳрибон бўлиши хусусиятидир. Катта ёшдаги болалар кўп ҳолларда ўз хатти-ҳаракатлари сабабларини тушунтириб бера оладилар.

3-3,5 ёшлар оралигида ўзларининг муваффақият ва муваффақиятсизликларига ўз муносабатларини билдирадилар ва бу муносабат, асосан, уларнинг ўзларига берадиган баҳолари асосида шаклланади. 4 ёшли болалар эса ўз имкониятларини реал баҳолай оладилар. Лекин, 4-5 ёшли болалар хали шахсий хусусиятларини идрок этишга ва баҳолашга кодир эмаслар, шунингдек ўзлари ҳақида маълум бир хулосани бера олмайдилар. Ўз-ўзини англаш лаёқати катта Боғча ёшидан ривожланиб, аввал у қандай бўлганини ва келажакда қандай бўлишини фикрлаб кўришга ҳаракат қилади. Бу эса болалар берадиган «Мен кичкина пайтимда қандай бўлган эдим?», «Мен катта бўлганимда қандай бўламан?» сингари саволларида кўринади. Келажак ҳақида фикр юритиб, болалар келгусида кучли, жасур, ақлли ва бошқа қимматли инсоний фазилатлари эга бўлишига ҳаракат қиладилар.

Кичик ва ўрта боғча ёшида бола характерининг шаклланиши давом этади. У асосан, болаларнинг катталар характерини кузатишлари асосида таркиб топади. Шу йиллардан бошлаб, болада аҳамиятли ҳисобланган - ирода, мустақиллик ва ташаббускорлик каби аҳамиятли шахсий хусусиятлар ривожлана бошлайди. Катта боғча ёшида бола атрофидаги одамлар билан турли фаолиятларда мулоқот ва муносабатларга киришишга ўргана бошлайди. Бу эса унга келажакда одамлар билан мулоқотга кириша олишида, иш бўйича ва шахсий муносабатларини самарали урната олишида фойда келтиради. Бу

ёшдаги болалар шахсининг шаклланишида уларнинг ота-оналари ҳақидаги фикрлари ва уларга берадиган баҳолари ниҳоятда аҳамиятлидир.

Боғча ёшидаги болаларнинг ҳаёли асосан, уларнинг турли-туман ўйин фаолиятларида ўсади. Бироқ, шу нарса диққатга сазоворки, агар боғча ёшидаги болаларда ҳаёл қилиш қобилияти бўлмаганда эди, уларнинг ҳаёли ҳам хилма-хил бўлмас эди. Боғча ёшидаги болаларнинг ҳаёллари турли хил машғулотларда ҳам ўсади. Масалан, боғча ёшидаги болалар лойдан турли нарсалар яшашни, кумдан турли нарсалар кўриб уйнашни ва расм солишни яхши курадилар. Ана шундай машғулотлар болалар ҳаёлининг ўсишига фаол таъсир қилади.

Боғча ёшидаги болалар ҳаёлининг ўсишига фаол таъсир қилувчи омиллардан яна бири - эртақлардир. Болалар ҳайвонлар ҳақидаги турли эртақларни эшитганларида шу эртақлардаги образларга нисбатан маълум муносабатлари юзага келади.

Боғча ёшидаги болалар ҳиссиёти ва унинг ўсиши. Боғча ёшидаги болаларда ёкимли ва ёкимсиз ҳис-туйғулар ғоят кучли ва жуда тез намоён бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари кўп жиҳатдан уларнинг органик эҳтиёжларининг қондирилиши ва қондирилмаслиги билан боғлиқдир. Бу эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги сабабли болада нохушлик (ёкимсиз), норозилик, изтиробланиш туйғуларини кўзғайди.

Катта боғча ёшидаги болаларда бурч ҳисси – «нима яхши-ю», «нима ёмон»лигини англашлари билан уларнинг ахлоқий тасаввурлари орасида боғлиқлик бор. Катта одамлар томонидан буюрилган бирон топширикни бажарганларида мамнунлик, шодлик туйғулари пайдо бўлса, бирон тартиб қонидани бузиб қўйганларида хафалик, таъби хиралик ҳисси туғилади.

Шунингдек, боғча ёшидаги болаларда маънавий ҳиссиётлардан ўртоқлик, дўстлик ва жамоачилик ҳислари ҳам юзага кела бошлайди.

Боланинг боғча ёшидаги даврида эстетик ҳиссиётлари ҳам анча тез ўсади. Боғча ёшидаги болаларда эстетик ҳисларнинг намоён бўлишини, айниқса, уларнинг чиройли, янги кийим-бош кийганларида жуда яққол кўриш мумкин.

5.5. Ақлий ривожланиш манбалари ва ўзлаштирмаслик сабабалари.

Боланинг ўқув масканида муваффақиятли ўқиши кўп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга жисмоний жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг оғирлиги ойига 150 дан 200 гача, буйи эса 0,5 см гача кўпаяди. 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чангида учуш, сўзиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Мусика бўйича машғулотларда бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни

аниқ, тез, енгил ва чаккон бажара оладилар. Шунингдек, 6-7 ёшли болалар нерв системасини мустаҳкамлаш, уларни сурункали касалликлардан халос этиш, кўриш ва эшитиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, умуртқа поғонасининг тўғри ривожланишига аҳамият бериш, ниҳоятда муҳим. Катталар шу ёшдаги болалар билан иш олиб борар эканлар, бу ёшдаги болалар организми хали ўсиши давом этаётганлигини доимо ҳисобга олишлари лозим. Масалан, болани мажбуран ёзишга ўргатиш хали бармоқ мускуллари тўлиқ ривожланмаганлик сабабли уларга маълум даражада зарар келтириши ёки уни чиройли ёза олмаслиги, ўз-ўзидан болани ўзига нисбатан ишончини ёки ўқишга нисбатан қизиқишини камайишига олиб келиши мумкин. Кейингиси боланинг ақлий тайёргарлигидир. Кўпинча ақлий тайёргарлик дейилганда боланинг маълум бир дунёқараши, жонли табиат, инсонлар ва уларнинг меҳнатлари ҳақидаги билимлари тушунилади. Ушбу билимлар ўқув маскани берадиган таълимга асос бўлиши мумкин, лекин сўз бойлиги, маълум ҳатти-ҳаракатларни бажара олиш лаёқати боланинг мактабга ақлий тайёргарлигининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Мактаб дастури болалардан таққослай олиш, таҳлил эта олиш, умумлаштира олиш, маълум бир хулоса чиқара олиш, шунингдек етарли даражада ривожланган билиш жараёнларини талаб этади. Масалан, 6-7 ёшли бола табиат ҳақида айрим ҳодисаларнигина эмас, балки организмнинг табиат билан боғлиқлигини ва ўзаро таъсирини ҳам тушуниши ва ўзлаштириши мумкин. 6-7 ёшли болалар ақлий ривожланишнинг натижаси бўлиб, юқори даражада ривожланган кўргазмали образли тафаккур билан бола атроф оламдаги предметларнинг асосий хусусиятларини ва предметлар орасидаги боғлиқликни ажрата олишидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўргазмали-ҳаракатли ва кўргазмали-образли тафаккур нафақат 6-7 ёшли болалар, балки кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчиларнинг ақлий ривожланишида ҳам асосий функцияни бажаради. Бу борада болада маълум бир кўникмаларнинг таркиб топганлиги ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши нафақат унинг ақлий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим. Катта боғча ёшдаги болалар асосан, мактабда ўқиш учун эҳтиёж сезадилар, лекин бу хоҳиш ва эҳтиёж мотиви турлича бўлиши мумкин. "Менга чиройли форма, дафтар, қалам ва ручкалар сотиб олиб беришади", "Мактабда ўртоқларим кўп бўлади ва мен улар билан мазза қилиб ўйнайман", "Мактабда ухлатишмайди", "Мактабнинг ташқи рамзлари, шубҳасиз мактабдаги болаларни жуда қизиқтиради, лекин бу мактабда муваффақиятли ўқиш учун асосий сабаб бўла олмайди", "Мен отамга ўхшаган бўлишим учун ўқишим керак", "Ёзишни жуда яхши кўраман", "Ўқишни ўрганаман", "Мактабда қийин мисолларни ечишни ўрганаман". Ушбу хоҳиш ва ҳаракат боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши учун табиий равишда асос бўла олади. Боланинг энди ўзини катта бўлганини, боғча боласи эмас, балки маълум бир мажбуриятлари бор ўқувчи бўлишини англаши, жиддий фаолият билан шуғулланаётганлигини билиши ниҳоятда муҳим.

Боланинг мактабга боришини истамаслиги ҳам салбий ҳолат ҳисобланади. Ўқув масканида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик болаларда тенгдошлари, ўқитувчилари билан муносабатга кириша олиш хусусиятини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Ҳар бир бола болалар жамоасига қўшила олиши, улар билан ҳамкорликда ҳаракат кила олиши, баъзи вазиятларда уларга ён босиб, бошқа вазиятларда ён босмасликка эриша олиши зарур. Ушбу хусусиятлар боланинг ўқув масканидаги янги шароитларга тез мослаша олишини таъминлаб беради. 6-7 ёшли болалар ўқишдаги асосий қийинчилик, кўпинча бу ёшдаги болалар ўқитувчини узоқ вақт давомида тинглаб олмайдилар. Ўқув ҳаракатларига узоқ вақт ўз диққатларини туплаб олмайдилар. Бунга сабаб, фақат, шу ёшдаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ривожланмаганлигида эмас, балки боланинг катталар билан мулоқотга кириша олиши хусусиятига ҳам боғлиқ. Чунки, шу хусусияти ривожланган болалар эркин мулоқотга кириша оладилар, қизиқтирган нарсалар ҳақида сўрай оладилар. Натижада уларнинг ўқишга бўлган қизиқишлари ортади ва ўқитувчи гапираётган нарсаларни диққат билан узоқ вақт эшита оладилар. Демак, боланинг мактабга тез мослашиши ва муваффақиятли ўқишида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари, сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади. У ёки бу йўналишдаги ривожланиш образлиликдан рамзликкача бўлган босқичларни ўтайди. Образлилик дейилганда болаларнинг турли образларни яратиши, уларни ўзгартириши ва эркин ҳаракатга келтириши, рамзлилик дейилганда эса белгилар тизими (математик, лингвистик, мантиқий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушунилади. Ўқув масканигача ёш даврда ижодкорлик жараёни бошланади. Ижодкорлик лаёқати, асосан, болаларнинг конструкторлик ўйинларида, техник ва бадий ижодларида намоён бўлади. Бу даврда махсус лаёқатлар куртакларининг бирламчи ривожланиши кўзга ташлана бошлайди. Билиш жараёнларида ички ва ташқи ҳаракатларнинг синтези юзага келади. Бирон бир нарсани идрок қилиш жараёнида бу синтез перцептив ҳаракатларда, диққатда ички ва ташқи ҳаракатлар ва ҳолатлар режасини бошқариш ва назорат этишда, хотирада эса материални эсда сақлаб қолиш ва эсга туширишнинг ички ва ташқи тузилмасини боғлай олишда кўринади. Тафаккурда эса амалий масалалар ишининг усулларини битта умумий жараёнга бирлаштириш сифатида яққол намоён бўлади. Шунинг асосида инсоний интеллект шаклланади ва ривожланади. Мактабгача даврда тасаввур, тафаккур ва нутқ умумлашади. Бу эса бу ёшдаги болаларда тафаккур қилиш омили сифатида ички нутқ юзага келаётганлигидан далолат беради. Билиш жараёнларининг синтези боланинг ўз она тилини тўлиқ эгаллаши асосида ётади. Бу даврда нутқнинг шаклланиш жараёни яқунлана бошлайди. Нутқ асосидаги тарбия жараёнида болада содда ахлоқ меъёрлари ва қоидалар эгалланилади. Бу меъёр ва қоидалар бола ахлоқини бошқаради.

Боланинг унинг атрофидаги кишилар билан хилма-хил муносабатлари юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Буларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан

нафақат интеллекти, балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради.

Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожланишининг асосий ўзгаришлари, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўзини-ўзи англаши каби ҳисларнинг юзага келиши ҳисобланади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Инсоннинг боғча ёшидаги даврининг ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврда болаларда характер ҳислатларининг намуналари шаклланиб ахлоқий характернинг асослари вужудга келади. Улардаги етакчи фаолият бўлиб ўйин ҳисобланади. Ўйин болалар ҳаёли томонидан яратилган нарса эмас, балки, бола ҳаёлининг ўзи ўйин жараёнида юзага келиб ривожланиб боради. Ўйин фаолияти болани инсониятнинг ижтимоий тажрибасининг эгаллашнинг фаол шакли бўлган таълим фаолиятига тайёрлаб боради. Боғча ёшидаги болаларнинг сезги, идрок, диққат, хотира, тасаввур, тафаккур, нутқ, ҳаёл, ҳиссиёт ва ироданинг шаклланиши жадал кечади. Боғча ёшидаги болалар шахсининг ривожланиши эса, 3-4 ёшгача эмоционал жиҳатдан ўз-ўзини мустаҳкамланиши, 4-5 ёшдаги ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини бошқариш ва шахсий ишчанлиги ва тадбиркорлик хусусиятининг шаклланиши билан характерланади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Онтогенез, психик тараққиёт, психологик хусусиятлар, билиш жараёнлари, ахлоқий тушунчалар, эстетик ҳиссиёт.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Боғча ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятлари.
2. Боғча даврида бола шахсининг ривожланиши шарт-шароитлари.
3. Боғча ёшидаги бола фаолиятининг психологик хусусиятлари.
4. Боғча ёшдаги болада хулқ мотивларининг ривожланиши ва ўзига баҳо бериши шаклланиши.
5. Боғча ёшидаги болада билиш жараёнининг ривожланиши.
6. Боғча ёшдаги боланинг ўқув масканидаги таълимга психологик тайёргалиги.
7. 3-7 ёшли болаларнинг психик ривожланишида бадиий-ижодий фаолият тури қандай?
8. Боғча ёшидаги болалар ҳиссиёти ва унинг ўсиши.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Боғча ёшидаги болалар шахси шаклланишининг уч босқичи.
2. Мактабгача ёш даври - ўқиш, ёзиш, мактабга тайёрлаш, бола характерининг шаклланиши ва ривожланишида рол ўйнайдиган омиллар сифатида.
3. Кичик мактаб ёши - ўйин ва ўқиш фаолияти.
4. Ақлий ривожланиш манбалари ва ўзлаштирмаслик сабаблари.
5. Ўсмирлик ёшида махсус қобилятларнинг шаклланиши.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий ўқув маскани ўқитувчиси психологияси. - Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

6 - МАВЗУ

ЎСМИР ВА ЎСПИРИНЛИК ДАВРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 6.1. Акцентуациялар ўсмирлик ёшининг характереологик белгиси сифатида. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.
- 6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши. Ўсмирлик даврида янги ҳислатларнинг пайдо бўлиши.
- 6.3. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари
- 6.4. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.
- 6.5. Илк ўспиринлик давридаги ёшларнинг шахсий хусусиятлари

6.1. Акцентуациялар ўсмирлик ёшининг характереологик белгиси сифатида. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари

Ўсмирлик 10–11 ёшлардан 14–15 ёшларгача бўлган даврни ташкил этади.

Аксарият ўқувчиларда ўсмирлик ёшига ўтиш, асосан, 5–синфлардан бошланади. «Энди ўсмир бола эмас, бироқ катта ҳам эмас» - аини шу таъриф ўсмирлик даврининг муҳим характери билдиради. Бу ёшда ўсмир ривожда кескин ўзгаришлар руй бера бошлайди. Бу ўзгаришлар физиологик ҳамда психологик ўзгаришлардир. Физиологик ўзгариш жинсий етилишнинг бошланиши ва бу билан боғлиқ равишда танадаги барча аъзоларнинг мукамал ривожланиши ва ўсиши, хужайра ва организм тузилмаларининг қайтадан шакллана бошлашидир. Организмдаги ўзгаришлар бевосита ўсмир эндокрин системасининг ўзгаришлари билан боғлиқдир. Бу даврда ички секреция безларидан бири гипофез безининг функцияси фаоллашади. Унинг фаолияти организм туқималарининг ўсиши ва муҳим ички секреция безларининг (қалқонсимон без, буйрак ўсиши ва жинсий безлар) ишлашини кучайтиради. Натижада бўй ўсиши тезлашади, жинсий балогатга етиш (жинсий органларнинг ривожланиши, иккиламчи жинсий безларнинг пайдо бўлиши) амалга ошади.

Ўсмирлар ўзларини катталардек тутишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг лаёқат, қобилият ва имкониятларини маълум даражада ўртоқлари ва ўқитувчиларига кўрсатишга интиладилар. Бу ҳолатни оддий кузатиш йўли билан ҳам осонгина кўриш мумкин. Ўсмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни ўргана туриб, ўсмирлар шахсининг шаклланиб, ривожланиб, камолатга эришиш йўллари ва унга таъсир этадиган биологик ва ижтимоий омилларнинг бевосита таъсирини тушуниш мумкин. Бу даврда ўсмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида хали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ўсмирлик даври «Ўтиш даври», “Кризис давр”, «Қийин давр» каби номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади. Чунки, бу ёшдаги ўсмирларнинг ҳатти-ҳаракатида муқобил, янги шароитларда ўз ўрнини топа олмаганлигидан психик портлаш ҳоллари ҳам кузатилади. Ўз даврида Л.С. Выготский бундай ҳолатни «психик ривожланишдаги кризис» деб номлаган. Ўсмирлик ёшида уларнинг хулқ–атвориға хос бўлган алоҳида хусусиятларни жинсий етилишнинг бошланиши билан изоҳлаб бўлмайди. Жинсий етилиш ўсмир хулқ–атвориға асосий биологик омил сифатида таъсир кўрсатиб, бу таъсир бевосита эмас, балки кўпроқ билвоситадир. Ўсмирлик давриға кўпинча сўзға кирмаслик, ўжарлик, тажанглик, ўз камчиликларини тан олмаслик, урушқоқлик каби хусусиятлар хос.

Катталарға нисбатан ёвуз муносабатнинг пайдо бўлиши, нохуш хулқ–атвор аломатлари жинсий етилиш туфайли пайдо бўладиган белгилар бўлмай, балки улар билвосита таъсир кўрсатадиган, ўсмир яшайдиган ижтимоий шарт-шароитлар воситаси орқали: унинг тенгдошлари, турли жамоалардаги мавқеи туфайли, катталар билан муносабати, ўқув маскани ва оиласидаги муносабатлари сабабли юзага келадиган характер белгиларидир. Мана шу ижтимоий шароитларни ўзгартириш йўли билан ўсмирларнинг хулқ–атвориға тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш мумкин. Ўсмирлар ниҳоятда тақлидчан бўлиб, уларда хали аниқ бир фикр, дунёқараш шаклланмаган бўлади. Улар ташқи

таъсирларга ва ҳиссиётларга жуда берилувчан бўладилар. Шунингдек, уларга мардлик, жасурлик, танतिकлик ҳам хосдир. Ташқи таъсирларга берилувчанлик ўсмирда шахсий фикрни юзага келишига сабаб бўлади, лекин бу шахсий фикр аксарият ҳолларда асосланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам улар ота-оналарнинг, атрофдаги катталарнинг, шунингдек, устозларнинг тўғри йўлни кўрсатишларига қарамай, ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Жуда кўп ўсмирлар бу даврда чекиш ҳамда спиртли ичимликларга қизиқиб қоладилар. Катта одам, шунингдек чекувчи, ичувчи сингари янги ролларда ўзини қулай ҳис қилади. Бундай ҳолатларга тушган ўсмир жуда ташвишга тушади ва унда кризис ҳолати юзага келади. Бу кризис ўсмирнинг маънавий ўсиши, шунингдек психикасидаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқдир. Бу даврда боланинг ижтимоий мавқеи ўзгаради, ўзининг яқинлари, дўстлари, тенгдошлари билан янги муносабатлар юзага келади. Лекин энг катта ўзгариш унинг ички дунёсида юзага келади. Кўпгина ўсмирларда ўзидан қониқмаслик ҳолати кузатилади. Шунингдек, ўзи ҳақидаги мавжуд фикрларининг бугун унда содир бўлаётган ўзгаришларга тўғри келмаётганлиги ўсмирни асабийлашишига олиб келади. Бу эса ўсмирда ўзи ҳақида салбий фикр ва кўрқувни юзага келтириши мумкин. Баъзи ўсмирларни нима учун атрофдагилар, катталар, шунингдек ота-онасига қарши чиқаётганлигини англай олмаётганлиги ташвишга солади. Бу ҳолат уларни ичдан асабийлашишларига сабаб бўлади ва ўсмирлик даври кризиси дейилади.

Ўсмирлик даврида етакчи фаолият – бу ўқиш, мулоқот ҳамда меҳнат фаолиятидир. Ўсмирлик даври мулоқотининг асосий вазифаси - бу дўстлик, ўртоқликдаги элементар нормаларини аниқлаш ва эгаллашдир. Ўсмирлар мулоқотининг асосий хусусияти шундан иборатки, у тўла ўртоқлик кодексига бўйсунди.

Ўсмирларнинг ота-онаси, катталар билан қиладиган мулоқоти уларнинг катта бўлганлик ҳисси асосида тузилган бўлади. Улар катталар томонидан қилинадиган ҳақ-ҳуқуқларини чеклашларига, қаршилик ва эътирозларига қаттиқ қайғурадилар. Лекин шунга қарамасдан, у мулоқотда катталарнинг қўллаб-қувватлашларига эҳтиёж сезадилар. Биргаликдаги фаолият ўсмирга катталарни яхшироқ тушунишлари учун ёрдам беради. Ўсмир ўзида бўлаётган ўзгаришлар, уни ташвишга солаётган муаммолар ҳақида катталар билан бўлишишга катта эҳтиёж сезади, лекин буни ҳеч қачон биринчи бўлиб ўзи бошламайди. Ўсмир ўзига нисбатан ёш болалардек қилинадиган муомала-муносабатига қаттиқ норозилик билдиради. Ўсмирлар мулоқоти ниҳоятда ўзгарувчанлиги билан характерланади. Ўсмирлик даврига кимнингдир ҳатти-ҳаракатини имитация қилиш хосдир. Кўпинча улар ўзларига таниш ва ёқадиган катталарнинг ҳатти-ҳаракатларига имитация, тақлидчанлик қиладилар.

Қайд этиб ўтилган йўналганлик, албатта, катталарнинг ҳам мулоқот ва муносабатида мавжуд, лекин улар катталарникидан ўз эмоционаллиги билан фарқланади. Тенгдошлари, шунингдек, синфдошлари гуруҳида ўсмир ўзининг келишувчанлик хусусияти билан намоён бўлади. Ўсмир ўз гуруҳига боғлиқ ва қарам бўлгани холда шу гуруҳнинг умумий фикрига қўшилишига ва унинг қарорини доимо бажаришга тайёр бўлади. Гуруҳ кўпинча ўсмирда «Биз»

ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради ва унинг ички ҳолатини мустаҳкамлайди. Ўсмир ёшидаги бола учун дўст танлаш жуда катта аҳамиятга эга. Ўсмирлик даврида дўст жуда кадрли ҳисобланади. Дўстлар доимий равишда руҳан, қалбан яқин бўлишга эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёж ўсмир дўстларнинг хол-ахвол сўрашиши ва кўришишларида (қўл бериб, қучоқ очиб кўришиш) бирга ўтириш ва бирга юришга ҳаракат қилишларида кўринади. Кўпгина ана шундай жуда яқин муносабатлар, ўсмирларнинг шахс бўлиб шаклланишида, ҳамкорликдаги ҳаракатларининг изи инсон қалбида ва хотирасида бир умрга сақланиб қолади.

Ўсмирлар катталарнинг уларга билдирадиган ишончларига катта эҳтиёж сезадилар. Катталарнинг ўсмир ёшдагиларга таъсир кўрсатиши, тарбия бериши учун энг қулай шароит – бу умумий меҳнат билан шуғулланишидир. Агар кичик ёшдаги болалар ёрдамчи бўлиш ролларидан кониксалар, ўсмирлар, айниқса катта ўсмирлар катталар билан тенг равишда фаолият кўрсатаётганларидан, лозим бўлганда уларнинг ўрниларига ҳам ишлай олишларидан коникадилар. Катталар ўсмирлар билан дўстона, уни тўла тушунадиган ва ақл билан раҳбарлик қилсалар, бунга ўсмирлар ижобий қарайдилар, лекин бу раҳбарлик каттанинг хоҳиш-истаги устунлигида кечса, ундай холда улар тўла қаршилиқ кўрсатадилар. Бу қаршилиқ кўпинча салбий натижаларга, баъзан депрессия ҳолатни ҳам юзага келтириши мумкин. Бу ҳолат кўпинча ота-онаси авторитар муносабатда бўлувчи оилаларда учрайди. Бундай оилаларда тарбияланаётган ўсмирлар ҳаётида мустақил холда ҳаракат қилишлари, ўз режаларини амалга оширишлари, қийин масъулиятнинг ўз зиммаларига олишлари бирмунча қийинроқ. Улар кўпинча интеллектуал характердаги муаммоларни ҳам қийинчилик билан енгадилар. Ўсмирлик даврида болаларнинг атрофдаги одамлар билан шахсий ва иш юзасидан бўладиган муносабатларидаги мавқеи ўзгаради. Энди ўсмирлар ўйин ҳамда дамга камроқ вақтларини ажратган холда кўпроқ жиддий ишлар билан шуғуллана бошлайдилар ва уларда билиш жараёнлари жадал ривожлана бошлайди. Ўқиш ўсмирлар ҳаётида катта уринни эгаллайди. Ўсмирлар ўқишидаги асосий мотив: бу уларнинг улғаяётганликлигини ҳис эттирадиган, англатадиган ўқиш турларига тайёрланишларидир. Улар учун машғулотларнинг мустақил шакллари ёқади. Бошқа давр болаларига нисбатан ўсмирларнинг фанларни муваффақиятли ўзлаштиришлари, қизиқишларининг ортиришлари ўқитувчининг ўқув материални тушунтира олиш маҳоратига боғлиқ. Билим ўрганиш эҳтиёжлари асосида аста-секинлик билан ўқув фанларига нисбатан қатъий ижобий муносабат шаклланади. Бу даврда ўқишнинг янги мотивлари юзага келади. Бу мотивлар ўсмирнинг ҳаётий режалари, келажак касби ва идеали билан боғлиқ бўлади. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб, болалар ҳаётий илмий, бадий билимларни кенгайтиришга алоҳида эҳтиёж сезадилар ва бунга ҳаракат қиладилар. Билимли бола тенгдошлари орасида ҳурматга сазовор бўлади. Билим ўсмирларга алоҳида бир қувонч бағишлайди ва унинг тафаккур қилиш лаёқатини ривожлантиради. Ўсмирларнинг ўқув материалларини фақат механик хотирага асосланишлари ҳалақит беришлари мумкин. Бу даврда ўқувчиларга бериладиган ўқув

материалининг хажми катта бўлгани учун ҳам уни эслаб қолиши ёки бир неча марта такрорлаш йўли билан ўзлаштириши қийин. Бунинг учун ўқувчи ўқув материалининг мазмунини таҳлил қилиши, ундаги мантиқий тузилишни билиши муҳим. Бу даврда болаларнинг идроқи, диққати ва тасаввурлари ўзгаради, лекин бу ўзгариш боланинг ўзига ва атрофдагиларга сезилмаган ҳолда кечади. Шу билан бирга бу даврда боланинг хотираси, нутқи, тафаккур жараёнлари ҳам жадал ривожланади. Бу ўзгаришлар атрофдагиларга сезиларли даражада бўлади. Ўсмирлик даврида болани англаши ва ўз-ўзини англаш даражаси кенгайди ва унда бошқа одамлар, олам ҳақидаги билимлари чуқурлашади. Ўйин фаолияти аста-секин камайиб, янги фаолиятлар юзага кела бошлайди. Психик ривожланишнинг янги босқичи бошланади. Ўсмирлик даврида ўз фаолиятини назорат этиш ривожлана бошлайди ва ўзини-ўзи бошқаришга интилиши кучаяди. Бир сўз билан айтганда, ўсмирлик даври психик ривожланишда кескин бурилиш даври ҳисобланади.

6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши. Ўсмирлик даврида янги ҳислатларнинг пайдо бўлиши.

Ўсмирлик даврида нутқнинг ривожланиши бир томондан сўз бойлигининг ошиши ҳисобига бўлса, иккинчи томондан табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун моҳиятини англашлари ҳисобига бўлади. Бу даврда ўсмир тил ёрдамида атроф-борликни акс эттирилиши билан бир қаторда инсон дунёқараши ҳам белгилаб бериш мумкинлигини ҳис қила бошлайди. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб, инсон айнан нутқ билиш жараёнларининг ривожланишини белгилаб беришини тушуна бошлайди. Ўсмирни кўпинча муомалада сўзларни ишлатиш қоидалари – «Қандай қилиб тўғри ёзиш керак?», «Қандай қилиб яхшироқ айтиш мумкин?» каби саволлар жуда қизиқтиради. Ўсмирлар ўқув масканидаги ўқитувчилар, катталар, ота-оналар нутқидаги камчиликларига, китоб, газета, радио ва телевидение дикторлари хатоларига тез эътибор берадилар. Бу ҳолат ўсмирнинг бир томондан ўз нутқини назорат этишга ургатса, иккинчи томондан катталар ҳам нутқ қоидаларини бузишлари мумкинлигини билишларига ва ўзида мавжуд хатоликларни бирмунча барҳам топтиришларига олиб келади.

Ўсмир сўзларнинг келиб чиқиш тарихига, уларнинг аниқ мазмуни ва моҳиятига жуда қизиқади. У энди ўз нутқида ёш бола сингари эмас, балки катта одамлардан сўзларни танлашга ҳаракат қилади. Нутқ маданиятини эгаллаш борасида ўсмир учун ўқитувчи, албатта, намуна бўлиши шартдир. Айнан мактаб таълими ўсмир билиш жараёнларини ривожланиш йўналишини сифат жиҳатидан ўзгаришда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Билиш жараёнларининг ривожланишида нутқ ҳам оғзаки, ҳам ёзма мавжуд бўлиши билан ҳам кучли восита ҳисобланади. Ўқув масканидаги ўқув жараёнларининг тўғри ташкил этилиши ва амалга оширилиши билан ўсмир нутқининг тўғри ривожланишига шароит яратилади. Нутқни ўзлаштиришга ҳаракат бу

Ўсмирнинг муомала, билиш ва ижодий фаолиятга кирилишига эҳтиёж ва интилиш ҳисобланади.

Ўсмирлик даврида ўқиш ва ёзма монологик нутқ жадал ривожланади. 5–синфдан бошлаб то 9–синфгача ўқиш тўғри, тез ва ифодали бўлиш даражасидан, ёддан ифодали, таъсирли айтиб бера олиш даражасигача кўтарилади. Монологик нутқ эса асардаги кичик бир парчани қайта сўзлаб беришдан, мустақил равишда нутқ ва чиқишлар тайёрлаш, оғзаки мулоҳаза юритиш, фикр билдириш ва уларни асослаб беришгача ўзгаради. Ёзма нутқ ҳам яхшиланган ҳолда ўсмирлар энди уларга берилган эркин мавзу бўйича мустақил ҳолда иншо ёза оладилар. Ўсмирларнинг нутқи тўла тафаккур билан боғлиқ ҳолатида амалга оширилади. 5–6 синфлардаги ўқувчилар оғзаки ва ёзма матн учун режа тузиб, унга амал қила оладилар.

Ўсмирлик даврида назарий тафаккур юқори аҳамиятга эга бўла бошлайди. Чунки бу даврдаги ўқувчилар атроф-оламдаги боғланишлар мазмунини юқори даражада билишга ҳаракат қиладилар. Бу даврда ўсмирнинг билишга бўлган қизиқишида прогресс содир бўлади. Илмий назарий билимларнинг эгаллаб олиниши тафаккурнинг ривожланишига олиб келади. Бунинг таъсирида исбот, далиллар билан фикрлаш қобилияти ривожланади. Унда дедуктив хулосалар чиқаришга қобилият пайдо бўлади. Ўқув масканида ўқитиладиган фанлар ўсмир учун ўз тахминларини юзага келтириш ёки текшириш учун шароит бўлиб хизмат қилади. Ж.Пиаженинг таъкидлашича, «Ижтимоий ҳаёт уч нарсанинг таъсири – тил, мазмун, қоидалар асосида шакллантирилади». Бу борада ўзлаштирилган ижтимоий муносабатлар ўз–ўзидан тафаккурнинг янги имкониятларини яратади.

11–12 ёшдан бошлаб ўсмир энди мантиқий фикрлаб ҳаракат қила бошлайди. Ўсмир бу ёшда худди катталар сингари кенг камровли таҳлил этишни ўргана бошлайди. Ўсмир тафаккурнинг назарий даражага қанчалик тез кўтарила олиши, ўқув материалларини тез ва чуқур эгаллаши унинг интеллектини ҳам ривожланишини белгилаб беради. Ўсмирлик даври юқори даражадаги интеллектуал фаоллик билан фарқланади. Бу фаоллик ўта қизиқувчанлик ҳамда атрофдагиларга ўз лаёқатларини намойиш этиш, шунингдек, улардан юқори баҳо олиш эҳтиёжининг мавжудлиги билан белгиланади. Ўсмирнинг катталарга берадиган саволлари мазмунли, мулоҳазали ва айнан уша масала доирасида бўлади. Бу ёшдаги болалар турли фаразларни келтира оладилар, тахминий фикр юритиб, тадқиқот ўтказа оладилар ҳамда маълум бир масала бўйича муқобил вариантларни таққослай оладилар. Ўсмир тафаккури кўпинча умумлаштиришга мойил бўлади. Республикамизнинг бозор иқтисоди шароитига ўтишида кишилардаги амалий тафаккурнинг аҳамияти ошмоқда. Амалий тафаккур тизимига қуйидаги ақлий сифатлар киради:

1) тадбиркорлик, 2) тежамкорлик, 3) ҳисоб-китоблик, 4) юзага келган муаммоларни тез еча олишлик ва бошқалар.

Кўрсатилган барча сифатлар мавжуд бўлган тақдирдагина амалий тафаккурини ривожланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу сифатларни 1–синфданок ривожлантира бориш ниҳоятда муҳим. Ўсмирлик даврида ишбилармонлик

сифатини ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришни йўлга қўйиши, умумий фойдали тадбиркорлик ишларида иштирок этиши орқали ривожлантириш мумкин. Бу борада ўқувчи ижрочи ролида эмас балки бошқарувчи, мустақил йўл танловчи ва тадбиркорлик муносабатларида ўзи иштирокчи бўлган тақдирдагина ривожланиш амалга ошиши мумкин. Бу ёшда тадбиркорликни ривожлантиришда кўпроқ мустақилликнинг берилиши ўсмир амалий тафаккурининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Ўсмир ёшдаги болаларда тежамкорликни ривожлантириш ақлнинг бошқа сифатларига нисбатан осонроқ кечади, буни кўпроқ уларни қизиқтирадиган нарсаларга мустақил равишда ҳисоб–китоб қилиб боришга йўллаш орқали амалга ошириш мумкин. Ўсмирларда юзага келган муаммоларни тез ва оператив холда ечиш малакасини шакллантириш бирмунча қийинроқ кечади. Албатта, бу боланинг темпераментига ҳам боғлиқ. Барча ўсмирларни ҳам тез йўллаб, тез ҳаракат қилишга ўргатиш мушкул, лекин уларни бирор муаммо юзага келиши билан орқага чекинмай, зудлик билан ечишнинг умумий қоидаларига ўргатиб бориш мумкин. Ўсмирлик даврида интеллектнинг юқори даражада ривожланган бўлиши қимматли ва обрўли ҳисобланади. Ўсмир шахсида ва унинг билишга қизиқишидаги ўзгаришлар ўзаро боғлиқ бўлади. Ихтиёрий психик жараёнларнинг ривожланиши ўсмирдаги шаклланиб келаётган шахс мустақиллигига таянади, ўзининг шахсий хусусиятларини англаш ва шакллантириш имкониятлари эса ундаги тафаккурни ривожланиши билан белгиланади.

Ўсмирлик даврида диққат, хотира, тасаввур тўла мустақиллик касб этиб, энди уларни ўз ифодасига кўра бошқара оладиган бўлади. Бу даврда қайси етакчи функция (диққатми, хотирами ёки тасаввур) устунлик қилаётгани яққол намоён бўлиб, ҳар бир ўсмир ўзи учун аҳамиятлироқ бўлган функцияни эътиборга олиш имкониятига эга бўлади. Ушбу функцияларнинг ривожланиш хусусиятларини кўриб чиқамиз:

Диққат. Агар кичик ўқув маскани даврида ихтиёрсиз диққат устунлик қилса, ўсмирлик даврида бола ўз диққатини ўзи бошқара олади. Дарс давомида интизомнинг бузилиши аксарият холларда ўқувчилар диққатсизлигидан эмас, балки ижтимоий сабаблар билан белгиланади. Ўсмир ўз диққатини тўла равишда ўзи учун аҳамиятли бўлган ва юқори натижаларга эришиши мумкин бўлган фаолиятларга қарата олади. Ўсмирнинг диққати яхши бошқариладиган ва назорат этиладиган даражада ривожланган бўлиши мумкин. Боланинг ривожланаётган ихтиёрий диққати ўқитувчи томонидан доимо қўллаб–қувватланиши жуда зарурдир. Педагогик жараёнда ихтиёрсиз диққатни ихтиёрий диққат даражасига кўтариш учун бир қанча услублар ишлаб чиқилган. Шунингдек, ўсмирнинг дарс жараёнида ўз тенгдошлари орасида ўзини кўрсатиши учун шароитни яратилиши ҳам ўсмирдаги диққатни ихтиёрсиздан ихтиёрийга айланишида замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин, ўсмирлик даврида жуда қаттиқ чарчаш ҳолатлари ҳам бўлади. Айнан 13–14 ҳамда 16 ёшларда чарчаш чизиги кескин кўтарилади. Бундай ҳолатларда ўсмир атрофдаги нарса ва воқеаларга тўлиқ диққатини қарата олмайди,

диққатнинг кўринишларига ўсмирлик эришиш ва йўқотиш бўйича тўла қарама-қарши бўлган давр ҳисобланади.

Жинсий етилиш ўсмирнинг бу ёшдаги хулқ-атвориغا асосий биологик восита сифатида таъсир ўтказди. Лекин, бу бевосита таъсирдир. Социал омиллар эса қуйидагилардир: кичик ўқув маскани ёшидан ўрта ўқув масканига ўтиш, яъни яққа ўқитувчи раҳбарлигидан кўпчилик ўқитувчилар тасарруфига ўтиш ва мулоқотдаги ўзгаришлар ижтимоий фойдали ишларни кенгайтириб бориш, мустақил ва амалий ишларни кўпроқ бажариш, шу билан бирга боланинг оиладаги ўрни ҳам ўзгаради. Ушбу ўзгаришлар таъсирида болалар жисмоний ва ақлий имкониятларини ўсиб бориши муносабати билан ўзларига кўпроқ ишона бошлайдилар, у энди оилавий муаммолар муҳокамасида ҳам иштирок эта бошлайди. Катта ўсмирларга нисбатан кичик ўсмирларда пайдо бўладиган келиша олмасликни улардаги жинсий етилишига эмас, балки атрофдаги шарт-шароитлар, оиладаги ота-она, ака-укаларнинг унга муносабати, маҳалла, яъни социал шароитлар таъсири билан боғлаш зарур.

Шу социал шароит ижтимоий ва улардаги психологик иқлимни ўзгартириш билан, кичик ўсмирдаги ёмон хулқ-атвор, ўжарлик, камчиликларини тан олмаслик каби табиий ҳислатларнинг олдини олиш мумкин.

Баъзи ўқитувчилар кичик ўсмирдаги бу ўзгаришлар урушқоқлик ва салбий аломатлар ўжарликларининг илдишлари қаердан келиб чиқадиган ва нимани боғланганлиги, ниманинг таъсири эканлиги билмай туриб, нотўғри ташҳис ва хулосалар келтириб чиқарадилар ва бу, аксарият ҳолда фожиага олиб келиши мумкин.

Аслида эса бу ўсмир ёки ўқув маскани ёшидаги болаларнинг психик ҳолатларини ва психик ривожланаётганликларини ҳисобга олиш ва психик муаммоларини эркин ва тўғри ечимлари учун ёрдам бериш, уларни ақлий қобилиятларини ривожлантирувчи методлар ёрдамида уларга психологик ёндашиш зарур ва муҳимдир. Кичик ўсмир ёшдагилар билан ишлаётганда ўқувчининг ҳар бир ташқи ва ички реакцияси ортида унинг ўз психологик сабаблари борлигини билиш муҳимдир. Бу "маданиятсиз", "зарарли", "тушуниб бўлмайдиган" деб ном олган ҳатти-ҳаракатлар бир қарашда шундай баҳоланади, лекин бу ҳатти-ҳаракатлар шахс қарор топиши махсус босқичи учун хос хусусиятдир. Кичик ўсмир психологик "механизми" схематик равишда қуйидагича баҳоланади. Эндокрин гармонларини пайдо бўлиши ва уларнинг марказий нерв системасига таъсир қилиши билан боғлиқ бўлган жинсий етилишнинг бошланиши болаларнинг активлигини жисмоний ва психологик имкониятларини оширади ҳамда болада ўзини катталардек ҳис этиш, мустақил бўлиш туйғуларини туюш учун қулай шарт-шароитларни олиб келтиради. Бироқ, психик ривожланишни бу босқичда ҳам бола хали мустақил ҳаракат қилишга тўла тайёр бўлмайди. Асосий зиддиятни келтириб чиқарувчи омиллардан бири ўз мустақиллигини имкониятидан ортик даражада баҳолашдир. Ўз имкониятларини ортикча баҳолаш билан кичик ўсмирнинг психик имкониятлари ўртасида тафовут пайдо бўлади. Бу зиддиятни ҳал этилиши қандай содир бўлади ва у болани ташқи кўриниши хулқ-атворида

қандай намоён бўлади?

Маълумки, ҳар бир боланинг муносабатлари аниқ ишларда кўринади мустақамланади ва қайд этилади. Бола ўзидаги мустақилликни шакллантириш учун ўзи мустақил ишларни бажаришга тўғри келади. Лекин, иккинчи томондан бир марта мустақил иш бажариш учун истеъмолий шарт-шароитлардан холи бўлишга ҳаракат қилади. Лекин мустақил ҳаракат қилиш учун бола бошқа механизмларга эга эмас. Булар ўсмирнинг ўз кучига ички бир ишончни мавжуд эмаслиги, ўз олдида турган ва унинг натижасини аниқ тассавур эта олмаслик аломатлардир. Бу белгилар мана шу ёшда кишини мустақил ҳаракат қилишга қодир бўлишга, айти холларда теварак атрофдаги кишиларга қарши бориб, ўзини ҳақ эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, бошқа холларда эса вазиятни вазминлик билан қабул қилишга дават этади. Кичик ўсмирда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўзини англашни шакллантиришни бир қанча йўллари мавжуд. Масалан: бу даврда катталарга тақлид қилиш ёки оилада ўз ҳурматини талаб қилиш, ўз сўзини ўтказиш, ўзини ҳурматли, обрўли катта ёшли кишини образига ўхшатиб ривожлантириш кучли бўлади. Уларга бирор сўз ёки танбех билан мурожаат қилсангиз-у ўзини мустақил фикрлай олиши ва бирор ишни албатта уддасидан чиқа оладигандек кўрсатади. Вахоланки, хали ўсмирни психологик имкониятлари етарли эмас ёки ривожланмаган катталар ўқитувчилар ўсмирдаги бу жараёни психологик нуқтаи назаридан баҳолай олишимиз унга сохта педагогик, юзаки ёндашмай, аксинча, унга ўз имкониятларини ўстиришга ўз ички ва ташқи қобилиятларини тўғри ривожлантиришга йўналтиришимиз муҳим. Ўсмир ёшдаги болани биринчи галда интиладиган нарсани у ўзини энди кичкина бола эмас, катта бўлиб қолганлигини атрофдагиларга ишонтиришдан иборат. Бу ёшда катталар ўсмирларни билиб-билмай қўяётган камчилик ва хатоларини кўпчилик ичида уялтириб, камситиб, қоралаб эмас, балки психологик йўл билан ёндашган ҳолда ёрдам бериш уни "катта бўлиб қолганлик" туйғусини сўндириб эмас, балки катта одам қандай бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклигини англатиши зарур. Демак, бу ўсмирни тўлақонли психик ривожланиши учун зарур бўлган ҳаётий бир ҳислат эканлигини билган ҳолда шу билан боғлиқ салбий ишларни психологик табиатини тўғри тушунмоғи ва болаларни ўзларини катта тутишларига тўсқинлик қилмаслик, аксинча уларнинг бундай ҳатти-ҳаракатларини жобий юзага солиш учун интилиши керак. Ўсмирларни ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўлиши ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўз тенгдошлари билан тенглик асосида қилинган муаммолар муносабат асосида ўсмир алоҳида бир ижтимоий муносабатлар ўқув масканини ўтайди. Ўзаро қизиқишлар, атроф дунёни, бир-бирларини англашлари ва тушунишлари улар учун жуда қимматлидир. Ўсмирлар учун уй вазифалари, уй ишлари бўйича мажбуриятларни бажаришга қараганда тенгдошлари билан мулоқот қилиш муҳимроқдир. Ўз ишларини сирларини бола энди ота-онасига эмас, балки тенгдошига кўпроқ ишонади. У энди салбий ва ижобий томонларига алоҳида бир урғу бермаган ҳолда ўзи хоҳлаган кишиси билан дўст бўлиш ҳуқуқини талаб этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади. Шахсий эркинликни у катта

бўлиш ҳуқуқи деб англайди. Ота-оналарнинг ўсмирга шу эркинликнинг бермаслиги ёки ўсмирнинг шундай деб билиши натижасида улар ота-онага қарши позицияда бўладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ана шу мулоқот ва муносабат асосида ўсмирларда гурур ҳисси шакллана бошлайди. Албатта, гурур норма ва қоидалари катталардан ўрганилади, лекин ўз гурурини қандай ҳимоя қилиши ўсмирларнинг алоҳида назоратида бўлади. Улар орасида содиқлик ва тўғрилиқ каби ҳислатлар юқори баҳолашиб, сотқинлик ўз сўзига бевафолик, эгоизм, қизғончиқлик қаттиқ қораланади ва қаттиқ жазоланади. Бу жазо у билан уришиш, калтаклаш унга қарши байкот эълон қилиш ва уни ёлғизлатиб қўйиш шаклида бўлиши мумкин. Ўсмирлар ўзини ҳурмат қилишини, ўз фикрини ва қизиқишини ҳимоя қилишни билмаган тенгдошларига жуда паст баҳо берадилар.

Ўсмирлик даврида, асосан, билиш жараёнлари юқори даражада ривожланади. Бу йўлларда ўсмирларга ҳаёт давомида керак бўладиган асосий шахсий ва тадбиркорлик хусусиятлари очик кўрина бошлайди. Хотира, механик хотира даражасидан мантикий хотира даражасига кўтарилади. Нутқ ривожланган, хилма-хил ва бой тафаккур эса ўзининг барча кўринишлари: ҳаракатли, образли, мантикий даражасида ривожланади. Ўсмирларни энди турли амалиёт ва ақлий фаолиятларга ўргатиш мумкин. Шунингдек, бу даврда умумий ва махсус лаёқатлар шаклланади ва ривожланади.

Ўсмирлик даврига жуда кўп зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар хос. Ўқув маскани дастури ва бошқа ишлар билан боғлиқ турли масалаларни ечишда кўзга ташланадиган ўсмирларнинг интеллектуал ривожланганлиги катталарни улар билан бирга жиддий муаммолар бўйича фикрлашга ундайди, ўсмирларнинг ўзлари ҳам бунга ҳаракат қиладилар. Бошқа томондан эса айниқса, келажак касб, ҳуқ-атвор этикаси, ўз мажбуриятларга масъуллиқ каби муаммолар муҳокамасида инфантилликни (ёш болаларга хос жисмоний ва психологик ҳолат) кузатиш мумкин.

5-6 синф ўқувчиларига синфдаги ўзи эгаллаган мавқеига катта эътибор бериш хусусияти хос. Айниқса, 6 синфдан бошлаб, ўқувчилар ўз ташқи кўринишларига, шунингдек қарама-қарши жинсдаги болалар ва улар билан ўзаро муносабатларига эътибор бера бошлайдилар.

7-синф ўқувчиларида эса ўз лаёқатларини ривожлантиришга хос қизиқиш юзага келади. 8-синф ўқувчилари эса мустақиллик, ўзига хослик, дўстлик ва ўртоқлик билан боғлиқ бўладиган шахсий ҳислатларни юқори баҳолашади. Ўсмирларнинг ана шу кетма-кет юзага келадиган қизиқишларига асосланган ҳолда фаол равишда иродавий ишбилармонлик ва бошқа фойдали сифатларни ривожлантириш мумкин.

Ўсмирлик даврида ўқув фанларини турли ўқитувчилар ўқитиш муносабати юзага келади. Катталар шахси ва фаолиятни баҳолашнинг янги мезонлари ҳам уларда шакллана бошлайди. Ўсмирлик асосан, билимли, талабчан, ҳаққоний, ўқув материални қизиқарли ва тушунарли йўл билан етказа оладиган ўқитувчиларни ажратмайдиган, ўқитувчиларни кўпроқ ҳурмат қиладилар ва яхши курадилар. Улар ўқитувчи билан муносабатларига ҳам катта эътибор берадилар.

10-15 ёшли болаларнинг фаолият мотивларида ҳам ўзгаришлар амалга ошадилар. Илк ўсмирлик даврида кўпчилик ўсмирлар ўзларига салбий шахсий характеристика берадилар. Катта бўлган сари ўсмирнинг ўз-ўзига берган баҳоси дифференциал характерда (хулқ-атвориغا, ижтимоий вазиятларда ўзини тутишга ва айрим ҳатти-ҳаракатларига) намоён бўла бошлайди.

6.3. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари

Илк ўспиринлик даври «камолот бўсағаси» деб таърифланади. Бу камолот босқичи физиологик, психологик ва ижтимоий чегараларни ўз ичига олади.

Психология фани ўспиринлик муаммосини комплекс ўрганишни даъват этади.

Бу жуда қийин масала, чунки психофизиологик тараққиёт суръати билан унинг босқичлари ижтимоий етилиш муддати билан ҳамма вақт ҳам тўғри келавермайди. Акселерация натижасида бугунги болаларимизнинг тараққиёти аввалги авлодларга нисбатан ўртача икки-уч йил аввал етилмоқда. Физиологлар бу жараёни 2-даражали жинсий белгиларнинг пайдо бўлишига караб, 3-та босқичга ажратадилар:

I босқич - препубертат;

II босқич - пубертат;

III босқич - постпубертат.

Ёш психологияси ўспиринликнинг ёшини I-II босқичлар билан боғлаб келар эди. Акселерация муносабати билан ўспиринлик ёшининг чегараси энди 15-16 дан 18 ёшгача булмоқда. Демак, ўспиринлик ҳам олдин бошланади. Лекин, бу тараққиёт даврининг конкрет мазмуни биринчи навбатда ижтимоий шароитлар билан белгиланади. Ёшларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг мавқеи, улар эгаллайдиган билимларнинг ҳажми ва бир қатор бошқа факторлар ижтимоий шароитларга боғлиқдир.

Илк ўспиринлик ёши болаларнинг 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади. Бу академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларидир. Бўйнинг ўсиши ўспирин кизларда 15-16 ёшгача, ўғил болаларда 17-18 ёшга давом этади. Бу ёшда мускуллар кучи тез ўсади. Масалан, 18 ёшли бола мускул кучи 12 ёшли болага нисбатан 2 баравар кўп бўлади. Жисмоний тараққиёт, асосан, тўғри овкатланиш режимига ва жисмоний тарбия билан шуғулланишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жинсий тараққиёт жиҳатдан бу ёшдаги кўпчилик йигит ва кизлар постпубертат (тугалланувчи) даврда бўладилар. Буларнинг жисмоний ривожланиши катта ёшдаги одамнинг жисмоний ривожланишидан кам фарқ қилади. Бўйнинг ва организмнинг нотекис ўсиши ва ривожланиш даври тугалланади, ҳамда жисмоний ривожланишнинг нисбатан бирмунча текис даври бошланди. Ўспиринлик ёшида жисмоний сифатлар (бўй, оғирлик) нисбатан барқарор даражага етган бўлади. Шунингдек, мускул кучи ва ишчанлик қобилияти сезиларли даражада ортади. Кўкрак қафасининг ҳажми кенгаяди, скелет, найчасимон суяклар қаттиқлашади, тўқималар ва аъзоларнинг шаклланиши ва функционал тараққиёти тугалланади. Одатда бу ёшда юрак ва кон томирларнинг ривожланишида ўсмирларга хос бўлган нотекислик энди текислашади, кон

босими бараварлашади, ички секреция безлари бир меъёрда ишлай бошлайди. Нерв системасининг ва хусусан, мия ривожланишидаги ўзгаришлар маълум бўлиб қолади. Лекин, бу ўзгаришлар мия массасининг ортиши ҳисобига эмас, балки миянинг ички хужайралари тузилишининг мураккаблашуви ҳисобига руй беради. Бош мия пустининг қисмларида ассоциатив тўқималарнинг миқдори кўпаяди. Натижада ўқиш ва меҳнат жараёнида катта (ярим шар) қатламининг аналитик-синтетик фаолияти мураккаблашади. Жинсий етилиш муддати иркий ва миллий хусусиятларга ва иқлимга боғлиқ бўлмайди.

Илк ўспиринлик даврини иккинчи ўтиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Агар биринчи ўтиш давридаги кўпроқ болаликка яқин бўлса, иккинчи ўтиш даврида бўлган ўспирин кўпроқ ёшлик даврига яқиндир ва шу жиҳатидан ўрганилади ҳамда тадқиқ этилади. Илк ўспиринлик даври, асосан, унда мустақил ҳаётнинг бошланиши билан (ўрта мактабни тамомлаб, лицей, коллежларга кириши) характерланади. Ҳаётдаги бу ўзгаришлар илк ўспиринлик шахсига, уни ўзини англашига таъсир кўрсатади. Ўсмирлардан фарқли ўлароқ илк ўспиринлар катта ҳаётни тасаввур этмайдилар, балки унда иштирок этадилар.

Унинг мустақиллиги ортиши билан бир қаторда катталарнинг унга муносабатлари ҳам ўзгаради. Катталар ўсмирга кўпроқ бола деб карасалар, илк ўспирин ёшдагиларга катта одамдек муносабатда бўладилар. Илк ўспиринлар ҳаётда ўз ўрнини топишга нисбатан интилиш англаган ҳолатида бўла бошлайдилар. У ўз ҳаётини режаларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлайди ва маълум бир касбни эгаллай бошлайди ёки шу соҳа бўйича академик лицейларда ўқишини давом эттиради. Ўспиринлар танлаган соҳалари ёки касбларида жуда катта янгиликлар, кашфиётлар қилгилари келади, лекин аста-секинлик билан янгилик ва кашфиётлар қилиш учун уларда билим ва тажриба етишмаётганлигини, бунинг учун кўпроқ ўқиш ва ўрганишлари кераклигини англай бошлайдилар.

Ўспирин - бола билан катта одам ўртасидаги оралиқ мавқени эгаллайди. Ўспириннинг жамиятда тутган ўрни катталарга боғлиқдир, катталар уларга ҳаёт фаолиятининг асосий мазмун ва йўналишини белгилаб берадилар. Ўспириннинг бажарадиган роли катталар ролидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ҳаёт фаолияти мураккаблашган сари, ўспиринларда ижтимоий роллар кенглиги фақат миқдор томондангина кенгайиб қолмай, балки сифат томонидан ҳам ўзгариб боради. Масалан: 16 ёшда паспорт олади; 18 ёшидан фаол сайлаш ҳуқуқига ва оила кўриш имкониятига эга бўлади. Ўспирин жинсий ишлар учун жавобгар бўлади. Баъзи ўспиринлар бу ёшдан бошлаб ишлай бошлайдилар. Касб танлаш ҳақида ўйлай бошлайдилар. Лекин, шунга қарамай ўспиринларда катталарга қарамлик хусусиятлари сақланиб қолади.

Ўспиринлар (16-18 ёшлар) ўзларининг психологик хусусиятлари билан бошқа ёш давридаги болалардан кескин фарқ қиладилар. Жисмоний ҳамда ақлий жиҳатдан вояга етган, камолотга эришган, дунёқараши, ўз-ўзини бошқариши каби етук инсоний хусусиятлари таркиб топган бўлади. Улар вазмин, мулоҳазали бўладилар, катта ёшдагиларга ҳурмат-эҳтиром билан қарайдилар. Улар узоқни кўзлайдиган, келажак учун қайғурадиган, ота-оналарининг яқин ёрдамчисига айланадилар. Ўқув фаолияти ўспириннинг асосий фаолияти бўлиб

қолаверади, ўқишга нисбатан ўсмирлик ёшига қараганда ўспиринликда бир мунча юқорироқ бўлади. Мустақил ҳаётга тайёргарлигини ўз-ўзини англаши билан мотивлар бу даврда етакчи ўринни эгаллайди. Мотивлар тизимида жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлишга интилиш, инсонларга наф келтириш каби ижтимоий мотивлар устунлик қилади. Бу даврда ўспиринларнинг келгуси ҳаётини ва танлаётган касбий режаларига кўра фанларга нисбатан қизиқишлари ўзгаради, ўспириннинг фанларга ҳамда шу фан ўқитувчиларига нисбатан муносабати ўзгаради. Ўспиринлик даврида ўзи кўзлаган мақсадларига эришишга асосланган мотивлар биринчи ўринга кўтарилади. Ўспиринлар ўзларининг ўқишга бўлган муносабатлари ва уларнинг ўқиш-ўрганишга ундовчи сабабларни яхши англайдилар. Ўспиринлик ёшида бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан, ҳаётнинг турли томонларига эмоционал муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Ахлоқий ва ижтимоий, сиёсий ҳисларнинг ривожланиши айниқса характерлидир. Улар одатда муайян ахлоқий талаблар билан ўзаро тўғри муносабатда бўладилар. Бошдан кечирган ҳис-туйғуларни англаб етиш маҳорати ҳам ривожланади. Ўспиринлик ёшида ўқувчиларда ўртоқлик ҳиссининг ривож топиши характерлидир. Россия психологлари И.В.Страхов билан А.Л.Шнирман тадқиқотларининг кўрсатишича, ўспиринлик ёшидаги дўстлик ўсмирлик ёшидаги дўстликдан баъзи бир хусусиятлари билан фарқ қилади.

1) Ўспиринларда дўстлик мотивлари анча чуқурроқ бўлади. Буларда - ошкоралиқ, ўзаро ишонч, талабчанлик, садокат, биргаликда доимий ёрдам кўрсатиш, камчиликларни тугатиш, дўстига ёрдам бериш, ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушуниш ва ҳоказо.

2) Дўстлик ҳислари анча сермазмун бўлиб, қизиқишлар фаолиятнинг кенг доирасини қамраб олади.

3) Дўстлик эмоционал бўлиб, дўсти кечириётган ҳисларга жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлади.

Ўспиринлик ёшидаги дўстлик кўпинча бутун умр буйи давом этади. Ўртоқлик муносабатлари жамоани жинслаштиришга ёрдам беради, унинг ҳаётини фаолиятини оширади. Ёнингда ўртоғининг борлигини ҳис қилишнинг ўзиёқ қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Ўспиринлар дўстлик, самимийлик, эмоционал софдиллик каби ҳислатларни биринчи ўринга қўйишади. Дўстлар бир-бирлари билан юракларини бўшатадилар. Дўстларга самимий меҳрибонлик шахсининг рефлексивлик даражасига ҳамда унинг эмоционал ҳаёт хусусиятларига боғлиқдир. Ўспирин ҳамма вақт ростгўй, самимий бўлишни истайди.

Ўспиринлик ёшида алоҳида бир ҳис - севги пайдо бўлади. Бу мактаб ўқувчисининг эмоционал ҳаётида янги бир ҳолат ҳисобланади. Ўспиринлик севгиси соф, покиза, беғубор, хилма-хил кечинмаларга бой, мулойим, ҳаёлга берилиш ва самимият белгиларига эга бўлади. Йигит ва қизларимизнинг севгини бошдан кечиришида бир-бирларини ҳурмат қилиш, дўстлик, ўзаро ёрдам, бир-бирини тушуниш каби ҳислатлар характерли бўлиб, улар бир-бирларидаги юксак маънавий сифатларни қадрлайдилар. Йигит ва қиз болалар

Ўртасидаги муносабатлар ўспиринлик ёшида фаоллашган бўлади. Ўртоқларига нисбатан муносабатлар доираси кенгайди. Айниқса, қизларда аралаш дўстлик эҳтиёжлари кенгайди. 16-17 ёшларда биринчи жиддий мойиллик ва севги эҳтиёжлари кўрина бошлайди. Икки жинс ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўспиринларда севги ҳисси бир қанча ҳолатларга боғлиқ. Биринчидан - жинсий етилиш; иккинчидан - ишонадиган, суянадиган ва ҳар қандай нозик масалалар бўйича гаплашиш мумкин бўлган дўстга эҳтиёж; учинчидан - бу табиий инсоний эҳтиёж ҳисобланиб, инсон кўпинча ўзини ёлғиз ҳис қилганида кучли эмоционал боғлиқликка интилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича бундай туйғу кучайган шаклда биринчи бор илк ўспиринлик даврида юзага келади. Илк ўспиринлар ёлғиз бўлишни истамаганлиги учун ўзлари фаол равишда ўзаро яқин мулоқот, бир-бирлари билан интим муносабатни излайдилар. Баъзан ўспиринлар бу ҳисларга шунчалик берилиб кетадиларки, бошқа нарсалар мавжудлиги ҳақида мутлақо унутиб қўядилар. Бу даврда ўспиринларда севиш мумкин бўлган киз ёки йигит идеали пайдо бўлади ва кўп йиллар даврида бу идеал сақланиб туради. Ўспиринлар тасаввуридаги идеал кимнидир ёктиришига, севишига туртки бўлади. Ўспиринларнинг идеал образлари баъзан реал бўлмайди, яъни улар ҳеч кимни «унга» ўхшатмайдилар. Бу эса уларда ишончсизлик ҳамда ёлғизлик ҳиссини ҳам юзага келтириши мумкин. Илк ўспиринларга шу мавзуда бадиий адабиётлар ўқиш, кинофильмлар, театрлар томоша қилишни тавсия этиш ҳамда турли суҳбатлар ўтказиш, уларга ўзларини келгуси ҳаётларини ўзларига мос турмуш ўртоқлар топиш масаласига жиддийроқ ёндошишларига ёрдам беради.

6.4. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш

Ўқувчиларининг билиш жараёнлари турли нуқтаи назарларни таҳлил этишга ва бу масала бўйича ҳар томонлама ўйлаган ўз фикрини беришга ёрдам беради. Бу ёшдаги ўспиринлар атрофдаги турли воқеа-ҳодисалардаги ҳақиқатни билишга интилади. Уларнинг тайёр ечимлар, маълумотлар эмас, балки шу ечим ва маълумотларни ўзлари мулоҳаза юргизиш, қидириш жараёнининг ўзи кўпроқ қизиқтиради. Бу борада турли масалалар бўйича баҳс ва мунозаралар юритишга ва уларнинг фикрларини исботлашга жуда қизиқадилар. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожига фаол равишда давом этади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Бу даврга келиб, ўспиринлар тўла равишда мантиқий тафаккурга эга бўладилар, назарий фикр юритиб, ўзларини-ўзлари таҳлил эта оладилар. Улар энди бемалол ахлоқий, сиёсий ва бошқа мавзуларда баҳслаша олиб, ўз муносабатларини билдира оладилар. Ўспиринлик даврида болалар жуда кўп илмий тушунчаларни ўзлаштириб, улардан турли масала ва муаммоларни енгишда фойдалана оладилар. Уларда англаш ва уз-ўзини англаш сезиларли даражада ўсади. Ўспириннинг ўз-ўзини англаши ўқув, меҳнат ва мулоқот мотивацияларини ўзгаришида ўз аксини топади. Бу даврда, янги фаолиятлар юзага келиб, психик ривожланишида янги босқич бошланади.

Ўспиринлик ёши ўқиш, меҳнат, мулоқот сингари етакчи фаолиятлар асосида умумий ва махсус лаёқатларининг ривожланаётганлиги билан

характерланади. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожланиши фаол кечади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Ўспиринлик даврига келиб, жуда кўп болаларда ўз фаолиятларини олдиндан режалаштириш лаёқати яхши ривожланган бўлади. Шунингдек, ўз-ўзини бошқариш ҳам ўспиринлик ёшидаги болаларда яққол кўзга ташланади.

Ўспириннинг ўқув машғулотиغا муносабати ўз хусусияти ва мазмуни жиҳатидан бошқа ёшдаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги муносабатидан тубдан фарқ қилади. ўқув режаси ва дастўрнинг мураккаблашуви, янги фан ва мавзуларнинг киритилиши, ўзлаштирилиши назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шундан келиб чиққан холда, ўқувчиларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, улар айрим фанларга танлаб муносабатда бўла бошлайдилар. Ўспирин ўқувчиларнинг ўқув фанларига муносабатлари куйидаги ҳолатларга боғлиқдир:

1. Фаннинг дунёқарашдаги ролига.
2. Фаннинг билишдаги аҳамиятига.
3. Фаннинг ижтимоий аҳамиятига.
4. Фаннинг амалий аҳамиятига.
5. Фаннинг ўзлаштириш даражасига.
6. Фаннинг ўзлаштириш услубиётига.

Ўспиринлик даврида билишга оид қизиқиш кўлами тобора амалий хусусият касб эта бошлайди. Жумладан, ижтимоий-сиёсий масалаларга, техника, табиатга, осмон жисмларига, спорт ва ҳоказоларга қизиқиши кучаяди. Ўспиринларда сезирлик, кузатувчанлик янада такомиллашиб боради, мантиқий хотираси, эса олиб қолишининг оқилона йўли, воситалари таълим жараёнида етакчи вазифани адо эта бошлайди. Мазкур паллада ўспиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусият касб эта бошлайди. Тафаккур ривожланиши билан биргаликда ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожланади. Ўспирин турли жанрдаги адабий асарларни ўқиши, тушуниши орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага киришишга ўрганиб боради. Ўспиринлик тафаккурининг сифатига унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги кабилар киради. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида қанча миқдорда мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар жой олганлиги назарда тutilади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланиш ва муносабатлари ўспириннинг фикрлаш фаолиятида тўлиқ акс этганлиги тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўспириннинг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар кўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил ҳал қилиш ўқувчанлигини тушуниши керак. Тафаккурнинг тезлиги кўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Айрим қиз ва йигитлар ақлий ривожланишдан орқада бўлиб, ўқув материалларини ўзлаштиришга улгурмайдилар ёки қийналадилар, улар теварак-

атрофдаги вокеликни билиб олиш мақсадида умумлаштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, чунки бу тушунчалар, хулосалар, фикрлар, ҳодиса ва фактларни тадқиқ қилишни ёдлаб оладилар. Болаларни ақлий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг ўқиш фаолиятларини фаоллаштириш ва уларнинг билимларини онгли равишда ўстириши керак. Таълимда онглилик ўқувчининг юқори даражасидаги фаоллиги билан таъминланади. Билимларини фаол фаолият кўрсатиб ўзлаштирганда, ўқувчилар бу билимларни яхши тушунибгина қолмай, уларни амалий фаолиятда куллашга ҳам ўрганадилар. Г.Е.Залесский ўқувчиларга ижтимоий масалалар, иқтисодий ҳамда ижтимоий фактлар ва ҳодисаларни мустақил равишда илмий таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш усулларини махсус ўргатиш муҳим ва зарурлигини тадқиқот асосида кўрсатиб берган. Бу ўринда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини фаоллаштиришга, тўғри раҳбарлик қилган ҳолда танишиши лозим. Ўспиринларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назарий тафаккурнинг роли каттадир. Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушунтириш орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиш ва мунозараларга ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланади. Маълумки, шахснинг ана шу фазилатлари унда фикрлаш, мустақил уйлаш, тўғри ҳукм ва хулосалар чиқариш, қатъий қарорга кела олиши натижасидир. Ўспиринларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларни билдириши, муаммонинг томонлари юзасидан баҳслашуви инсоний ҳислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидлигининг айнан узгинасидир. Турмушда учрайдиган ноурин танқидийлик эса ўспириннинг бадий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга вокеликка одилona, оқилona, танқидий нуқтаи-назардан қарашни ўргатишдан иборат. Ўспиринларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақл танқидийлигининг ривожланиши ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, вокеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ҳодисалар тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожланади. Ўспирин қобилияти ва истеъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига кўшилиб кетади. Демак, ўқув масканида ўтиладиган, дарслар, лаборатория ишлари, амалий машғулотлар, реферат, конспект ёзиш каби фаолият турлари ўспиринлар ўзлаштириш учун зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак атрофдаги вокеликнинг умумий қонуниятларини ўсишига, ақлий имкониятларининг вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англашига муҳим шарт-шароит яратади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўсмирлик ёшида ўқувчилар ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан қуролланган бўладилар.

Шунга кўра ҳар ким қобилиятига яраша касб-ҳунар танласа, бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиётига муҳим ҳисса қўшган бўлади. Ўспиринларни касбга йўналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, хаяжонли ҳолатларда эътиборга олинмаса, қўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлашлари учун улар мустақиллик, далиллик, қатъийлик, ўзини тута билиш, чидамлилик, сабр-тоқат каби умуминсоний ҳислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишда мукаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар ўрганишга иштиёкмандлик мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспиринлар ақлий ривожланишда тасаввурнинг аҳамияти жуда катта, чунки инсон бирон бир ишни қилишга киришар экан, албатта унинг натижасини тасаввур эта олиши керак. Тасаввурсиз ҳеч қандай ишни тўғри режалаштириш мумкин эмас. Ўспиринда тасаввур кила олиш лаёқати яхши ривожланган бўлсагина, у ўз ҳаётидаги идеални тасаввур эта олади, шунга кўра узоқ ва яқин режаларини тузади.

Ҳозирги йигит ва қизларни 30-40 йил аввалги тенгқурлари билан солиштирганда, уларнинг умумий савиялари нақадар усганлигини кўриш мумкин. Интеллектуал қизиқишлар доираси кенг ва кўпқирралидир. Ўспиринлар радио, телевидение, илмий-оммабоп асарлар, кинофильмлар, фан ва техника тараққиётида муҳим рол ўйнамоқда. Ўспиринларнинг қизиқишлари аксарият ҳолларда ўзи танлаган касб ва йўналиши шунингдек, ҳаётий режаларига асослангандир. Ўспиринлик ёшига келиб, йигит ва қизларнинг дунёқарашлари юксак поғонага кўтарила бошлайди. Бу эса ўспириннинг ташқи олами тушунишига, баҳолашига бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Ўспиринларнинг дунёқарашини энди уларнинг илмий, фалсафий, сиёсий ва диний қарашлари тизимидан иборатдир.

Ҳаётда турли хил касблар мавжуд. Бир одам бир неча хил касбларни эгаллаши мумкин, лекин шу билан бирга ҳар бир касб шу қадар мураккабки, инсон ўз ҳаётини, асосан, ана шу бир касбга бағишлаши мумкин. Шу асосда касб танлаш муаммоси вужудга келади. Аслида касб танлаш барча даврдан бошлаб, болаларнинг ролли ўйинларида кўринади. Демак, бола ўйин орқали тўла касблар ва шу фаолият билан таниша бошлайди. Масалан: «магазин» ёки «бозор» ўйини орқали, бола ҳам «сотувчи» ҳам «харидор» бўла олади, «пул» ва «товар» билан муомала қилишни ўрганади. Бу босқични касб танлашга тайёргарликни бошланиш босқичи деб аташ мумкин. Кейинги ёш даврларда бу тайёргарлик турли фаолиятларда ва турлича кўринишларда давом этади. «Мен ким бўламан?» саволига тўқнаш келади. Маълум бир касбда фаолият кўрсатишни бошлаётган ўспирин унга интеллектуал, ижтимоий-психологик ҳамда ахлоқий жиҳатдан тайёр бўлиши керак. Ўсмирлик даврининг охирлари ва ўспиринлик ёшига келиб, уларда меҳнат кўникма ва малакалари ривожланади. Бу кўникма ва малакаларидан уларнинг келгусидаги касбий

фаолиятлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ. Тажрибаларнинг кўрсатишича, агар ўспиринлик даврига келиб унда келгусида яхши касбий лаёқатларни юзага келишига умид боғлаш қийин. Мисол учун болалик пайтларида техника билан муомала кила олмаган, слесарлик асбоб-ускуналаридан фойдалана олмаган, ўз кули билан ниманидир бажара олмаган бола талантили инженер-конструктор бўлиб етишиши анча мушкул, ёки лицей ва коллежларда математик, лингвистик, бадиий-ижодий лаёқатларини кўрсата олмаган бола катта бўлганида ҳеч қачон кучли математик, филолог ёки мусаввир бўлиб етиша олмайди.

Хар қандай касбий кўникма ва малакаларнинг ўсиши, аввало, ўспирин интеллектининг умумий ривожланганлик даражасига боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўспиринлар интеллектининг ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Бу ёшдаги болаларга мулоқотга киришиш эҳтиёжининг мавжудлиги ҳам жуда муҳим, лекин у етакчи эмас, фақат танлаган касб ва йўналишлари бўйича машгул булмаган ўспиринларгина кўпроқ тенгдошлари билан мулоқотда бўлишига эҳтиёж сезадилар. Бу ёшдаги болалар меҳнат фаолияти билан худди катталардек шуғуллана оладилар. Илк ўспиринлик даврини касбий билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши учун сензитив давр деб ҳисоблаш мумкин. Ўзининг касбий тақдирини тасодифан ёки нотўғри хал этилиши мураккаб ички кечинмаларга, иккиланишларга, зиддиятларга олиб келиши мумкин. Бу эса йигит ва киз ҳаёти учун ҳам, жамият учун ҳам катта зарар келтиради. Касб танлаш вақтида илк ўспиринлар ўз мойиллиги ва қобилиятларини шахсий сифатлар, хусусан, нерв системасининг типи, анализаторлар хусусияти эмоционал-идоровий сифатларини ҳам ҳисобга олишлари зарур.

6.5. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

Ўспиринларни ҳали тўла катта деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки уларнинг шахсий хусусиятларида ҳали болаликни кузатиш мумкин. Бу уларнинг фикрларида, бераётган баҳоларида, ҳаётга ва ўз келажаклари муносабатларида кўзга ташланади. Кўпчилик ўспиринлар ўқув масканини тугатиш вақтига келиб ҳам касб танлашга нисбатан масъулиятсиз ёндошадилар. Бу давр ўспириннинг ахлоқан ўз-ўзини англаши шунингдек, ахлоқнинг янги босқичига ўтиши билан характерланади. Интеллект яхши ривожланган ўспиринлар катталарни ташвишга солаётган масала муаммоларини тушуна оладилар ва уларни муҳокама эта оладилар. Ўспиринлар жуда кўп муаммоли саволларга жавоб ўйлайдилар. Уларнинг диққатини кўпроқ ахлоқий масалалар тортади. Агар кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчилар учун ахлоқий масалаларни ечиш манбаи - бу улар учун ўқитувчилар бўлса, ўспиринлар бу саволларга жавобни кўпроқ тенгдошлари даврасида кидирадилар. Ўспирин ёшдагилар эса саволларга тўғри жавобни топишда кўпроқ катта кишилар фойдаланадиган манбаларга мурожаат этадилар. Бундай манбалар асосан реал, кўпқиррали, мураккаб инсоний муносабатлар ва илмий-оммабоп, бадиий, публицистик адабиётлар, санъат асарлари, матбуот, радио, телевидение бўлиб ҳисобланади.

Бугунги ўспиринларга ҳаётга нисбатан хушёр, ақлий-амалий қараш, эркинлик ва мустақиллик хос. Улар ҳаққоний бўлиш тушунчасига ҳам реал тарзда ёндошмоқдалар. Масалан: ўтган йиллардек «ҳаққонийлик бу ҳаммага бир хил эмас, балки ҳар кимнинг имкониятига қараб ва ҳамманинг ишига ёки инсон манфаатларига қушган ҳиссасига қараб белгиланади», деб тушунадилар ва талқин этадилар. Ўқув масканини тугаллаш вақтига келиб, жуда кўп ўсмирлар ахлоқий жиҳатдан шаклланган ва маълум ахлоқ нормалари қатъийлашган хусусиятларига эга бўладилар.

Ўспиринларда ахлоқий дунёқараш билан бир қаторда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, диний ва бошқа соҳалар бўйича маълум бир қарашлар вужудга келади. Жуда кўп йиллардан бери ўспиринларни яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ноқонунийлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик масалалари ташвишлантириб келади. Ҳозирги давр ўспиринлари ҳар бир нарсага ишонувчан ёки салбий муносабатларга хос бўлмай, балки ҳаётга реал, ақлий, амалий қарайдиган, кўпроқ эркин ва мустақил бўлишга интилувчи ёшларидир.

Ўспиринлар онгли равишда эгалланган ахлоқ нормалари асосида ўз ҳатти-ҳаракатларини йўлга солишга интиладилар. Бу эса, аввало ўспириннинг ўзини англашининг ўсишида намоён бўлади. Ўзини англаш мураккаб психологик структура бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- биринчидан, болада ташқи оламдаги предмет таъсиридан пайдо бўлган сезгилари ўз танаси билан фарқ қила бошлаганда вужудга келади;

- иккинчидан, ўзининг шахсий "Мен" лигини актив фаолияти асосида англаши;

- учинчидан, ўзининг психик хусусияти ва ҳислатларини англаши;

- тўртинчидан, ижтимоий, ахлоқий ўз-ўзига баҳо беришнинг маълум системасини англаши. Мана шу элементларнинг барчаси бир-бири билан функционал ва генетик боғлангандир. Лекин, буларнинг ҳаммаси сизга маълумки, бир вақтнинг ўзида шаклланмайди. Боланинг «мен»лигини англаши тахминан 3 ёшда пайдо бўлади, бунда бола шахсий олмошни ишлата бошлайди. Масалан: мен, меники, мендан ва ҳоказо, ўзининг психик сифатларини англаш ва ўз-ўзига баҳо бериш ўспиринлик ёшида, борган сари кўпроқ аҳамият касб эта бошлайди.

Ўспиринлар ҳар жойда ўзини кўрсатиш хусусиятига эга бўлган ўсмирлик вақтидаёқ, ўзларининг шахсий хусусиятларини кузата бошлайдилар. Яъни ўзларининг ташқи кифоаларига танқидий қарай бошлайдилар: бўйининг пастлиги ёки аксинчаси, семизлик, юзидаги хуснбузарлар йигит ва қизларни безовталантиради, улар изтироб чекадилар. Кеч етиладиган ўғил ва қизлар яширин кечинмалар кечирадилар. Кишининг ўз образи - бу ўспиринликнинг ўзини англаши анча муҳим компонент бўлиб ҳисобланади.

Ўспиринликда ўз шахсий ҳислатларига баҳо бериш кучаяди. Ўспирин ҳам ўсмир сингари ўз кадр-қимматини, унинг нималарни қилишга арзиши ва нималарга кодир эканлигини бениҳоя билгиси келади. Ўзига баҳо бериш иккита усулда бўлади.

I. Киши ўзи қўлга киритган ютуқлари натижаси билан баҳолайди. Масалан: бола қийин вазиятда ўзини йўқотмайди ёки ёш болани ёнгиндан кўтказди – «Мен кўрқоқ эмасман» дейди. Маълум қийин топширикни бажаради. «Мен қобилиятлиман» - дейди. Ахлоққа оид бундай хатти-ҳаракатлар, ўспириннинг ўз қатъийлигини синаши ҳамдир.

II. Ижтимоий таққослаш, яъни ўзи ҳақидаги бошқа ишларни фикрларни солиштиришдан иборатдир. Масалан: Ўқувчилар томонидан «мардлик» деб маъқулланган хатти-ҳаракатни ўқитувчи «қалбаки ўртоқлик» деб айтади. Бунда болалар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўйлаб, бош қотира бошлайдилар. Шахсий «мен» образи, жуда мураккабдир. Хатто катталарнинг ўзини англаши қарама-қаршиликлардан холи эмас. Ўспиринларда янада кучлироқ бўлади. Баъзи ўспиринлар ўзини кузатиш учун кундалик дафтарлар тутади. Бу ҳолат қизларда эртароқ ва кўпроқ учрайди. Бу ҳолат шунчаки ўсишни билдириб қолмасдан, балки шахсда моҳият жиҳатидан тубдан бошқача тарзда ўз шахсиятининг маънавий-руҳий фазилатларини, ижтимоий турмуш тарзи, мақсад ва вазифаларини англаши, уларни оқилона баҳолаш заруратини акс эттиради. Ундаги ўз-ўзини англаш, турмуш, яшаш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тарзида билан намоён бўлади. Ўқув муассаса, микромуҳитидаги одатланмаган вазият, шахслараро муносабатлар ва муомала қуламининг кенгайиши ўзига хос типологик ақлий, ахлоқий, иродавий, ҳиссий хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жавоб бериш тарикасида ёндашиш, ўз-ўзини англашини жадаллаштиради. Ўспирин ўқувчиларининг ўз-ўзини англашга алоқадор ўзига хос хусусиятлари мавжуд, улар даставвал ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар.

Ўспирин ўқувчининг ўсмирлик давридаги боладан ўзгачароқ яна бир хусусияти – бу, мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳиссини англаш, ўз кадр-қимматини эъозлаши, сезиши ва фахмлашга кўпроқ мойиллигидир. Ўспирин ўқувчида ўзини англаши негизида ўзини тарбиялаш истаги туғилади. Натижада унда ўз-ўзини тарбиялаш воситаларини саралаш, уларни кундалик турмушга тадбик қилиб кўриш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўспирин руҳиятидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий ҳислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмасдан, балки вояга етган кишиларга хос кўпқиррали, умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришга йўналтирилган бўлади. Ўқувчилар ўзида шахснинг энг қимматли фазилатларини, ўқув ва меҳнат малакаларини онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам равишда эгаллаб боришга, шахснинг муайян бир фазилатлари ва ҳислатларини ҳосил қилишга ҳаракат қиладилар; ўз-ўзини тарбиялаш муаммоларини, яхлит маънавий-руҳий қиёфани шакллантиришга интиладилар.

Ўспирин ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўқув муассаса, жамоат ташкилотлари, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида бўлмоғи шарт. Токи ўз-ўзини тарбиялашнинг такомиллаштириши жамоада муносиб ўрин эгаллашга, ижтимоий бурчни англаш, фойдали меҳнатга жалб этиш ишига хизмат қилсин. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри изга солиб юбориш учун

уйғун бирликни ташкил этган тарбиявий чора-тадбирлар мажмуаси тарзида таъсир ўтказиш жамоа мажбурияти, ўзаро ёрдам ва назорат қилиш, ўзаро баҳолаш ва танқид қилиш кабилар мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий турмушда учрайдиган баъзи бир ярамас юриш-туриш кўринишларига, иллатларига, сарқитларига қакшатқич зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш, ёт ташвиқот моҳиятига қарши кураш олиб бориш педагоглар жамоасининг бош вазифасидир. Ўспиринларда балоғатга етганлик туйғуси такомиллашиб бориб, ўз-ўзини қарор топтириш, ўз маънавий қиёфасини ифодалаш туйғуси ўсиб ўтади. Бу нарса уларнинг алоҳида шахс эканлигини тан олишга интилишида ўз ифодасини топади. Бунинг учун айрим ёшлар турли модаларга майл куйиш, тасвирий санъатга, мусиқага, касб-хунарга, табиатга мафтункор қизиқишларини намоёйиш қилишга ҳаракат қиладилар. Ўқув ва меҳнат жамоалари таъсирида матонат, жасурлик, сабр-тоқат, камтарлик, интизомлилик, халоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади. Худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, кўрқоқлик, ғайирлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади.

Ўспиринлар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Уларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлик, масъулиятлик, ўз ҳаракатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлари барқарор хусусият касб этиб боради. Ўспирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ўзининг кимлиги, қандайлиги, қобилиятлари, ўзини нимага ҳурмат қилишини аниқлашга интиладирлар. Дўст ва душманларининг кимлиги, ўз истаклари, ўзини ва теварак-атрофни, оламни яхши билиши учун нима қилиш кераклигини англашга ҳаракат қилади. Маълумки, ўспиринларнинг ҳамма саволлари англаган бўлмайди. Баъзан ўспиринлар ўзларидан ҳеч қаноатланмайдиган, ўз олдиларига ҳаддан ташқари кўп вазифалар қўядиган, лекин унинг уддасидан чиқа олмайдиган бўлади. Мана булардан кўриниб турибдики, ўспиринлар ўз-ўзини анализ қилиш теранлиги ва юксак талабларни бажариш кераклигини ўзида акс эттира боради. Бу эса ўспиринларнинг келгуси ютуқлари шартларидан биридир.

Ўз-ўзини ҳурматлаш ва унинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат. Демак, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, шахснинг эрта ўспиринликдаги энг муҳим ҳислатларидан бири ўз-ўзини ҳурматлаш, ўз-ўзига баҳо бериш ҳамда ўзини шахс деб тан олиш ёки олмаслик даражасидир. Ўспиринлар ўзларида шахснинг муайян комплекс сифатларини ҳосил қилишга интиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш масалаларида бир бутун маънавий психологик қиёфани шакллантириш масаласи қизиқтиради. Бунда шахс идеали ва намунанинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Масалан: ўғил болалар – қаҳрамонлик, яхши ота, ўқитувчи, врач ёки бадий асар ҳамда кинофильмдаги образларни ўзларига идеал деб билсалар; қизларимиз меҳнаткаш аёл, жозибали жамоат арбоби, назокатли уй бекаси ёки илмий ходим ва ҳоказо. Ўзаро муносабат ва эмоционал ҳаёт ўз мавқеини белгилашнинг мураккаб муаммоларини ўспириннинг ўзи хал қила олмайди. Бу масалани ўспириннинг ота-онаси, ўз тенгқурлари,

ўқитувчилар иштирокида уларнинг қўллаб-қувватлашида инобат хал қила олади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Ўсмирлик даври-ўтиш даври деб аталади. Унда ўсмирлар томонидан имитация қилиш ҳолатлари кузатилади. Шу билан бирга ўсмирлик даврида ўз фаолиятини ҳамда ўз-ўзини назорат этиш, бошқариш кучайиб боради. Бу даврда ўсмирларда назарий тафаккур катта аҳамиятга эга. Ушбу даврга хос хусусият шундаки шахснинг шаклланиши ижтимоий омилларга боғлиқ бўлади. Ўсмирларнинг психик ривожланишида янги ҳислатлар яъни шахсий ва тадбиркорлик хусусиятлари, умумий ва махсус лаёқатлар шаклланади. Ўз ташқи кўриниши ва қарама-қарши жинсга нисбатан муносабатлар юзага келади. Уларда катталар шахси ва фаолиятини баҳолашнинг ўзига хос мезонлар юзага келади. Илк ўспиринларда эса акселерация кескин намоён бўлади. Улар касб танлаш ҳақида фикрлайдилар. Жисмоний, ақлий жиҳатдан дунёқарашлари ва инсоний хусусиятлар шаклланган бўлади. Мулоҳазали ва маъсулиятли бўладилар. Таълим ва тарбия жараёнида ушбу психологик хусусиятларни эътиборга олган тарзда фаолият олиб борилса, ўсмирлардаги девиант хулқларнинг олдини олишга, яхшим хулқ-атворларнинг шаклланишига таъсир қилган бўлар эди.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Психик ривожланиш, ақлий ривожланиш, фаолият, императив, демократик, либерал услуб, ўсмирлик ёши, ўтиш даври, интеллектуал ривожланиш, психологик ҳислатлар, шахс шаклланиши, ўспиринлик, камолот бусагаси, ақлий ривожланиш, психик хусусиятлар, акселерация.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Ўсмирлик даврининг асосий психик хусусиятлари.
2. Ўсмирлик давридаги етакчи фаолият тури.
3. Ўқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги билиш жараёнларнинг ривожланиши.
4. Ўсмирлик даври кризиси, сабаблари ва намоён бўлиши.
5. «Тарбияси қийин» ўсмир хулқ-атворидаги салбий хусусиятлар ва уларга психологик ёндошув;
6. Ўсмирлик ёшида индивидуал ёндошувнинг психологик жиҳатлари.
7. Илк ўспиринлик даврида психологик жараёнларнинг шаклланиш хусусиятлари.
8. Ўспиринликдаги ақлий ривожланиш билан етакчи фаолиятлар ўртасидаги боғлиқлик.
9. Умумий ва махсус лаёқатларнинг ривожланиши.

10. Ўспиринлик даврида касб танлашнинг ўзига хос хусусиятлари.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.
2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши.
3. Ўспириннинг ўз-ўзини англаш ва тарбиялаш жараёни.
4. Ўспиринлар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотининг роли.
5. Акцентуациялар билан ишлашнинг психологик ва психопедагогик хусусиятлари.
6. Девиант хулқ табиати, коррекция йўллари ва услублари.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд. ”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч. для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

16. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
17. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm

7 - МАВЗУ ПЕДАГОГ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

- 7.1. Педагог шахси ҳақидаги Шарқ мутафаккирлари қарашлари.
- 7.2. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур ҳислатлар.
- 7.3. Педагогик профессиограмма.
- 7.4. Педагогик қобилиятлар.
- 7.5. Педагогик такт психологияси.
- 7.6. Педагогнинг психологик жиҳатдан ўз малакасини оширишни ташкил этиш

7.1. Педагог шахси ҳақидаги Шарқ мутафаккирлари қарашлари

Ўқитувчилик - инсон жамияти тарихи бошланганидан то ҳозирги кунгача ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойик, эъзозлаб келинган касбдир.

“... Ўқитувчи - дейди Ал - Фаробий, - ақл-фаросатга, чиройлик нутқга эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларни тўла ва аниқ ифодалай олишни билмоғи зарур”. У ўз фикрини давом эттириб: “Ўқитувчи ва раҳбарнинг вазифаси доно давлат раҳбари вазифасига ўхшайди, шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-фаросатга, чиройлик нутқга эга бўлиши, ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларни тўла ва аниқ ифодалаб беришни билмоғи лозим. Шу билан бирга ўз ор-номусини кадрлаши, адолатли бўлиши лозим. Ана шундагина у инсонийликнинг юксак даражасига эга бўлади ва бахт чўққисига эришади”, деб таъкидлаганди.

Абу Али ибн - Синонинг фикрича: “Ўқитувчи матонатли, соф виждонли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, ахлоқ қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ички ва ташқи дунёсини ўрганиб, унинг ақл қатламларига қира олмоғи лозим”.

Насриддин Тусий ўзининг “Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида” деган асарида шундай дейди: “Ўқитувчи мунозараларни олиб боришни, рад этиб бўлмайдиган даражада исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилигига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантиқий ифодаланадиган бўлиши лозим... Ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда заҳархандали, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчи ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...”

Махмуд Кошгарий “...Мен аъзолар касаллигини даволашдан олдин одамларнинг руҳиятини даволашни зарур деб топдим. Бунга мен ўқитувчилик йўли билан эришаман, бунга менинг ишончим комил. Чунки, аъзолар касаллиги билан юзларча, мингларча одамлар ҳалок бўлсалар, нодонлик, билимсизлик туфайли ўн минг ва юз мингларча одамлар ҳалок бўладилар...”

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий ҳам ўқитувчи меҳнатини холисона баҳолаб: “Агар шогирд подшоликка эришса ҳам, унга (муаллим) қуллуқ қилса

арзийди”, “Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш ранж ила, айламоқ осон эмас ҳаққин адо минг ганж ила” каби сатрлар битганлар.

Ҳозирги замон илм-фан тараққиётини буюк алломалар яратган кўплаб қимматли асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу нодир асарлар бир неча асрлар илгари яратилган бўлсада ўз қимматини йўқотган эмас.

7.2. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур хислатлар.

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эътибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги аниқланади. Мамлакатимизда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият олдида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг ўқув маскани олдида куяётган талаблари кун сайин ортиб бормокда ва бу талабларни амалда тўғри хал қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқдир.

Замонавий ўқув маскани ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи – синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, кушимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари холларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчи ўқув масканининг педагог жамоа аъзоси сифатида ўқув маскани ҳаёти фаолиятини уюштиришда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тарғиботчиси ҳамдир. Вазифаларнинг шу қадар кўплиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдида қўядиган талаблари тушунарлидир.

Маълумки, педагогик фаолият – киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим хислатлари қуйидагилардан иборат:

- ўқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиш, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатининг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олижаноблиги, ақли, фаросати, маънавий поклиги, маънавият ва маърифат бўйича юксак мақсадларни болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг ўқитувчи олдида қўядиган асосий талаблари қуйидагилардир:

- шахсни маънавий ва маърифий томонидан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиклик руҳида тарбиялаши, ўз Ватани табиатга ва оиласига бўлган муҳаббати;

- кенг билимга эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш ва педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда ўқув маскани гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустақкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик техника (мантиқ, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларга тўла жавоб бера оладиган бўлишига интилиши шарт.

Ўқитувчи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида теварак-атрофидаги кишилар, ўқув маскани маъмурияти, ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Ўқитувчининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эгадир, мана шу тарика кутишлар, гарчанд жамият томонидан ўқитувчига қўйиладиган талабларга келсада, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича халқ таълими бўлимлари ва ўқув маскани директорлари ўқитувчининг айрим ҳислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар. Жумладан, халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчидан биринчи навбатда ўз фанини яхши билишини ва дарс бериш методикасини мукамал ўзлаштиришини талаб қилсалар, ўқув маскани директорлари ўқитувчига қўйиладиган бундай талабларни учинчи ўринга қўядилар. Шу билан бирга халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва ота-оналар, ўқув масканлар жамоаси билан қандай мулоқотда бўлишини билишини нақадар аҳамиятга эга эканлигига унчалик эътибор бермайдилар, ўқув маскани раҳбарлари эса бундай ҳислатларни ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар ичида биринчи ўринга қўядилар.

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажини ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар. Ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил ҳислатлари бўйича характерлаб берадилар.

Жумладан, биринчидан, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш ҳислатлари; иккинчидан, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи ҳислатлари ва хулқ-атвориға қараб; учинчидан, ўқитувчининг ўз фанини билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ ҳислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормокда.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг шу тарика талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятига нақадар тайёрлигидан далолат беради.

Шуниси муҳимки, замонавий ўқитувчи учун зарур бўлган шахсий ҳислатларни батафсил кўриб чиқиш керак. Бу қандай ҳислатлар экан?

Кўпчилик психологлар, шу билан бирга Ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар замонавий ўқитувчилар учун энг зарур ҳислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Россия психологларидан Н.В.Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболин, Ўзбекистонлик психологлардан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Қоплонова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқотлар ўқитувчилик касбини атрофлича ўрганиб, анча батафсил кўрсатиб бериш имкониятини яратади. Бунда гап ўқитувчилик касбининг профессиограмма (маълум тизимга келтирилган, меҳнат психологик томонидан ўрганишга ва ундан келгуси амалий фаолиятда фойдаланишга қаратилган қисқа ва ҳар томонлама батафсил кўрсатиб берилган ҳужжатга - профессиограмма дейилади). Профессиограмма психологик нуқтаи назардан ишлаб чиқариш фаолияти характеристикаси (аниқ бирорта касб бўйича келгуси амалий ишлар учун зарур бўлган мазмундаги барча томонларини ўз ичига олиши керак) устида боради.

Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни ўз ичига қамраб олиши лозим. Бўлажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилишини билиш ва шу асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогика олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарурдир.

Психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонова, Е.Гладкова, А.Машкуров, Т.Ҳамроқулов, Э.Хидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари ўзбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассисликлар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини (намунасини) аниқлаб олиш имкониятини берди.

7.3. Педагогик профессиограмма

Хар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Жумладан, ўқув масканининг ўқитувчи-мураббийси профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада муҳим ҳислатларидан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги ҳислатлари кўрсатиб бериши лозим.

1) Ўқитувчининг шахсий ҳислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилик;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик;
- одамийлик, дилкашлик;
- уддабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2) Касбига хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;

- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;

- этнопсихологик билимларни эгаллаш;

- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;

- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;

- ўқув маскани ёшида болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;

- ўз фанини ўқитиш методикасини билиши;

- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиши;

- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3) Ўз касбига хос ҳислатлари:

- миллий қайта кўриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;

- замонавий ўқув масканида олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;

- ўқитувчининг кузатувчанлиги;

- ўз диққат-эътиборини таксимлай олиши;

- педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;

- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;

- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;

- педагогик такт;

- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4) Шахсий – педагогик уддабуронлиги:

- дарс машғулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;
- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;
- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режалаштира олиши;
- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиши;
- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиши;
- ўқув мақсадларини режалаштира олиши;
- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира олиши.

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;
- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;
- болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;
- амалий масалаларни хал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллай олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;
- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларни тартибга солишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;
- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;
- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;
- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;
- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушунтиришни билиши.

8) Ижодий ҳислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- ўзини ўқувчи ўрнига қуйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалли воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;
- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қуйидагилар келтирилади;

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характерининг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти.

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўғри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва кўникмаларга, айниқса, шахснинг қандай қобилият ва шахсий ҳислатларига боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарурдир.

Мана шу профессиограммага асосан бўлажак мутахассис – ўқитувчиларнинг сифат жиҳатидан ўз касбига нақадар тайёрлиги ҳақида бир фикрга келишимиз мумкин.

Тайёрланган ўқитувчи шахсининг юқоридаги ана шу талабларга мос келиш ёки келмаслиги олий педагогика ўқув масканиларининг қандай ўқитувчи тайёргарлигини кўрсатиб беради.

Педагогик касб, маълумки, ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Педагогик фаолиятдан ютуқларга фақат шу касбга қизиққан, шу фаолият билан шуғулланишга мойил, оқибат натижада эса педагогик қобилиятга эга бўлган кишиларгина эриша олади.

7.4. Педагогик қобилиятлар

Қобилият – бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишидир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик қобилиятнинг тузилиши қандай? Қуйида бу масалани кўриб чиқамиз.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўп қиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни (таркибий қисмлар) ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Дидактик қобилиятлар – бу ўқувчиларга ўқув материалларни аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, ўқувчиларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятлардир.

Дидактик қобилиятларга эга бўлган ўқитувчи зарурат туғилганда қийин ўқув материални осонроқ, мураккаброғини соддароқ, тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади. Ўқитувчининг мана шу ҳислатларини билиб олган ўқувчилар одатда:

«Ўқитувчининг энг муҳим томони ҳам унинг ҳамма нарсани аниқ, равшан ва тушунарли қилиб беришида-да. Бундай ўқитувчининг қўлида мазза қилиб ўқигинг келади»; «Униси эса ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи, ҳеч ҳам аниқ тушунтириб бера олмас эди»; «Ўқув материални олдида тирик одамлар эмас, балки қандайдир механизмлар бордек, зерикарли ва ноаниқ – мужмал қилиб тушунтиради. Биз бундай ўқитувчиларни ёқтирмаймиз» – дейдилар.

Ҳозирги тушунчамиздаги касбий маҳорат, шунчаки билимларни осонроқ, ҳаммабоп ва тушунарли қилиб ўқувчилар онгига етказиб бериш қобилиятинигина эмас, балки, шу билан бирга ўқувчиларнинг мустақил ишларини, уларнинг билиш фаоллигини оқилона ва мохирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат қобилиятни ҳам ўз ичига олади.

Мана шу қобилиятлар асосида ўқувчилар психологиясига хос доимий установка (йўналтириш) ётади. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг тайёрлик даражасини, уларнинг тараққиёт даражасини ҳисобга олган ҳолда болаларнинг нимани билиши ва нимани билмаслигини, нималарни аллақачон эрдан чиқарганликларини тасаввур қила олади.

Кўпчилик ўқитувчиларга, айниқса хафсаласиз ўқитувчиларга, ўқув материални оддийгина ва ҳеч қандай алоҳида тушунтириш ҳамда изоҳ беришни талаб қилмайдигандек туюлади.

Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки биринчи галда ўзларини назарда тутиб иш олиб борадилар. Шунинг учун ҳам ўқув материални ўзига қараб танлайдилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчилар эса ўзларини ўқувчи ўрнига қўйиб, катталар учун аниқ, равшан ва тушунарли бўлган материал ўқувчилар учун ноаниқ ва тушунарсиз бўлиши мумкин деган нуқтаи назарда бўладилар. Шунинг учун ҳам бундай ўқитувчилар материалнинг характери ва уни баён этиш усулларини алоҳида ўйлаб кўриб режалаштирадилар. Материални баён этиш жараёнида қобилиятли ўқитувчи учун ўқувчиларнинг қандай тушунаётганликлари ва зарур бўлганда дарс баёнотига алоҳида эътибор беришга интилаётганликлари каби қатор белгиларига қараб тўғри тасаввур қилиб, хулоса чиқара олади.

Ана шундай педагогик қобилиятни аниқлаш учун психолог Н.Гоноболин жуда қулай тест тавсия этади. Бу тестга кура билиш характеридаги матнда ўқитувчининг фикри айрим синф ўқувчилари учун қийин деб ҳисобланган қисмларни алоҳида кўрсатиб, нима учун бу қисмларнинг қийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса матнни ўқувчиларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб тузиш тавсия этилади.

Қобилиятли ўқитувчи шу билан бир қаторда материални ўзлаштириш, ўқувчиларга бир оз нафас олиб, ўзларига келиб олишлари ва ўз диққат-эътиборларини бир жойга қуйиб, айрим кузгалишларни «сундириб», бошқаларни эса жадаллаштириб, уларнинг бўшашганлигини, сустигини ва лоқайдлигини енгилари учун замин тайёрлаш зарурлигини ҳам назарда тутди. Бундай ўқитувчи зарур шароит яратилмагунча дарсни бошламайди. Хаддан ташқари шиддат билан бошланган дарс ўқувчиларда ҳимоя қилувчи

тормозланишнинг вужудга келтириб, мия фаолияти тормозланади ва ўқитувчининг сўзлари етарлича идрок қилинмайди.

2. Академик қобилиятлар – математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир.

Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат хажмидагина эмас, балки атрофлича, кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, ўқув материални мутлако эркин эгаллаб, унга катта қизиқиш билан қарайди ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, ўқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим савиясига эришиш, бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириш, ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олиш учун у юксак маданиятли, ҳар томонлама мазмунли, кенг эрудицияли (билимдон) одам бўлмоғи лозим.

Бундай ўқитувчилар ҳақида ўқувчилар: «Маҳмуд ака худди профессорнинг ўзгинаси-я. Биз унинг билмаган бирорта соҳаси бормикин деб тез-тез ўйлаб турамиз. Дарсларга у бутун вужуди билан киришиб кетади» дейдилар. Баъзан ўқувчилар ўз ўқитувчиси ҳақида «Бақир-чақир қилади-ю, аммо заррача билими йўқ» деб бутунлай тескарисини айтсалар, жуда алам қилади.

3. Перцептив қобилиятлар – бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсининг вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

Қобилиятли ўқитувчи болаларнинг ҳар қандай майда-чуйда хатти - ҳаракатларида, ёрқин ифодаланадиган айрим ташқи ҳолатларида ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади. Ана шундай холларда ўқувчилар: «Муҳаббат опа кимнингдир кайфиятида ўзгаришлар бўлса ёки кимдир дарсга тайёрламасдан келган бўлса кўзига қарабоқ билиб олади», «Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч қаёққа қарамаса ҳам, ҳамма нарсани кўриб туради» дейдилар.

4. Нутқ қобилияти – кишининг ўз туйғу-ҳисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу ўқитувчидан ўқувчиларга ўзатиладиган ахборот, асосан, иккинчи сигнал тизими – нутқ орқали берилади. Бунда мазмун жиҳатидан унинг ички ва ташқи хусусиятлари назарда тутилади. («Биз учун адабиёт ўқитувчимиз – Назира опанинг дарсини эшитишдан катта лаззат йўқ. Назира опамлар шу қадар яхши ва чиройлик қилиб гапирадиларки, хатто танаффусга чалинадиган кўнғироқ ҳам ҳалақит беради»).

Дарсда қобилиятли ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтирадими, ўқувчилар жавобини шархлаб берадими, ўқувчилар жавобини, уларнинг хатти-ҳаракатлари ёки хулқ-атворини маъқуллайдими ёки танбех берадими, хуллас нима қилишидан қатъий назар, нутқи ҳамма вақт ўзининг ишончилиги, жозибадорлиги каби ички қувват билан алоҳида ажралиб туриши лозим. Ўқитувчи нутқи, унинг талаффузи аниқ, равшан, оддий ва ўқувчилар учун

тушунарли бўлиши керак. Бериладиган ахборотлар шундай тузилиши керакки, бунда ўқувчиларнинг фикру-зикри ва диққат-эътиборини юқори даражада фаоллаштирадиган бўлсин. Бунинг учун эса ўқитувчи ўртага савол ташлаб, аста секинлик билан ўқувчиларни тўғри жавобга олиб келади, ўқувчиларнинг диққат-эътиборини фаоллаштирувчи («Бунда айниқса зийрак бўлинг!», «Ўйлаб, яна ўйлаб кўринг!») сўз ва ибораларни ўз меъёрида ишлатади.

Ўқитувчи узун жумлаларни, мураккаб оғзаки изоҳларни, қийин атамаларни ва зарурати бўлмаса, турли таърифларни ишлатмаслиги лозим. Шу билан бирга ўқитувчи шуни ҳам ҳисобга олиши керакки, ўқитувчининг лунда-лунда бўлиб чиққан қисқа нутқи кўп ҳолларда ўқувчиларга тушунарсиз бўлиб қолар экан. Ўқитувчининг ўз ўрнида ишлатиладиган ҳазил аралаш ва хайрихошлик билдирувчи арзимаган кинояли нутқи ўқувчиларни жуда жонлантириб, ўқувчилар томонидан ўта яхши қабул қилинар экан.

Қобилиятли ўқитувчининг нутқи жонли, образли, аниқ-равшан, интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой, дона-дона бўлиб, бунда стилистик ва грамматик хатолар мутлақо бўлмаслиги лозим. Бир хил оҳангдаги эзма нутқ ўқувчиларни жуда тез толиқтириб, уларни зериктиради ва беҳафсала қилиб кўяди. Бу билан бирга бундай нутқ И.П.Павловнинг физиологик таълимотига кўра, доимий таъсир этувчан кўзғовчига айланиб, бош мия катта ярим шарлари пўстида тормозланиш жараёнини юзага келтириб, ўқувчини эзма ва уйқучан қилиб кўяди. Нутқ тезлиги кўп жиҳатдан ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятига боғлиқ. Айрим ўқитувчилар тез гапирсалар, бошқалари секин гапирадилар. Аммо ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларини эгаллаб олишлари учун энг қулай тезликдаги нутқ – ўртача жонли нутқ эканлигини эсан чиқармаслиги лозим.

Шошқалоқ нутқ билим ўзлаштиришга ҳалақит бериб, болаларни тез толиқтиради ва муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. Ўта секин нутқ ланжлик ва зерикишга олиб келади. Нутқнинг баландлиги – қаттиқ гапириш ҳам худди шу сингари ҳолларга олиб келади. Ҳаддан ташқари қаттиқ, кескин, бақриб гапириш ўқувчиларнинг асабига тегиб, уларни тез толиқтириб, муҳофаза қилувчи тормозланишини юзага келтиради. Мана шу ерда шарқ мутафаккирларидан Насриддин Тусийнинг «...ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда захархандали, кўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...» деган насиҳатини келтиришимиз жуда ўринли бўларди. Ўқитувчининг бўш, паст овози ёмон эшитилади. Нутқи, имо-ишоралар, турли кескин ҳаракатлар ўқувчиларни жонлантиради. Бу тариқа имо-ишоралар ва ҳаракатлар тажрибали ўқитувчиларда ўз меъёрида ишлатилади. Лекин бир хилдаги тинимсиз ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши кишининг асабига тегади.

5. Ташкилотчилик қобилияти – бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бунда жамоани жипслаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир. Ўқувчилар ўз ўқитувчилари ҳақида турлича фикрда бўладилар. Жумладан, айрим ўқувчилар: «...Биз Азим акани жуда яхши кураимиз. Улар синфимизда бир вақтнинг ичида, жуда тезлик билан ишчанлик кайфиятини уюштириб, барчамизнинг ўзининг

пухталиги, озодалиги, эпчиллиги ва тадбиркорлиги билан хайратда қолдирадилар» десалар, айрим ўқувчилар: «Собир акамлар бизнинг ихлосимизни қайтариб, хафсаламизни бир пул қиладилар. Улар кўп ишга уринадилар-у, аммо бирортасини ҳам охирига етказмайди...» дейдилар. Баъзан айрим ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиси ҳақида: «...Нодира опамлар биз билан худди она товукдек овора бўладилар. Агар биз шуҳлик кила бошласак, улар ўзларини кўрмасликка, пайкамасликка солардилар. Ажойиб аёл эди-ю, аммо унинг дарсида ҳеч ким ҳеч нарса қилмас эди-да...» деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Ўқитувчининг ўз ишини ташкил кила билиши деганда, унинг ўз ишини тўғри режалаштириб, уни назорат кила олиши назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтга нисбатан ўзига хос сезувчанлик – ишни вақт бўйича тўғри таксимлаб, мулжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади. Дарс давомида, албатта, кўп холларда вақтни беҳуда йўқотиш ҳам мумкин. Лекин бу йўқолган дарс режасини тузатиш зарурияти тузилган холларда бўлиши мумкин. Тажрибали ўқитувчилар вақтни сеза билишни ўрганиш учун дарс режасини ёки матнда вақтни назорат қилиш учун белгилар олиб боришни тавсия этадилар. Жумладан: дарснинг 10, 20, 30 ва бошқа дақиқалари давомида мабодо кузда тutilмаган вақт ортиб қолган тақдирда фойдаланиш учун қандай қушимча материалларн тайёрлаш ёки вақт етмай қолган тақдирда қандай материални кейинги дарсга қолдириш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берадилар.

6. Авторитар қобилияти – бу ўқувчиларга бевосита эмоционал - иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир. (Гарчан ўқитувчининг ўз фанини мукамал билиши, сезгирли ва хушмуомалалиги асосида қозонилади).

Авторитар қобилият ўқитувчининг ростгўйлиги, иродавий уддабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанлиги каби иродавий ҳислатлари ҳамда қатор шахсий ҳислатларга, шу билан бирга ўқувчиларни таълим-тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш, унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олганлигига ишончи каби ҳислатларга ҳам боғлиқдир.

Ўқувчилар (айниқса, ўғил болалар, ўспиринлар – буни алоҳида таъкидлаб ўтиши керак) талаб қилишни биладиган, ўқувчиларни мажбур қилмаган ва дўқ-пуписа қилмаган, шу билан бирга беҳуда расмиятчиликка йўл қўймаган холда ўз айтганини қилдира оладиган ўқитувчиларни жуда ҳурмат қиладилар. Шу муносабат билан ўқувчиларнинг ўқитувчилар ҳақида айрим фикрларини мисол қилиб келтирамиз:

«Унинг ажойиб ҳислати бор – у ҳеч қандай зарда ва бақирик, чақириксиз ишлай олади»; «Биз уни жиддийлиги, вазминлиги ва талабчанлиги учун жуда яхши кураммиз. У ҳамма вақт шунчаки мулойимгина, сипогина талаб қилади, аммо унинг талаби шу қадар таъсирчанки, унга қўлок солмаслик мумкин эмас»; «Бизнинг математика ўқитувчимиз ҳамма вақт ювош, осойишта, ўзини тутган ва шу билан бир қаторда бутун синфга ажойиб таъсир эта олади»; «Кимё ўқитувчимизнинг обрўсига эътибор этмай кўрингчи, у ҳар қандай шароитда ҳам

ўз айтганига эришади»; «Ниғмат ака бизга устунлик билан таъсир этади. У хадеб талаб килавермайди, агар талаб қиладиган бўлсалар унда бўйин товлаб бўлмайди», ёки ўқувчиларнинг ўз ўқитувчилари ҳақидаги мана бундай фикрлари: «Полвон ака ўқув масканиимиздан кетганига биз хурсанд бўлдик. У бизни дўқ-пўписа, бақирик-қичқирик, буйрукбозлик билан қўлга оламан деб ўйларди-ю, аммо бизни бардош беришгагина мажбур этарди, холос».

Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ўқув маскани таълими жараёнида олиб борилаётган ишларнинг аҳволи тўғрисида жуда ачиниб айтган фикрларини келтириш ўринли бўлур эди: «Мабодо бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Ўқув масканилардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади, принцип ҳам тайёр: «менинг айтганим – айтган, деганим – деган».

Шу билан бир қаторда ўқувчилар ўқитувчининг бўшлиғи, ландавурлиғи, лақмалиғи, соддаларча ишонувчанлиғи, сусткашлиғи, ортиқча риёгарчилиғи, иродасизлиғи каби ҳислатларни баралла қоралайдилар: «яхши одаму, лекин ўта бўш: уни алдаб кетиш ҳеч гап эмас»; «Тушуниб бўлмайди: бирда жуда қаттиққўл, талабчан, баъзан ҳеч қандай талаб деган нарса йўқ»; «Жуда бўшанг, ланж: уни кўришинг билан уйқинг келади»...

7. Коммуникатив қобилияти – бу болалар билан мулоқотда бўлишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

8. Педагогик ҳаёл – бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойиҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият ўқитувчи маълум ўқувчидан келгусида ким чиқишини кўз олдида келтиришда, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги ҳислатларни ўсиб ривожланиши олдиндан кура билишида намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, ўқувчиларга бўлган ишонч билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўқувчилар айрим ўқитувчилар тўғрисида: «Аҳмад акамлар, чамаси ичимиздаги энг ярамасларга ҳам ишончларини йўқотмасдилар, шунинг учун ҳам биз уларни хурмат қилардик», деган фикрларни изхор қилдилар.

9. Дикқатни тақсимлай олиш қобилияти – бу қобилият бир вақтнинг ўзида дикқатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзининг дикқат-эътиборини ўқув материалини қандай баён этилишига, унинг мазмунига, ўз фикрларини атрофлича қилиб қандай очиб беришга ёки ўқувчи фикрига баралла қаратади ва шу билан бирга бир вақтнинг ўзида барча ўқувчиларни кузатиб, уларни толиққан-толиқмаганлигига, эътиборли ёки эътиборсизлигига, дарсни тушуниш-тушунмаслигига аҳамият бериб, ўқувчиларнинг интизомини кузатади ҳамда оқибат натижада ўзининг шахсий хулқ-атворида (юриш-туришига, ўзини тутишига, мимика ва пантомимикасига) эътибор беради. Тажрибасиз ўқитувчи, кўпинча ўқув материалини баён этишга берилиб кетиб, ўқувчиларнинг нима

қилаётганликларини сезмай қолади ва назоратдан чиқариб қўяди, агар, бордию, ўқувчиларни диққат-эътибор билан кузатишга ҳаракат қилса, бундай холларда ўз баёнотининг изчиллигини йўқотиб қўяди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари, ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари интилиши, уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби қатор ижобий ҳислатларига эга бўлиши лозим.

У ўқувчиларни тарбиялар экан, ўзининг хулқ-атвори, юриш-туриши, хуллас, бутун ўқитувчилик шахси билан ўқувчиларга ўрнак бўлиши керак.

Ўқитувчининг ўзини қўлга ола билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

7.5. Педагогик такт психологияси

Педагогик такт психологиясини ўрганишда психолог И.В.Страхов бениҳоят катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича бунда муҳими – ўқувчиларга таъсир этишнинг энг қулай усуллари топа билиш, тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик тактнинг яққол ифодаларидан бири – ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирларни (рағбатлантириш, жазолаш, панд-насихат) ҳис эта билишдан иборатдир. Фаросатли ўқитувчи болаларга эътибор бериб, зийраклик билан қарайди, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан ҳисоблашади. «У биз билан хайрон қоларли даражада, ажойиб, яқин дўстларча яқин муносабатда бўлади»; «Бизнинг тарих ўқитувчимизнинг кучли томони – ҳар кимга қандай ёндошишини билар эди»; «Энг ёмони – ўқитувчининг ўқувчилар олдида хушомадгуйлик қилишидир. Бизнинг зоология ўқитувчимиз Фарида опамлар шундайлардан эди: улар нимаики қилиб бўлса-да, у болаларни ўзига қаратиш учун хушомадгуйлик қиларди! Нега улар ўзларини шунчалик камситиб ерга уради? деб уйлар эдим. Ахир улар ўз фанини яхши билардику»; «Иброҳим ака эса, қарабсанки, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, киши дилига озор берар, тушириб қолар ёки беҳудага уришиб, койиб берар эди».

Педагогик тактнинг йўқлиги кўпинча оғир оқибатларга олиб келади. Тошкент ўқув масканиларидан бирида она тили ва адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга жуда кўп талабларни қўйгану, аммо ҳеч қандай изчиллик билмаган: бир вазифа бериб туриб, шу захотиёк бошқа талабларни куя бошлаган. Арзимаган хатолар, тартиб бузишлар руй берса, шу захотиёк мазмунан ва шакл жиҳатидан ута кўпол ва алам қиладиган кескин гапларни қилиб, «2» куярди. Масалан, дафтарнинг четида колдирилган жойнинг хатолиги ёки интизом бузганлик каби ва арзимаган нарсалар учун ёпишгани-ёпишган эди. Ўқитувчининг бу ҳатти-ҳаракатлари учун ўқувчиларда дард, алам тўлиб тошганди. Кўп ўтмай ўқувчиларнинг норозилиги ва қатъий эътирози очикдан-очик намоишкорона билдирилиб, ўқитувчига қулоқ солмайдиган, атайлаб интизом бузадиган ва ўқитувчини кескин танқид қиладиган бўлиб

колдилар. Бундай ачинарли аҳвол фақат ана ўша ўқитувчи ўқув масканидан кетгандан кейингина тузатилди.

Ўқитувчининг педагогик такти масаласи муносабати билан шуни ҳам айтиш жойизки, қачон ўқувчилар ўқитувчининг ижобий ҳислатлари тўғрисида гапирар эканлар, улар ҳамиша ўқитувчининг адолатлилиги каби ҳислатларини биринчи ўринга қўядилар.

«Кўп холларда ноҳақ иш қиладилар – бирор масалани яхшилаб текшириб кўрмасдан иш тутадилар». Ўқитувчининг бундай ҳислатига ўқувчилар нечукдир ачинишли талабчанлик муносабатида бўладилар. Ўқитувчининг адолатсизлиги ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу тўғрида ҳар кайсимиз ўқув маскани амалиётидан қандайдир тасаввурга эгамиз.

7.6. Педагогнинг психологик жиҳатдан ўз малакасини оширишни ташкил этиш

Мухим давлат вазифасини – «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошираётган замонавий ўқув маскани ўқитувчисининг ҳислатлари, унинг ижодий фаолияти ХХІ асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб-ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда ўқитувчининг мустақил равишда билимларни эгаллаб, ўз малакасини ошириб бориши – бир томондан ўқитувчилик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради – чунки, бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал кашшокликдан кутқариб қолади.

Психологик нуқтаи назардан ўқитувчи доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки ўқитувчилик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари бўйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, ўқитувчидаги бу тарика қарашлар кўп йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, ўқитувчининг ўзи ахборотлар олиш учун ўқувчиларга нисбатан чекланган вақт имкониятига эга: учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгқурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос қизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тўлдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг миқёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият ўқитувчилар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган холда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар.

Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида ўқитувчи олдида юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп холларда бундай мотивлар ўқитувчиларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак, деган хоҳиш-истаклар тарикасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг

педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи туғилиши муносабати билан шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айрим ҳоллардан кўз юма олмаймиз. Масалан ўқитувчилар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шуғулланмайди, малакасини оширишга интилмади, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараққиётдан бутунлай ортда қолмоқдалар. Бундай ўқитувчилар ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим ва тарбия тараққиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу муаммони ҳал этишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган. Булар вилоятлардаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтлари, Тошкент халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институти ва Авлоний номидаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш Марказий институтидир.

Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда ўқитувчи кадрларнинг малакасини ошириш, ўқитувчи кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир қаторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотни оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартлардандир.

Шарқ мутафаккирлари ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина – ўқитувчи бўла олади, агар у ўқишни тўхтатиб кўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам ўлади, деб жуда ҳаққоний айтганлар.

Бу ҳақиқатни ёши қанча бўлишидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар яхшилаб билиб олишлари лозим.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Хулоса қилиб, шуни айтиш жойизки, ўқитувчининг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи ҳислатлари катта аҳамиятга эга. Агар биз юқорида қайд этилган ҳислатларни олиб қарайдиган бўлсак, бўларнинг барчаси ҳам ута муҳим омиллардир. Хатто, ўқитувчининг ташқи қиёфаси ҳам унинг обрўсини шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг озодалиги, ихчамлиги, унинг покизалиги, саришта-сарамжонлиги, сипогарчилиги, унинг қилиқлари, ўзининг чиройлик тутиши, қадди-қомати ва юриш-туришлари ўқувчиларда жуда яхши таассурот қолдиради. Жумладан, ўқувчиларнинг «Фарида опани нечук яхши курмайсан, улар ҳар доим шу қадар хушчақчақ, озода, саришта-саранжомлар-ку!?» ёки «Ноила опа ўқув масканида эмас, балки театрда ишлаб, томоша кўрсатиши керак – чунки уларнинг қиёфаси, юриш-туриши ясама, сохта» деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин. Шунинг учун ўқитувчи жамиятдаги кишилар билан доимо мулоқотда бўлар экан, барқамол инсонларни етиштириб беришдек муҳим вазифа юклатилган

экан, у ўз касбига хос кўникма ва малакаларни, ташкилотчилик, гностик малакаларни, ижодий ҳислатларни, уддабуронлик сифатларни янада шакллантириш борасида доимо ўз билимларини ривожлантириб бориши муҳимдир.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Педагогик қобилиятлар, ўқитувчига қўйиладиган талаблар, ташкилотчилик, гностик, коммуникатив малакалар, касбий ва ижодий ҳислатлар.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама учун саволлар:

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифаларини ёритиб беринг.
2. Замоनावий ўқитувчига қўйиладиган талабларни эслатинг.
3. Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларини асослаб беринг.
4. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари ҳақида тушунча беринг.
5. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришнинг психологик муаммоларига изох беринг.
6. Педагогик профессиограмма нима?
7. Ўқитувчининг ижодий ҳислатларини санаб утинг.
8. Педагогик тактнинг ижобий ва салбий томонларини айтинг.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур ҳислатлар.
2. Профессиограмма.
3. Педагогик фаолиятнинг индивидуал услублари.
4. Педагог шахси структураси ва кадриятлари.
5. Педагогик қобилиятлар.
6. Педагог хулқида ўз-ўзини назорат этиш ва бошқариш.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замоनावий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
11. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
12. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003

13. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
14. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч. для вуз. М.: “Элит” 2004

8 - МАВЗУ

ПЕДАГОГИК БОШҚАРУВ ВА ПЕДАГОГ МАҲОРАТИ

Режа:

- 8.1. Ўқувчилар гуруҳида ўзаро муносабатларни бошқариш.
- 8.2. Ўқувчилар гуруҳий фаолиятини ташкил этиш.
- 8.3. Таълим жараёнини бошқаришда гуруҳнинг ва ўқувчиларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш.
- 8.4. Гуруҳ ичидаги ўқувчининг хусусиятлари.

8.1. Ўқувчилар гуруҳида ўзаро муносабатларни бошқариш

Биринчи бор ўқув масканига келган ўқувчи хали ўзини тўлиқ англаши ва ўзи ҳатти-ҳаракатларини аниқ билиши қийин. Фақат ўқитувчигина ўқувчига меъёрлар қўйиши, уларнинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолаши мумкин. Ўз ҳатти-ҳаракатларини бошқалар билан мослаштиришга шароит яратиши мумкин. Ўқиш жараёнида ўқувчилар ўқитувчи томонидан қўйиладиган янги шартларни

қабул қиладилар ва уларнинг қоидаларига тўла амал қилишга ҳаракат қиладилар. Ўқувчи учун ўқитувчи унинг психологик ҳолатини белгилаб берувчи асосий фигура ҳисобланиб, бу ҳолат унинг нафақат гуруҳдаги, балки, умуман тенгдошлари билан бўладиган муносабатига, бу муносабат эса ўз-ўзидан оиласидаги муносабатларига ҳам таъсир кўрсатади. Шунингдек, бу муносабатлар унинг ўқув фаолияти муваффақиятини ҳам белгилаб беради. Ўқитувчининг ўқувчиларга таъсир кўрсатиши ва муносабатининг қуйидаги услублари мавжуд.

Авторитар услуб: бу қаттиққўллик бўлиб, бунда ўқитувчи ўқувчиларини сўзсиз ўзига бўйсунтиришни талаб этади. Лекин, нима учун қаттиққўллик қилаётганини ёки ўқувчиларига нима учун ўзларини шундай тутишлари лозимлигини тушунтириб бермайди, шунингдек, ўқувчиларни ўз ҳатти-ҳаракатларини мустақил бошқаришга ҳам ўргатмайди. Ўқитувчи дарс давомида ўқувчиларидан жим утиришни, саволларга доимо қўл кўтариб, ўқитувчининг руҳсати билан жавоб беришни, ўқитувчининг кўрсатмаларини сўзсиз бажаришни талаб этади.

Бундай педагоглар ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида эмас, балки асосан ўқув режаси асосида дарс ўтадилар. Дарс давомида ҳам баҳс-мунозара учун деярли имконият яратилмаган ҳолда асосан ўқитувчининг фикри сингдирилади. Ўқувчилари билан муомала муносабатда ҳам уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари, жумладан, нерв тизимининг қўзғалувчанлик даражасини ҳам эътиборга олмайдилар. Бу услуб ўқитувчинини синфдан, ўқувчидан узоқлаштиради. Эмоционал совуқлик гуруҳда интизомли ўқувчида яққаланиш, хавотирлик, ҳимоя қилинмаганлик ҳиссини ҳам юзага келтиради. Бу услуб гуруҳда юқори ўзлаштириш кўрсаткичини бериши, лекин бу ўзлаштириш, асосан, хотира эвазига бўлиб, лекин мустақил тафаккур, ижодкорлик, ҳозиржавоблик каби хусусиятларни ривожланишдан ортда қолишига сабаб бўлади, унда доимий хавотирлик ўзига нисбатан ишончсизликни келтириб чиқаради.

Императив услубдаги ўқитувчининг ўқувчилари гуруҳда бўлмаган вақтларда ўз-ўзини бошқариш малакаси бўлмаганлиги учун ҳам интизомга мутлақо бўйсунмайдилар. Бу, асосан, тўполонда намоён бўлади. Бу услуб ўқитувчининг мустаҳкам иродасини кўрсатади, лекин бу иродада ўқувчига нисбатан муҳаббат ҳамда ўқувчининг "устозим мени яхши куради" деган фикри эмас, балки қурқув ҳисси мавжуддир.

Демократик услуб ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида дўстона муносабат ўрнатилишига асос бўлади. Дарсдаги интизом мажбурий эмас, балки мувафаккиятга эришиш гарови сифатида ўқувчилар ижобий эмоцияни, ўзига ишонч, ўз мувафаккияти, ютуқларидан қувониши, дўстлари билан фаолиятда ҳамкорлик ҳиссини беради. Демократик услуб ўқувчиларни бирлаштиради. Шу билан бирга ўзининг фаолияти натижаларига қизиқиш уйғотган ҳолда ўзи учун ўзи ҳаракат қилиши лозимлигини аниқлатади. Ўзини-ўзи бошқаришга, ўз ҳатти-ҳаракатини ўзи назорат қилишга ургатади. Ҳар бир ишга масъулият билан ёндошиш ҳисси ўқитувчининг шу ёшдаги болалар билан демократик муомала муносабати асосидагина шаклланади.

Либерал услуб касбий лаёқати йўқ бўлган ўқитувчиларга хос бўлган услубдир. Бундай ўқитувчи дарс жараёнини яхши ташкил эта олмайди. Бундай дарсларда ҳар бир ўқувчи ўз тарбияланганлик даражасига қараб ўзини тутати. Ўқувчи ўз мажбуриятларини яхши ҳис қилмайди. Муомала муносабатдаги либерал услуб психология ва педагогика фанларига мутлако зид услуб ҳисобланиб, болалар шахсини шакллантириш ва тарбиялаш жараёнида бу усулни қўллаб бўлмайди. Шундай қилиб, ўқувчилар билан муомала-муносабатдаги императив услуб, асосан, маълум бир чегараларга асосланган холда ўқувчи шахси ривожига салбий таъсир кўрсатади. Демократик услуб ўқитувчидан муомала-муносабатда жуда катта касбий маҳоратни талаб этган холда, ўқувчи шахсининг ижобий томонларини ривожлантирувчи ягона услуб ҳисобланади. Либерал услуб эса ўқувчини эмоционал зўриқтирмайди, лекин унинг шахси ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатмайди. Ўқитувчининг муносабат услуби ўқувчининг фаоллигига бевосита таъсир кўрсатади.

8.2. Ўқувчилар гуруҳий фаолиятини ташкил этиш

Кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчи фаоллигининг асосан уч хил кўриниши мавжуд бўлиб бўлар жисмоний, психик ва ижтимоий фаолликдир.

Жисмоний фаоллик - соғлом организмнинг ҳаракат қилишга бўлган турли мавжуд тўсиқларни енгишдаги табиий эҳтиёжидир. Бу ёшдаги болалар ниҳоятда серҳаракат бўладилар. Бу жисмоний ҳаракат боланинг атрофдаги нарсаларга қизиқиш билан қараётганлиги, уларни ўрганишга ҳаракат қилаётгани билан ҳам боғлиқдир. Ўқувчининг жисмоний ва психик фаоллиги ўзаро боғлиқдир. Чунки, психик соғлом бола ҳаракатчан бўлади, чарчаган, сиқилган бола эса деярли ҳеч нарса билан қизиқмайди. Психик фаоллик - бу нормал ривожланаётган боланинг атроф оламдаги предметларни, инсоний муносабатларни билишга нисбатан қизиқишдир. Психик фаоллик деганда, болани ўзини билишга нисбатан эҳтиёжи ҳам тушунилади. Ўқув масканига биринчи бор келган болада қатор қийинчиликлар юзага келади. Уларга, аввало, бир қанча ўқув маскани қоидаларига бўйсунуши қийин кечади. Бошланғич синф ўқувчиси учун энг қийин қоида бу дарс вақтида жим ўтиришдир. Ўқитувчилар ўқувчиларнинг доимо жим ўтиришига ҳаракат қилишади, лекин камҳаракатли, пассив, қуввати кам бўлган ўқувчигина дарс жараёнида узоқ вақт жим ўтира олади. Ўқувчини қандай қилиб ўқув маскани қоидаларига бўйсунушга ўргатиш мумкин? Бу борада ўқитувчининг ўқувчилари билан қиладиган муомала-муносабат услубининг аҳамияти жуда катта. Кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчига ишонч ҳисси бўлиб, бунда ўқитувчининг ўқувчига таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақл соҳиби, зийрак, сезгир, меҳрибон инсон деб билади. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, оиланинг бошқа аъзолари, кариндош уругларининг нуфузи кескин камаяди. Шу сабабли, болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонун сифатида қабул қиладилар. Демак, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ривожига етакчи бўлган

ўқув фаолияти ўқитувчи шахси ва ўқувчи билан муносабат услубининг аҳамияти жуда катта.

8.3. Таълим жараёнини бошқаришда гуруҳнинг ва ўқувчиларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш

Ўқув масканига келиш арафасида боланинг сўз бойлиги ўз фикрини баён эта оладиган даражада ортади. Агар бу ёшдаги нормал ривожланаётган бола ўз нутқида 500-600 сўзни ишлатса, олти ёшли бола 3000-7000 сўзни ишлатади. Бошлангич синф ёшидаги болалар нутқи асосан от, феъл, сифат, сон ва боғловчилардан иборат бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз нутқларида қайси сўзларни ишлатгани афзалу, қайсиларини ишлатиш мумкин эмаслигини фарқлай оладилар. 6-7 ёшли бола ўз жумлаларини мураккаб грамматик тизимда туза олади. Бола бутун болалик даврида нутқни жадал равишда эгаллаб бориб, нутқни ўзлаштириши маълум бир фаолиятга айлана боради. 7-9 ёшли болаларнинг ўзига хос яна бир хусусияти бола нутқида ўз фикрини баён этибгина қолмай, балки ўз суҳбатдошининг диққатини ўзига жалб қилиш учун ҳам гапирадилар.

Бу даврда ёзма нутқ ҳам шакллана бошлайди. Ёзма нутқ жумлаларни тўғри тузиш ва сўзларни тўғри ёзишга маълум талаблар қўйилганлиги билан характерланади. Бола сўзларни қандай эшитган бўлса, шундайлигича ёзилмаслигини билиши, уларни тўғри талаффуз этишга ва ёзишга ўрганиши зарур. Ёзма нутқни эгаллаши асосида болаларда турли матнлар ҳақидаги маълумотлар юзага келади. Бу даврда ёзма нутқ эндиgina шакллана бошлаганлиги боис, болада хали ўзи ёзган фикрларни, сўз ва ҳарфларни назорат этиш малакаси хали ривожланмаган бўлади. Лекин унга ижод қилиш имконияти берилади. Ушбу мустақил ижодий иш ўқувчиларда берилган мавзунинг англаш, унинг мазмунини аниқлаш, фикрини баён этиш учун маълумот тўплаш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, уни маълум кетма-кетликда баён этиш, режа тузиш малакасини юзага келтиради. Жумлаларни тўғри тузиш, айнан шу мазмунга мос сўзларни топиш ва уларни тўғри ёзиш, тиниш белгиларини тўғри куйиш, ўз ҳолатларини топа олиш ва тўғрилаш ақлий ривожланишнинг кўрсаткичларидан ҳисобланади.

Ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ақл-идроқи, сезгирлиги, кузатувчанлиги, эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятларининг ривожланиши учун муҳим шарт-шароитлар яратади, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Таълим жараёнида уларнинг билимлар қўлами кенгайди, қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги ортади, ақлий имкониятини ишга солиш вужудга келади. Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, равонлиги, ўткирлиги билан бошқа ёш даврдаги инсонлардан кескин фарқ қилади. Улар ҳар бир нарсага берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли идрокнинг муҳим хусусиятларини ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар.

7-10 ёшдаги ўқувчининг идроки, унинг ҳатти-ҳаракати, ўйини ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Ўқувчи ўзининг эҳтиёжи, майли, қизиқиш ва интилиши турмуш шароитига мос, шунингдек ўқитувчи тавсия этган нарсаларни идрок қилади.

Биринчи синфга келган бола предметларнинг ранги, шакли ва катталигини, уларни маконда жойлашишини билиш билан, бирга уларни таққослай олади. Ўқув масканида муваффақиятли ўқиш учун бола сенсор ривожланганлик даражасини юқори бўлиши жуда муҳим. Ўқув маскани ёшига келиб, нормал ривожланаётган бола расм ва суратлар реал ҳаётни акс эттираётганлигини яхши тушунадилар. Шунинг учун ҳам сурат ва расмларда нималар акс этганини реал ҳаётга таққослаган холда билишга ҳаракат қиладилар. Бола расмларда атроф-ҳаётдаги нарсаларни кичиклаштириб тасвирланганлигини англай биладилар. Бу тасвирлар болаларда эстетик ва бадиий дидни ривожлантиради. Чунки, бола шу расмлар орқали олам гўзаллигини, унинг турфа ранглاردан иборат эканлигини англайди, ажратади ва ўз муносабатини билдира олади.

Тафаккурнинг ривожланишини кичик мактаб ёшидаги бола психикасининг соғломлигида, унинг билиш фаолигида кўриш мумкин. Боланинг қизиқувчанлиги, асосан, атроф-оламни билиш, ўрганишга қаратилган бўлади. Бола ўйнаб туриб, олам сир-синоатлари, сабаб-ҳодисалари ва боғлиқларидан хабардор бўлишга интилади. Масалан, бола ўзи мустақил равишда қандай предметлар сувда чўқиши, кайсилари эса сўзишини тадқиқ қила олади. Бола ақлий муносабатларда фаол бўлса, у шунчалик кўп савол беради ва бу саволлар, асосан, хилма-хил бўлади. Болани қор, ёмғир қандай ёғиши, қуёш кечаси қаерда бўлиши, машина қандай қилиб юриши, ердан осмонгача бўлган масафони билиши жуда қизиқтиради. Бу уларнинг «Нима учун?», «Қандай қилиб?», «Нима орқали?» каби саволларига жавоб олишга қаратилган бўлади. Бу ёшдаги болалар асосан ўзлари кўриб турган нарса ҳақида чуқурроқ фикр юрита оладилар. Бу ёшдаги болалар тафаккурининг асосий тури образли тафаккурдир.

6-10 ёшли бола мантиқий фикрлай олади, лекин, бу ёш асосан кўрганларига таяниб, таълим олишга сензитив бўлган давр ҳисобланади.

8.4. Гуруҳ ичидаги ўқувчининг хусусиятлари

Сўзсиз бугунги жамиятимизда болаларнинг ақлий ривожланиши янги билимларни тузилиш типига ҳам боғлиқ бўлиб, улар маълум даражада шаклланган катталар томонидан тузилади. Чунки, ақлий ривожланиш ижтимоий омиллар билан белгиланади - индивид ижтимоий муносабатлар билан ўзгаради. Боланинг ўқув масканида мунтазам равишда ўқишга ўтиши унинг атроф-ҳаётдаги нарса-ҳодисаларга нисбатан фикрини ва муносабатларини ўзгаришига олиб келади. Ўқувчиларнинг тафаккури мантиқий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таққослаш таҳлил қилишнинг турли усуллари қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалар ва ўсмирлардан фарқ қилади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларига, мустақил фикрлашга ўргатиш кичик ўқув маскани ёшдаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

Ўқув фаолияти психик функцияларни юқори ривожланганлик даражасини талаб этади. Боланинг диққати, хотира ва тасаввури мустақил тус ола бошлайди. Лекин, одатдаги ҳолат ва вазиятларда болага ўз психик функцияларини юқори даражада ташкил этиш хали бирмунча мураккабдир.

6-7, 10-11 ёшли болалар билиш жараёнларидаги ихтиёрийлик иродавий зўриқиш асосидагина, бола ўзини атрофдагиларнинг талаби ёки шахсий ҳаракатга интилангандагина юзага келиши мумкин.

Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни иродавий зур бериш билан бошқариш ва вазиятга мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий сабаби, уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқарорлигидир. Болаларда ихтиёрсиз диққат кўпроқ ривожланган бўлади. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққоллиги, ёрқинлиги, жозибadorлиги, ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, иродавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини беради. 1-2 синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири - унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун ҳам улар ўз диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва диққат объектлар устида узoқ тура олмайди.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, фаол онгли диққатни ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш жараёнида мустақил ақлий меҳнат қилиш, мисол-масалалар ечиш, машқлар бажариш, такрорлаш иродавий зўр бериш жараёнида ихтиёрий, онгли диққат таркиб топади.

Бу ёшдаги болада ихтиёрий диққатни тўплаш, ташкил қилиш, уни тақсимлаш, онгли равишда бошқариш ўқуви шакллана бошлайди. Кичик ўқув маскани ёшидаги бола маълум даражада ўз фаолиятини ўзи мустақил ривожлантира олади. У ўз режасини, у ёки бу ишни қандай кетма-кетликда бажаришини сўз билан ифодалаб бера олади. Режалаштириш сўзсиз боланинг диққатини ташкил эта олади ва ривожлантиради. Уларда ихтиёрсиз диққат устунлик қилади. Кичик мактаб ёшидаги болалар сўзсиз ўз диққатларини ақлий масалаларга қарата оладилар, лекин бу жуда катта иродавий кучни ва юқори мотивацияларни ташкил этилишини талаб қилади.

Боланинг ҳаёли теварак-атроф таассуротлари, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс этиришда вужудга келади. Сиймолар, шартли белгилар, табиат манзаралари жамланиб, ўқувчиларда ҳаёл пайдо бўлади.

Ўқув фаолияти боладан берилган ўқув материалларини эсда сақлаб қолишни талаб этади. Ўқитувчи ўқувчисига нималарни эслаб қолиши зарурлиги ҳақида кўрсатмалар беради. Ўқувчи нимани эслаб қолиши кераклигини такрорлайди, уни тушуниб олишга ҳаракат қилади. Лекин бу ёшда ихтиёрсиз хотира, шубҳасиз, устунлик қилади. Боланинг хотирасида сақлаб қолишини асосан унинг ишга бўлган қизиқиши белгилаб беради. Ўқув материални тушуниш, эслаб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади.

Дарс жараёнида ўқитувчи турли вазиятларни тасаввур қилишни сурайди. Бу ҳолат, албатта, бирон-бир ёрдамчи қуроллар-предметлар, макетлар, схемалар бўлган тақдирдагина ўқувчи тасаввурини ривожлантириши мумкин.

Акс холда бу ёшдаги болалар мустақил тасаввур ҳаракатлар қилишга кийналадилар.

Психолог Пиаже тадқиқотларида 6-7 ёшли болалардан турли хил баландликдаги идишлардаги сув миқдорини белгилаш сўралган. Болалар сув миқдорини бир-бири билан тенг бўлган идишларда кўрганларидан сўнггина ўз жавоблари нотўғрилигини билганлар. Кичик мактаб даврида тасаввур асосан болалар расм чизаётганларида, шунингдек эртақ ва ҳикоялар тўқиётганларида ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар тасаввури жуда кенг ва хилма-хил бўлади. Айрим ўқувчилар реал борликни тасаввур этсалар, бошқалари эса фантастик образ ва вазиятларни тасаввур этадилар. Шу боис кичик мактаб ёшидаги болаларни реалистлар ва фантазёрларга ажратиш мумкин. Болалар кўпинча ўзларига маълум сиймолар, сюжетлардан фойдаланган холда янги образларни тасаввур этадилар, яратадилар. Бу тасаввурлар замирида уларнинг куркувни енгиши, дўст топиши, хурсандчилик ҳислари ётади. Бундан ташқари тасаввур терапевтик натижа олиб келувчи фаолият сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бола реал ҳаётда қийинчиликларга дуч келиб, улардан чикиб кета олмаган ҳолатда кўпинча ҳаёлга берилади. Масалан, меҳрибонлик уйида тарбияланаётган бола ўзининг ҳамма хавас қиладиган оиласи, уйи бўлишини, бу уйга ўғрилар келиб қолса, у қаҳрамонлик қилишини тасаввур қилади. Ўз тасаввурида яхши ёки ёмон ҳолатларни бошидан кечирган бола ўзининг келгуси ҳатти-ҳаракатлари мотивацияси учун замин тайёрлайди. Катталарга нисбатан тасаввурнинг болалар ҳаётида аҳамияти жуда катта. Бола тасаввур қилиб атроф-ҳаётни чуқурроқ била бошлайди, ўз-ўзининг шахсий тажрибасидан тасаввур ёрдамида четга чиқа олади, ижодий лаёқати ривожланади, шахсий хусусиятларининг ривожланишига хизмат қилади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Маълумки, кичик ўқув маскани ёшидаги болаларда жисмоний, психик, ва ижтимоий фаоллик устун бўлади. Айниқса, рухий, ақлий ривожланиш ижтимоий омиллар билан белгиланади яъни, индивид ижтимоий муносабатлар билан ўзгариб боради. Боланинг мунтазам равишда таълим ва тарбияган бўлган эҳтиёж унинг атроф-муҳитдаги нарсаларга нисбатан фикрини ва муносабатларини ўзгаришига олиб келади. Бу жараёнда болалар ўқитувчига суянади. Болалар учун ўқитувчи унинг психологик ҳолатини белгилаб берувчи асосий фигура ҳисобланиб, бу ҳолат унинг нафақат синфдаги, балки, тенгдошлари билан бўладиган муносабатига, хатто оила муносабатларига ҳам таъсир кўрсатади. Кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчилар ривожда етакчи бўлган ўқув фаолияти ўқитувчи шахси ва ўқувчи билан муносабат услубининг аҳамияти каттадир.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Психокоррекция, мулоқот, авторитар услуб, императив услуб, демократик услуб, либерал услуб, жисмоний фаоллик,

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятлари.
2. Ўқув масканига ижтимоий-психологик мослашув йўллари қандай?
3. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик ўқув маскани даврининг аҳамияти.
4. Ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар;
5. Кичик ўқув маскани давридаги болалар шахси ривожда юзага келадиган янги ланишлар.
6. Ўқитувчининг ўқувчиларга таъсир кўрсатиш услубларини санаб утинг.
7. 7-10 ёшдаги ўқувчининг билиш жараёнлари ҳақида нима дейсиз?
8. Гуруҳ ичида таълим олаётган ўқувчининг психологик хусусиятлари.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Болалар гуруҳлари ва таълим жараёнида гуруҳий фаолиятни ташкил этиш.
2. Болалар гуруҳларидаги ўзаро муносабатлар.
3. Гуруҳ билан самарали мулоқатда бўлишнинг психологик асослари ва ўқувчиларга таъсир этиш йўллари.
4. Психокоррекция усулларнинг педагог фаолиятида қўлланилиши.
5. Замонавий ўқув маскани ўқитувчисининг психологияси.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербаква А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. “Педагогическая психология” Учебник/ Под ред. Н.В.Клюевой.-М.: Владос-Пресс. 2003.-400с.
11. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
12. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
13. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
14. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004
15. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

16. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
17. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm

18. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

19. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

9 - МАВЗУ ПЕДАГОГИК БАҲОЛАШ ПСИХОЛОГИЯСИ.

Режа:

- 9.1. Ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари.
- 9.2. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари.
- 9.3. Ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ва педагогик баҳолаш.
- 9.4. Педагогик баҳонинг эффективлиги.
- 9.5. Педагогик баҳолашнинг ижтимоий характери.

9.1. Ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари

Болаларни тарбиялаш ва уларга таълим беришдаги муваффақиятлар мотивацияга асосланади, яъни билимларни ўзлаштиришда, билим ва кўникмаларнинг шаклланишида ҳамда шахснинг айрим сифатларини ривожлантиришдаги аҳамиятли бўлган ва ҳаракатга келтирувчи стимулларга боғлиқ бўлади. Болаларда қобилиятлар мавжудлигининг ўзи муваффақият гарови бўлолмайди, чунки зарур мотивациянинг бўлмаслиги оқибатида шахсий ташаббусиз на ўқув фаолиятига, на мулоқот жараёнига кириша олади, натижада психологик ривожланишни ўзида акс эттирадиган ижтимоий фаолликнинг турларида кам иштирок эта бошлайди. Мотивациянинг камчилиги ҳолатида

мавжуд лаёқатлар ҳам қобилиятга айланмайди, интеллектуал ва шахсий тараққиёт эса секинлашиб боради.

Болаларга таълим ва тарбия беришда аҳамиятли резервлар мавжуд бўлсада, амалиётда улар мотивациянинг етишмаслиги туфайли тўлалигича қўлланилмайди. Ушбу ҳолатнинг сабаблари бир нечадир. Биринчидан, турли ёшдаги болаларнинг турли индивидуал хусусиятлари билан таълим, мулоқотга киришишларига туртки бўлувчи барча мотивлар охиригача ўрганилган эмас. Иккинчидан, катта бўлишгач педагогик фаолият билан шуғуллангандан сўнг ина киши илк бор болаларнинг таълим олиш мотивлари борасида фикрлашга ҳаракат қилади ва бу, кишининг ўқув масканигача ёшдан ўтгандан кейингина болаларнинг хулқ-атворидаги ҳақиқий мотивлари ҳақида башорат қила олиш мумкин. Аммо, кишининг олдиндан кура олиши қанчалик тўғри эканлиги ва воқеиликка мос келишдек башорат қилишга қафолат йўқдир. Балки, киши болаларда ҳақиқатдан ҳам бўлмаган нарсаларни мавжуд қилиб кўрсатишга ва уларнинг таълим, тарбиясини ҳақиқий мотивлаштирувчи аҳамиятли бўлган нарса ҳақида билмаслиги ҳам мумкин. Учунчидан, болаларда индивидуал фарқланиш мавжуд бўлиб бир бола учун муҳим бўлгани бошқалар учун қизиқиш уйғотмаслиги мумкин. Учунчидан, фаол ҳаракатланувчи мотивлар йигиндиси сифатида қараладиган мотивациянинг ўзи вазиятга нисбатан ўзгарувчан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам таълим ва тарбиявий қизиқишларни стимуллаштириш айрим вазиятларга мос келсада, баъзида эса ноадекват бўлиши мумкин.

Болаларга таълим ва тарбия беришда энг муҳим вазифалардан бири шундан иборатки, юқоридаги қайд этилган мотивациянинг ўзгариш сабабларини инобатга олган ҳолда, амалий жиҳатдан унга таъсир қила билиш ва мотивацияни камайтирувчи минимум омилларга олиб кела билиш керак. Таълим ва тарбиялаш жараёнида намоён бўладиган ҳар қандай мотив ва қизиқишларни қанчалик кўриб чикмайлик, бинобарин натижада улар рағбатлантириш ва жазолаш услубига бориб тўхталади.

9.2. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари

Рағбатлантириш психиканинг ижобий сифатлари ва хусусиятларини шаклланишини стимуллаштиради, жазолаш усули эса салбийларининг юзага келишини олдини олади. Агар амалиётда фақатгина рағбатлантириш қўлланилиб, жазолаш инкор этилса болалар шахсида ижобий сифатлар билан биргаликда салбий хусусиятлар ҳам юзага келиши ва шаклланиши мумкин. Агарда таълим-тарбиявий жараён жазолашга асосланган ҳолда олиб борилса, унда болада айрим салбий хусусиятларнинг юзага келишини олдини олишга олиб келади аммо шу билан бирга муҳим ижобий сифатларнинг етарли равишда шаклланмаслигига сабаб бўлади. Рағбатлантириш ва жазолаш усулларини англган тарзда биргаликда қўлланилиши оптимал мотивацияни таъминлаган ҳолда бир томондан ижобий хусусиятларни ривожланиши учун имкон яратиб беради, иккинчи томондан салбийларининг юзага келишига тўсқинлик қилади.

Боланинг психологик ривожланиши учун рағбатланиши ва жазоланиши бир хил меъёردа стимул сифатида муҳимдир: рағбатлантириш ижобий сифатларнинг ривожланишига хизмат қилса, жазоланиш салбий хусусиятларни коррекциясига ёки тузатишга қаратилади. Амалиётда мос ҳолатда ҳар иккаловининг қўлланилиши таълим ва тарбия вазифаларидан келиб чиққан тарзда ўзгариши лозим.

Агар ўқув - тарбиявий ишларда шахснинг ижобий сифатларини шакллантиришга, янги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилган куч-қувватни сафарбар этиш зарурати бўлса, унда рағбатлантириш усулини қўллаш керак бўлади. Агар вазифа мавжуд камчиликларни тузатиш билан боғлиқ бўлса, айниқса бола ўз хулқ-атворини тузатишга интизмаса ёки англамаса, умуман бунга қаршилик кўрсатса, жазолаш усулларни бундай ҳолда қўлланилиши уринли бўлади.

Аммо болада ўзига бўлган ишончсизлик туйғуси бўлса, ўз-ўзини паст баҳолашда ҳамда муваффақиятга ишончсизликда рағбатлантириш устунлик қилиши керак. Ўз-ўзини баҳолаш ҳолати юқори бўлганда, жуда ўзига ишонган тақдирда аксинча, жазолаш усули қўлланилади.

Улар ўртасидаги мослик даражаси ёш билан, болани мустақилликка интилишидаги эътирозга боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Қанчалик эътирозлар кўп бўлса, боланинг ўз хоҳиш иродаси ва истагида йўл қўйилган камчиликларига шунчалик қатъий жазо қўлланилиши лозим. Ваҳоланки, болалардаги мустақилликка интилишидаги эътирозлар ўсмирлик даврида кескин намоён бўла бошлар экан, бу ёшда уларга бўлган муносабат қаттиққўллик билан ифодаланиши кузатилади. Болаларни тарбиялаш жараёнида рағбатлантириш ва жазолаш усулларининг хусусиятларини ўзида акс эттирувчи баҳолаш педагогик стимул бўлиб хизмат қилади: яхши баҳо рағбатлантиришни билдиради, ёмон баҳо эса жазолашни утайди. Шунини инобатга олиш керакки, баҳолашнинг юқори ва паст кўрсаткичлари ҳар доим ҳам ўрта кўрсаткичлар сингари стимуллаштирувчи кучга эга бўлавермайди. Масалан, муваффақиятга эришувчи стимул сифатида 5,3 ёки 2,1 баҳолар эмас, балки кўпинча 4 баҳо бўлади. Шунинг учун бола беш баҳо олгандан сўнг, қисман ўз ўқишини давом эттириш моҳиятини йўқотади, чунки беш балли баҳолаш тизимида бешдан юқориси бўлмайди. Агар ўқувчи 4 баҳо олган бўлса, унда янада юқори баҳо, мазкур ҳолда 5 баҳони олишга имкон ва шароит топади. Жуда ҳам паст, 1 баҳо боланинг ўз натижаларини яхшилашга интилишни йўқотади сабаби, бундай баҳони ижобий томонга ўзгартириш мураккаб бўлади. Одатда ўқитувчилар юқори баҳоларни “қоникарсиз”га ўқиган ўқувчиларга қўймайдилар. Уч баҳо субъектив баҳо тарзида қабул қилиниб, ҳаракат қилинган тақдирда уни ўзгартириш мумкин бўлади. Оптимал ҳолат бўлиб, беш балли тизим шароитида мазкур предмет бўйича боланинг олган баҳоси бир баллга кам ёки юқори эканлиги бўла олади. Агарда у асосан уч ёки тўрт баҳо олаётган бўлса, унда унинг учун стимуллаштирувчи куч сифатида 4 ва 5 баҳолар бўлади, энг салбий куч бўлиб эса, хавотир ва ҳис хаяжонни келтириб чиқарадиган ҳамда юзага келган вазиятни тўғрилаш мақсадидаги 2 ва 3 баҳолар ҳисобланади. Болаларни стимуллаштириш тизимида реакцияларнинг сусайиш

ҳолати кузатилади, зеро унинг моҳияти ҳамиша ижобий ва салбий стимулларни қўлланилиши билан уларнинг мотивлаштирувчи ролини йўқотишида изоҳланади. Масалан, болаларни юқори баҳолар шаклида доимий рағбатлантириш вақт ўтиши билан таъсирчанлик хусусияти олдингидек таъсир этмай қолади. Иккинчи томондан, доимо паст баҳоларни олиш натижасида унга нисбатан кишида кам эмоционал хавотирланиш ҳиссини олдингига нисбатан юзага келтиради ва ўзининг мотивлаштирувчи таъсирини йўқотади. Вақт-вақти билан ижобий ва салбий стимуллар характерини ўзгартириб туриш ҳамда уларга нисбатан тўғри таъсир кучини сақлай билиш керак. Болаларнинг ўқув ва тарбиявий фаолиятини стимуллаштириш комплекс характерга эга бўлиши керак бўлиб, мазкур вақт давомида қандай қизиқиш ва эҳтиёжларнинг муҳимлигига қараб баъзан ёки қисман қўлланиладиган турли хил кузгатувчилар системасини ўз ичига олиш лозим. Стимуллаштиришнинг комплекслиги бир вақтнинг ўзида турли хил: органик, моддий, ахлоқий, индивидуал ва ижтимоий-психологик стимулларни қўллашни англатади. Органик стимуллар-болаларнинг органик эҳтиёжларини қондириш билан ифодаланади. Моддий стимуллар - болаларга қизиқарли туюлган ва ўзига жалб этувчи нарсаларни ўзи учун қўлга киритишда ифодаланади. Ахлоқий стимуллар боланинг ҳис туйғулари билан ҳамда маънавий эҳтиёжларини қондириш билан ўзвий боғлиқ бўлади. Улар қаторига топширилган маъсулиятни бажарганлигидан, бошқа кишиларга кўмаклашганлигидан, ахлоқий мақсад ва қадриятларга мос тарзда амалга оширган хулқ-атворидан қониқиш ҳиссини киритиш мумкин. Ижтимоий-психологик стимулларда шундай мотивлар борки, улар бевосита инсоний муносабатлар тизими билан боғлиқ бўлади. Уларга, инсонга нисбатан эътиборнинг кучлилигига, ҳурмат-иззатга йўналтирилган, мотивлар мисол бўла олади. Индивидуал стимуллар шахснинг ўзига хос хусусиятларини англатадиган, унинг учун аҳамият касб этадиган, шахсий манфаатни ўз ичига олган мотивлар ташкил этади. Турли хил стимуллар таъсири кишининг хулқ-атворига вазиятга асосланган холда бўлади. Вазиятга боғлиқ холдаги таъсири деганда, киши томондан у ёки бу стимулларни қандай шароитда содир бўлаётганлигига қараб идрок этиш ва баҳолаш тушунилади. Бир стимулнинг ўзи, масалан, юқори ёки паст баҳо муваффақиятга эришиш йўлида киши учун аҳамиятли ёки аҳамиятсиз эканлигига қараб турлича таъсир кўрсатади. Агар инсон ҳаётидаги бирор-бир муҳим воқеалар юқори баҳо олиш билан асосланса демак, бундай баҳо муваффақиятга ундовчи кучли стимул бўлиб қолади. Агар боланинг ҳаёти ва фаолияти унга боғлиқ бўлмаса, баҳо унинг учун фаолиятга ундайдиган куч сифатида бўла олмайди.

9.3. Ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ва педагогик баҳолаш

Педагогик баҳо таълим ва тарбия фаолиятида муваффақиятни белгиловчи махсус стимул сифатида ифодаланади. Бундай баҳо фаолият турларидаги қуйидаги тўртта шароитни инобатга олган холда боланинг максимум мотивлашганлигини таъминлаши лозим: боланинг тарбияланишдаги муваффақиятга таъсир этувчи турли хил зарур, етарли стимулларни билиш; ҳар

хил ёшдаги болаларнинг фаолият турларида иштирок этишининг асосий мотивларни билиш; таълим ва тарбия мотивациясидаги индивидуал фарқланишларни билиш; болалардаги айрим шахсий сифатлар ва малакаларнинг шаклланишига маълумотларни идрок қилиш мотивациясига таъсир этувчи ситуацион-вазиратли факторларни билиш керак бўлади. Рағбатлантириш ва жазолаш сифатида талқин қилинадиган педагогик баҳолаш мувозанатлашган бўлиши керак. Бир томондан, улар боладаги ижобий сифат ва хусусиятларини шаклланишини фаоллаштирувчи стимуллар тизимини ўз ичига олса, иккинчи томондан, ушбу болаларнинг шахсида кузатиладиган салбий сифатларни ҳамда ноўрин хулқ-атворини юзага келишини тўсқинлик қилувчи ҳаракатдаги стимуллар йиғиндисидан ташкил топган бўлиши лозим. Боланинг индивидуал хусусиятларига, ёшига, вазиратга боғлиқ равишда ва рағбатлантириш, жазолаш тарзида қўлланиладиган педагогик баҳолашнинг характери ва мослиги ўзгариб туриши ҳам керак.

Таълим ва тарбияда боладаги муваффақият ва омадсизликни баҳолашда мавжуд стимуллар таъсирига кўникиш, ўрганиш ҳолатини юзага келмаслигини назорат қилиш керак.

Педагогик баҳолаш жараёнлари фаолиятнинг якуний натижаларига эмас, балки жараённинг ўзига дахлдордир. Бу жараёнда олинган натижа қандай қилиб қўлган киритилганлиги унинг асосида қандай мотив ётганлиги аҳамиятлидир. Микдорий педагогик баҳолаш бажарилган иш хажми билан масалан, ечилган вазирфалар, топшириқлар, машқлар сони орқали изоҳланади. Сифатли баҳолаш эса бажарилган иш сифати, аниқлиги, тозаллиги каби мукамаллигини аниқладиган кўрсаткичларни ўзида акс эттиради. Педагогик баҳолаш турлари билан бир қаторда болаларнинг таълим ва тарбиявий муваффақиятларни стимуллаштирувчи усуллари ажратилиб кўрсатилади.

Улардан энг муҳими - кишининг бу диққат-этибори, маъқуллаш, баҳолаш, соврин, ёрдам, ижтимоий обрў ва мавқеидир. Агар ҳар бир стимуллаштирувчи усулларни алоҳида кўриб чиқадиган бўлсак, кишига нисбатан диққат-этиборлилик рағбатлантириш усулларининг доимо энг макбўл кўринишларидан бири ҳисобланган. Атроф-муҳитдагиларнинг қизиқиши ва этиборини ўзига тортиш киши учун ёқимлидир, айниқса унга аҳамиятли бўлган инсон унга диққат этиборини қаратса. Бундай этибор, атрофдаги кишилардан танлаб олган холда кадрлашларини аниқлади. Ва аксинча, агар кишига этибор қилинмаса, аҳамият берилмас экан, инсонда ноҳуш ҳис туйғу вужудга келади. Ўқувчига нисбатан меҳр туйғуси самимийлик ила қизиқиш билан педагог этибор берар экан, атроф муҳитдаги кишилар этиборини ҳам жалб қилиши орқали уни рағбатлантириб боради. Болалар ҳам катталар томонидан бўладиган диққат-этиборни жуда кадрлайдилар, айниқса, ўқитувчи ёки тарбиячининг диққат-этиборини қозониш учун турли хил усуллар билан этибор объекти бўлишга интиладилар. Баъзан шу мақсад билан диққат ва этиборни ўзига қаратиш учун аниқланган холда кутилмаган хулқ-атворни намоён қилдилар. Диққат-педагогик стимуллаштиришнинг имкон қадар оддий усуллардан бири бўлиб, бошқа усуллар билан бирга қўлланилади. Жумладан диққат - этибор маъқуллаш билан амалга оширилиши орқали унинг

стимуллаштириш хусусиятини янада кучайтиради. Маъқуллаш-боланинг бирор нимани қилишга ёки қилмоқчи эканлигининг позитив баҳолаши сифатида намоён бўлади. Маъқуллаш ҳақида гап кетганда, киши ҳатти-ҳаракатларининг вербал ёки новербал позитив баҳоланиши назарда тутилади. Вербал баҳо-маълум баҳолашли хулосаларни ўз ичига олган сўзли ибораларни, новербал эса-баҳоловчи ролни бажарадиган мимикалар, пантомимикалар, имо-ишораларда ифодаланади. Кўп ҳолларда маъқуллашнинг вербал ва новербал усуллари бир-бирлари билан уйғунлашиб борадилар.

Инсонни тан олишлик, иқрорлик - баҳоланувчи кишидаги бирор ютуқларини ажратиб кўрсатиш ва уларни юқори баҳолаши сифатида акс этади. Диққат-эътибордан фарқлироқ баҳолаш предметини нима асосда баҳоланиши англанилмаганлиги ҳолда эмас балки, баҳоланувчи кишининг нима учун кадрланаётганлиги онгли тарзда амалга ошади. Иқрорлик, шу билан бирга баҳоланувчи кишининг ўзгалардан фарқлатиб турувчи хусусиятларини ажратма ва баҳолаш сифатида намоён бўлади. Баҳолаш баҳоланувчи кишининг қатор хусусиятларини шаклланганлик даражасининг ҳамда ҳатти-ҳаракатлари ёки фаолиятининг миқдорий ва сифатий баҳолар квалификациясини ўз ичига олади. Бунга мисол қилиб, ўқув маскани баҳоларини олишимиз мумкин. Улар ўқувчининг абсолют ва нисбий муваффақиятларини балларда характерлайди яъни, абсолютлиги шундаки, баҳонинг ўзи ўқувчининг хулқ-атвори ёки билимларининг сифати ҳақида гувоҳлик қилса, нисбийлиги-баҳолардан фойдаланиб турли болаларда уларни таққослаб кўриш мумкин бўлади. Мадад-стимуллаштиришнинг усули ҳолда ўқитувчининг ўқувчининг баъзи ҳаракатларини маъқуллайди, ушбу ҳаракатларини муваффақиятли яқунланишини ёки қайтарилишини стимуллаштириб боради. Мадад болани ахлоқий мустаҳкамловчи ҳамдарлик ёки биргаликдаги ҳаракатлар шаклида бўлиши мумкин, яъни катталар томонидан шундай амалий ҳаракатларни бажарилиши билан бола фаолиятининг активланишини таъминлайди. Одатда мадад стимуллаштирувчи бўлиб, бола атроф-муҳитдаги кишиларга мухтож бўлганда намоён бўлади. Мукофот боланинг ҳаракатларини баҳолашда ёки моддий мадад усули сифатида идрок этилади ва тушунилади. Мукофот фаолият стимули бўлиб қачонки келтириладиган ҳаракат-интилишларга мос келса ва у лойик бўлсагина юзага чиқади. Мукофот характерида у ёки бу эътиборга олинмаса, унда унинг стимуллаштирувчи аҳамияти камаяди.

Рағбатлантиришнинг кейинги усулларида бири - ижтимоий рол, мавқе ва обрўнинг кучайтирилганлиги-ўқувчи ва тарбияланувчилар ҳаракатининг стимуллаштиришни ижтимоий-психологик усуллари ҳисобланади. Улар боланинг атроф-муҳитидаги аҳамиятли бўлган кишилар кўз унгида обрў-эътиборини, авторитетини ошиши билан боғлиқдир. Болалар ўз ҳаётида ўйнайдиган роллари улар учун кадр-қимматга ва жозибали аҳамиятга эгадир. Масалан, лидер роли болалар ўртасида ниҳоятда кадрланса, ҳеч ким томонидан ёқтирмайдиган, ҳурмат қилинмайдиган, лапашанг роли улар учун аҳамиятсиз ҳисобланади. Ўз тенгдошлари ва катталар орасида бола аҳамиятли ролга эга эканлиги айниқса, катталиқка, мустақилликка, эркинликка эҳтиёж сезганда (ўспиринлик даври) ҳаракатлантирувчи стимуллаштириш усуллар сифатида

хизмат қилади. Обрў деганда бола учун аҳамиятли бўлган атрофдаги кишиларнинг хурмат даражасига, икромлигига эга бўлиш тушунилади. Бир қатор психолого-педагогик усуллар ёрдамида боланинг обрўсини сунъий тарзда ошириш ёки камайтириш билан рағбатлантирилади ёки жазоланади.

Мавқе эса, боланинг шахслараро муносабатларидаги (масалан, социометрик мавқе) ҳолати тушунилади. У юқорида қайд қилинган усуллар ёрдамида ўзгартирилиши ҳам мумкин. Стимуллаштиришнинг қолган барча усуллари болаларнинг хулқ-атвориغا, ҳаракатларига, фаолият натижаларига нисбатан қўйиладиган баҳолар шаклида ифодаланади.

Анъанавий ўқув масканидаги баҳолар ушбу усуллардан бири бўлиб намоён бўлади, аммо болаларнинг тарбияланиши ва таълим олишининг ҳар томонлама тўлиқ мотивациясини таъминлай олмайди. “Педагогик баҳо” тушунчаси ўз моҳияти ва ҳажми жиҳатидан оддий ”баҳо” га нисбатан кенгроқдир.

9.4. Педагогик баҳонинг эффективлиги

Педагогик баҳонинг эффективлиги деганда, болаларнинг таълим олиши ва тарбияланиши жараёнидаги унинг стимуллаштирувчи рол тушунилади. Педагогик жиҳатдан эффективлик эса болада муваффақиятга интилувчанликни, билим ва кўникмаларни ўзлаштиришни, ўзида шахсга оид ижобий ҳислатларни юзага келтирадиган баҳо ҳисобланади. Боладаги интеллектуал ва шахсий хулқ-атвор ривожланишининг мотивацияси ташқи ва ички бўлиши мумкин. Таълим-тарбиявий фаолиятга нисбатан ташқи мотивацияга унинг фаоллигини ташқаридан йўналтирувчи, таъминловчи, ҳаракатлантирувчи стимуллар мисолдир, яъни улар шундай стимулларки, болани ураб турган муҳитидан келиб чиқади ва маълум тарзда ҳаракат қилишини мажбур қилади. Бундай стимуллар ҳаракати агар тухтатилса, таълим-тарбиявий мақсадларга асосланадиган болаларнинг мулоқоти ва билим олиш активлиги кескин камайиб кетади ёки йўқолиб кетиши мумкин бўлади.

Ички стимуллар ташқи стимулларга қараганда фаолликнинг ҳар қандай кўринишларини ўз-ўзидан йўналтира олиши, шакллантириши мумкин. Хулқ-атворни ҳаракатлантирувчи ташқи стимуллардан бу каби стимулларни фарқлай олиш учун, уларни мотив деб юритиш маъқулроқ бўлади. Зеро мотив- шахсий, ташқи тасодифий шароитларга боғлиқ бўлмаган, фаолликнинг ички манбаики, унинг мавжудлиги кишининг ҳар жойда ва ҳар доим маълум тарзда ҳаракат қилиш имконини беради. Таълим-тарбиявий фаолиятнинг ички мотивацияси ташқи стимуляцияга кура анча кучли ҳисобланади, шу сабабли ҳам эффектив педагогик баҳо сифатида боладаги таълим ва тарбиянинг ички мотивациясини юзага келтирадиган ва қувватлайдигани тушунилади. Энг яхши психолого-педагогик шароитлар қаторига ички мотивацияни келтириб чиқараётган бир вақтнинг ўзида уни мос келувчи ташқи стимуляция орқали қувватлаб боради, яъни боланинг психологик ўз-ўзини шакллантиришга интилиш унинг учун ижобий бўлган ташқи шароитларни яратиш билан мустаҳкамланади. Педагогик баҳоланишнинг эффективлиги ҳақидаги тасаввурлар индивидуал ҳамда ижтимоий-махсус характерга эга. Педагогик баҳоланиш тасаввурларининг

индивидуал характери шунда намоён бўладики, унинг эффективлиги боланинг индивидуал хусусиятларга, унинг муҳим эҳтиёжларига боғлиқ бўлади. Амалиётда баҳонинг индивидуал характери аниқлаш учун боланинг қизиқишлар ва эҳтиёжлар тизимини, уларнинг шароитли иерархиясини билиш зарур бўлади. Шунингдек, боланинг қизиқишлари ва эҳтиёжларига иложи борича, стимуллар тизимини аниқ мослаштириш керак бўлади.

9.5. Педагогик баҳоланинг ижтимоий характери

Педагогик баҳоланинг ижтимоий-махсус характери ҳақида сўз кетганда, икки шароит инобатга олинади. Биринчидан, турли маданият шароитларида таълим ва тарбия тизимига турли педагогик баҳолар қўлланилиши кузатилади. Айрим ҳолларда, масалан, шимолий америка ва гарбий европача кўринишдаги замонавий жамиятларда энг макбули моддий стимуллар ҳисобланади; ислом йўналишларидаги осие маданиялари шароитда ахлоқий-диний стимуллар; баъзи мамлакатларда эса мисол учун Японияда ижтимоий-психологик стимуллар эътироф этилади. Бу шунингдек, болалардаги шаклланаётган таълим ва тарбия мотивларига ҳам дахлдордир. Иккинчидан, педагогик баҳоланинг ижтимоий-махсус характери қўлланилаётган шароит тарзидан келиб чиққан ҳолда ушбу баҳо эффективлиги жиҳатдан турлича бўлиши мумкин. Турли шароитларда қўлланиладиган турли педагогик баҳолар бир хил валентликка (бола учун аҳамиятли, кадрли) эга бўлмаслиги мумкин ва турли эҳтимоллик даражаси билан унинг учун муҳим бўлган эҳтиёжларни амалга оширилишига олиб келади. Мазкур шароитда энг катта валентликка эга бўлган педагогик баҳо муваффақиятга эришиш эҳтимолини таъминлайди. Айтиш жоизки, педагогик баҳоланинг персонал аҳамияти вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин. Бу ҳолат икки сабаб туфайли юзага келади. Биринчидан, киши эҳтиёжлар иерархияси унинг қондирилиши билан шароитдан шароитга нисбатан ўзгариб боради. Бундан ташқари, ёш ўтиши билан болаларда шахсий ўзгаришлар содир бўладики, улар учун олдин муҳим ҳисобланган баҳолар бора-бора стимуллаштирувчи ролини йўқотади, уларнинг ўрнини эса бошқа, ёш даврларига хос баҳолар эгаллайди. Нихоят, болалар ўртасида индивидуал фарқланишлар мавжуд бўлиб, айримлари учун стимул бўлган нарсалар айримлари учун ҳеч қандай туртки роли уйнай олмаслиги мумкин.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Демак шундай хулоса қилишимиз мумкинки, юқорида эътироф этилганлар педагогик баҳоланинг персонал аҳамиятини оширишда куйидаги усулларни тартиблаштириш имконини беради;

1. Боланинг индивидуал эҳтиёжлари ва қизиқишларини аҳамиятга олиш ва систематик тарзда ўрганиш.

2. Педагог имкониятида бўлган стимулларга мос келувчи этиёжлар ва қизиқишларнинг актуализацияси.

3. Болаларнинг баҳога нисбатан қуниқиш ҳиссини олдини олиш мақсадида педагогик баҳолар тизимига ёндашишни ўзгартириб туриш лозим.

4. Педагогик баҳоларни бола учун аҳамиятли бўлган кишилар томонидан қўллаш керак бўлади.

Педагогик жараёнда катта эътибор ижтимоий-психологик стимуллар родини оширишга қаратиш керак бўлади, чунки улар таълим ва тарбия фаолиятидаги мотивацияда хал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Шахснинг кўникма ва малакалари, мотивацияни ўзгартириш усуллари: рағбатлантириш ва жазолаш, ўз-ўзини баҳолаш босқичлари, баҳолаш-педагогик стимул сифатида, баҳолаш турлари ва усуллари, ижтимоий мавқе, ўқувчи ёши хусусиятлари.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Таълим-тарбия жараёнида рағбатлантириш усулларига нималар киради?
2. Педагогик баҳолаш жараёнида жазолаш усулининг афзаллиги ва нуқсонлари қандай?
3. Педагогик баҳолаш жараёнида бола ёши хусусиятларининг аҳамияти.
4. Ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар;
5. Кичик ўқув маскани давридаги болалар шахси ривожда юзага келадиган янгиликлар.
6. Педагогик баҳолашнинг эффективлиги нимада?
7. Ўқувчиларнинг баҳога нисбатан қуниқиш ҳиссини олдини олиш учун нималар қилиш керак?
8. Ижтимоий мавқе, ижтимоий рол ва ижтимоий обрўнинг баҳоланиш жараёнига бўлган таъсири ҳақида сўзлаб беринг.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Таълим беришдаги муваффақиятларнинг мотивацияга асосланиши.
2. Рағбатлантириш ва жазолаш усуллариининг мотивацияга боғлиқлиги.
3. Педагогик баҳо - таълим тарбияда муваффақиятни белгиловчи туртки сифатида.
4. Бола ёши хусусиятлари ва педагогик баҳолаш.
5. Ижтимоий мавқе, ижтимоий рол ва ижтимоий обрў - рағбатлантириш ва жазолаш усуллари эканлиги.
6. Педагогик баҳолашнинг ижтимоий характери.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.

3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
12. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
13. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
14. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

15. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
16. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
17. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

10 – МАВЗУ. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ПСИХОДИАГНОСТИКА АСОСЛАРИ

РЕЖА:

10.1. Психологик-педагогик диагностика.

10.2. Турли психодиагностик методикаларни қўллашнинг хусусиятлари.

10.3. Ақлий тараққиёт, қобилиятлар, шахс хусусиятлари, ўқувчи ривожланиши ва ўқувчи гуруҳларидаги шахслараро муносабатлар психодиагностикаси.

10.4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йўллари ва имкониятлари.

10.1. Психологик-педагогик диагностика.

Педагогларнинг касбий маҳоратини асосий компонентларидан бири ўқув-тарбия жараёнини тўғри ва самарали бошқара олишдир. Бунинг учун педагог техник ва услубий билимларни пухта эгаллаганлиги етарли эмас. Педагог ўз иши, фаолияти натижаларини таҳлил қилиши, ўқувчиларда қийинчилик тугдираётган сабабларни ўз вақтида аниқлаши, бу қийинчиликларни ўқувчига индивидуал ёндашиш жараёнида бартараф қила олиши лозим. Шу сабабли ўқув-тарбия жараёнини бошқаришни такомиллаштириш восита ва йўлларида бири - илмий жиҳатдан асосланган психологик-педагогик диагностикадир. Бугунги кунда психологик-педагогик диагностиканинг ўрни, аҳамияти қанчалик катта эканлигини ҳеч ким инкор қилмайди. Индивидуал ёндашиш, ўқувчи ва талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ўрганиш шарт эканлиги бир қанча давлат ҳужжатларида акс эттирилган.

Психологик-педагогик диагностика - педагогика ва психология фанларининг оралигидаги соҳа бўлиб, ўқувчи шахсини, унинг индивидуал хусусиятлари, ривожланиш динамикаси ва уларга таъсир омилларни ўрганади.

Психологик-педагогик диагностика курсининг асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

а) талабаларни психологик-педагогик диагностиканинг назарий асослари, йўналишлари, босқичлари ва принциплари билан таништириш;

б) диагностика қилишнинг турли методикаларини амалда қўллашга ўргатиш;

в) ўқувчилар психологиясида, ҳулқ - атворида юз берган салбий ўзгаришларни тузатиш, уларга ёрдам бериш усуллари билан қуроллантириш.

Унинг мақсади - таълим ва тарбия жараёнида шакллантирилаётган ўқувчининг индивидуал сифатларини, ривожлантирилиши ёки шакллантирилиши лозим бўлган хусусиятларнинг мавжудлиги (бошлангич) даражаси ва ўқув жараёнидаги ўзгаришлар динамикасини ўрганишдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан холда, психологик-педагогик диагностика предмети сифатида авваламбор ўқувчининг таълим жараёнида (характер хусусиятлари) шакллантириладиган сифатларни кўрсатиш мумкин.

Бундан ташқари, педагог ўқув жараёнининг самарадорлигига бевосита таъсир қилувчи объектив ва субъектив омиллар (ўқувчининг тафаккур хусусиятлари, хотираси, диққати), тарбия жараёнида ҳисобга олинмиши лозим бўлган хусусиятлари (хулқ-атвор мотивлари, ўқувчининг эҳтиёжлари ва қизиқишлари) ни ўрганади. Бошқача қилиб айтганда, педагогнинг диагностик фаолияти ҳам кўп киррали ва ўзгарувчан характерга эгадир.

Психологик ва педагогик диагностиканинг асосий йўналишлари педагогик амалиётнинг талаб даражасидан келиб чиққан холда шаклланмоқда. Шу сабабли ҳам унинг йўналишларини, бу йўналишларнинг моҳиятини психологик ва педагогик диагностика педагогик амалиётнинг қайси соҳаларида қўлланишини кўрсатмасдан туриб тўлиқ очиб бериб бўлмайди. Биз қуйидаги психологик ва педагогик диагностика қўлланишилиши жуда катта амалий аҳамиятга эга бўлган соҳалардан бир нечтасини шартли равишда (ҳаётда эса улар умумий, битта педагогик жараённинг ажралмас қисмларидир) ажратиб олдик. Улар қуйидагилар:

1. Таълим-тарбия назарияси ва методикаси.
2. Бошқариш ва амалиёт.
3. Дидактика ва хусусий методика.
4. Педагогик социология.
5. Ижтимоий психология.
6. Педагогик психология.

Бу соҳаларнинг асосий вазифалари, предмети педагогик ва психологик адабиётларда, ўқув қўлланмаларда жуда кенг ёритилганлигини ҳисобга олиб уларга батафсил тухталиб утмаймиз.

Юқорида келтирилган ҳар бир соҳада психолог ёки соҳаларга қизиқувчи мутахассислар маълум диагностик ишларни амалга оширадilar. Мана шу ишлар мажмуаси психологик ва педагогик диагностиканинг йўналишларини ташкил қилади. Ҳар бир соҳада ўзига хос диагностик ишлар олиб борилади ва бу ишларнинг мазмуни психологик ва педагогик диагностиканинг йўналишларни ташкил қилади.

Тарбияланганлик даражасини диагностика қилиш - бу йўналиш ўқувчиларнинг тарбияланганлигини, уларнинг хулқ-атворини, одоб-ахлоқини, тарбияланувчилигини (тарбиявий таъсирларга берилиши) ни ўрганишдан иборатдир.

Ташкилий-методик диагностика - педагогларнинг квалификациясини, ўқув жараёнининг услубий таъминланганлик даражасини баҳолашдир.

Дидактик диагностика - педагогик жараёнини такомиллаштириш учун хизмат қилишдир (ўқув жараёнининг ташкилий методик томонларидан

ташқари). Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма жавобларини, жавоблардаги типик хатоларни, уларнинг сабабларини, ўқув фаолиятидаги салбий ўзгаришларни, ўқувчилардаги ўқув, меҳнат малака ва кўникмаларининг ривожланганлик даражасини, таълим олишга тисбатан мойилликлари диагностика қилинади.

Ижтимоий - педагогик диагностика - ўқувчиларнинг педагогик қаровсизлиги, мослашганлик даражаси, тарбияси оғир болаларни диагностика қилишда ижтимоий омилларни ҳисобга олувчи йўналишдир. Диагностика педагоглар томонидан ўқув масканидан, ўқув юртидан ташқарида олиб борилади. Шу сабабли диагностика жараёнида оила социологияси ва иктисоди, ҳуқуқ социологияси, дам олиш социологияси, иктисодий социология каби соҳаларда қўлланиладиган методикалар ва кўрсаткичлардан фойдаланишни тақозо қилади.

Ижтимоий психологик ва педагогик диагностика - бу йўналиш социология, ижтимоий психология, педагогикани ўз ичига қамраб олагн бўлиб, ўқувчилар, педагоглар, ота-оналар гуруҳларини, ўқувчиларга оммавий коммуникация воситаларининг (радио, телевидение, газеталар ва ҳоказо) таъсирини, ўқувчиларни бурч ва ҳуқуқлари, улар орасидаги муносабатларни ўрганишга йўналтирилгандир.

Педагогик диагностика - психологик ва педагогик диагностиканинг энг яхши ривожланган ва муҳим йўналишларидан бири бўлиб, ўқувчиларнинг ақлий ривожланиш даражасини аниқлаш, ўз-ўзини баҳолаши, психологик “ҳимоя усуллари” ни, ўқувчи ўзининг психик ҳолатларини, характерининг асосий сифатларини ва бошқа индивидуал-психологик хусусиятларини ўрганишга қаратилгандир.

10.2. Турли психодиагностик методикаларни қўллашнинг хусусиятлари

Тестлаш индивидуал фарқларни таҳлил қилишнинг объектив методи сифатида XX асрнинг бошларида вужудга келган.

“Тест” тушунчаси биринчи бўлиб у ёки бу жараёнларни ва шахс хусусиятларининг ривожланганлик даражасини объектив ўлчашга қаратилган қисқа стандартлаштирилшаган вазифалар (саволлар), топшириқлар тизими сифатида инглиз психологи Ф.Гольтон томонидан киритилган. Инсон психик хусусиятларининг ирисиятга асосланганлиги ҳақидаги ғояга таянган ҳолда Гальтон сенсомотор сифатларни, синалувчиларнинг турли хил сезувчанлик ҳислатларини ўлчаш ишларни олиб боради.

Ф.Гальтон ғоялари кейинчалик америкалик психолог Д.Кеттелл тадқиқотларида ривожлантирилди.

Тестлашнинг ривожланишидаги кейинги қадам тест методининг оддий сенсомотр сифатларини ва хотирани текширишдан, “ақл”, “интеллект” темилари балан белгиланувчи олий психик функцияларни ўлчашга ўтиши бўлди. Бу қадам таниқли психологлар А.Бине билан Г.Симоннинг ҳамкорлигида куйилди.

1921 йил “Таълим психологияси” журнали саҳифаларида баҳс-мунозара уюштирилди, бунда йирик Америка психологлари иштирок этдилар. Уларнинг ҳар биридан интеллектга таъриф бериш ва интеллектни аниқлашнинг энг маъқул методини таҳлил қилиш суралади.

Интеллектни ўлчашнинг (баҳолаш) энг маъқул услуби сифатида деярли катта олимлар тестни танлашди, бироқ уларнинг интеллектга берган таърифи парадоксал тарзда бир-бирини инкор қилар даражада эди.

Г.Айзенк бир қатор тадқиқотларни кўрсатадики, уларда индивид ЭЭГ потенциали унинг интеллект ривожланиш даражаси билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Жумладан, Ф.Чалке ва Дж.Эртп тадқиқотларида кўриш стимули юзага келтирган латент даври (аклий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, латент даври шунчалик қисқа) ва синалувчиларнинг аклий даражаси ўртасида боғлиқлик аниқланган.

Психологик - педагогик диагностиканинг ўзига хос, хусусий методлари ҳозирги босқичда унчалик шакланмаган. Бунинг асосий сабаби педагог - диагност ўзининг амалий психологик диагностик фаолиятида шу вақтгача психологияда қўлланиб келаётган психодиагностик методларидан фойдаланилади. Ижтимоий муҳит, ижтимоий омилларни ўрганишда эса социологияда, иктисодиётда мавжуд бир қанча методлардан фойдаланиш мумкин бўлган метод ва методикалар сони кўпаймоқда, шу билан бирга унинг ўзига хос махсус методлари ҳам шакланмоқда. Бунга мисол қилиб “Психологик - педагогик консилиум” методикасини келтириш мумкин.(бу методикани ҳозирги вақтгача методикада қўлланилиб келаётган педагогик консилиум билан адаштирмалик лозим). Психологик-педагогик диагностиканинг методлари қуйидагилар:

- 1) турли режа, дастур, мақсад ва мезонларга эга бўлган кузатиш методлари гуруҳи;
- 2) диагностик суҳбатлар;
- 3) диагностик суровномалар;
- 4) диагностик интервью;
- 5) барча типдаги анкеталар;
- 6) турли психодиагностик тестлар;
- 7) ўқув гуруҳининг хусусиятларини ўрганиш методлари;
- 8) педагогик тестлар, шу жумладан дидактик тестлар;
- 9) ўқув ҳужжатларни таҳлил қилиш, шу жумладан контент-анализ методи;
- 10) турли хилдаги жамоатчилик фикрини ўрганишга мулжалланган методлар ва ҳоказо.

Ҳаётий ва педагогик тажрибалар шуни кўрсатадики, диагностик фаолият билан шуғулланмоқчи бўлган педагог, баъзи ҳолларда амалиётчи - психолог ишни ўзида мавжуд методикалардан келиб чиқиб, шу методика ёрдамида тадқиқот, текшириш ўтказиш, маълумот йиғишдан бошлайди. Кейин эса олинган натижаларни ҳаётга мослаштиришга ҳаракат қилиб, ўз ишининг амалий аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилинади. Бунда иш услубининг асосий камчилиги шундаки, баъзида жуда мукамал, ута илмий, амалий асосланган методикалар аниқ педагогик фаолиятнинг мақсад ва вазифаларига

мос келмаслиги, улардан йироқлиги сабабли кўтилган натижа бермайди. Педагогнинг диагностик фаолиятининг самарадорлиги, муваффақияти танланган ва қўлланилган методиканинг “ноёблиги” билан эмас, балки бу методиканинг шу муҳитга, шу даврда ўрганилаётган аниқ мақсадга, вазифага мослиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай диагностик фаолият билан белгиланади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай диагностик фаолият нимани ёки кимни, қайси мақсадларда ўргатиш, олинган натижалардан қандай фойдаланишимизни англашдан бошланиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, педагогнинг диагностик фаолияти қуйида кўрсатилган босқичларда, кетма-кет олиб борилиши керак.

10.3. Ақлий тараққиёт, қобилиятлар, шахс хусусиятлари, ўқувчи ривожланиши ва ўқувчи гуруҳларидаги шахслараро муносабатлар психодиагностикаси.

1. Диагностик фаолият объекти, мақсади ва вазифаларини аниқлаш.
2. Диагностика объектини ўрганишнинг мезонлари ва кўрсаткичлари (индикаторлари) ни белгилаш.
3. Диагностик фаолият вазифасини бажариш учун зарур бўлган методикалар танлаш.
4. Танланган методикалар ёрдамида информациялар йиғиш (тадқиқот ўтказиш).
5. Олинган натижаларни сифат ва миқдор жиҳатдан қайта ишлаш.
6. Олинган натижаларни сифат ва миқдор жиҳатдан қайта ишлаш.
7. Педагогик диагноз ишлаб чиқиш (кутиладиган натижаларни олдиндан тахмин қилиш).
8. Тузатиш ва ёрдам бериш йўллари, усуллари ва режасини яратиш.

Психологик-педагогик диагностика педагогик жараённинг барча соҳаларида қўлланилади унинг тармоқлари, соҳалари, қўллаш методлари турли тумандир. Шу сабабли кичик хажмдаги қўлланмада унинг барча томонларини қамраб олишнинг имкони йўқлигини ҳисобга олган ҳолда биз психологик-педагогик диагностиканинг масалаларидан бири, ўқувчиларнинг меҳнат малакалари ва кўникмаларини ўрганиш масалаларига тўхталиб ўтамиз.

Кўп йиллик кузатишлар ва педагогик тажрибалар, илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ўқувчининг ақлий ривожланиш даражасини пастлиги ёки уларда маълум ўқув малакаларнинг ривожланмаганлиги, паст ўзлаштиришга, ўқувчининг касбга, илмга қизиқишининг пасайишига олиб келади. Шунинг учун ўқувчининг интеллектуал ривожланиш даражасини, уларда мавжуд ўқув малакаларини ўрганиш, камчиликларни тузатиш, махсус ўқув ва меҳнат малакаларини ривожлантиришга йўналтирилган ишлар ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширади. Ҳозирги вақтда педагоглар ва педагогик психология мутахассислари олдида иккита ўзаро ўзвий боғлиқ муаммо-ўқувчининг таълим олишга бўлган қобилиятини ва ўзлаштиришнинг пастлиги сабабларини, улар орасидаги боғлиқ ўрганиш долзарб бўлиб турибди.

Агар ўқувчининг таълим олишга бўлган қобилиятини алоҳида ўқув фанлари бўйича ўқув материали асосида тузилган методика ёрдамида

аниқланса, унинг фақат шу ўқув предмети (физика, геометрия, чет тили) бўйича таълим олишга бўлган қобилияти аниқланади. Масалан, вазифаларнинг барчаси математика фанидан тузилса, ўқувчининг математика фанидан қандай билимга эгаллигини, эҳтимол унда қанчалик шу фанни ўзлаштиришга имконият ва билми борлигини кўриш мумкин. Бундай методикаларнинг қўланилиш соҳалари, чегаралари ва қўлланилиш муддатлари чекланган. Диагностиканинг асосий вазифаси фақатгина бир фандан эмас, балки бир қанча фанлардан ўзлаштиришини, ёмон ўзлаштириш сабабларини (агар шундай хол руй берган бўлса) топишдангина иборат эмас. Педагог учун ўқитувчининг ҳаққоний ўқув имкониятларининг барча қирраларини иложи борича тўлиқ очиқ беришга хизмат қилувчи, ҳар қандай шароитда, қайси предметдан қандай мавзу утилаганидан қатъий назар қўллаш мумкин бўлагн методикалар зарур.

Таълим олишга бўлган қобилиятни ўрганиш методларида учрайдиган бир камчиликлардан яна бири, кўпчилик мавжуд методикалар ўқувчиларнинг таълим олишга бўлган қобилиятини ўрганиш уун уларнинг барчаси бир хил даражадаги дастлабки, бошланғич билим даражасига эга бўлишини тақозо қилади.

Аммо ҳаётда барча ўқувчилар бир хил билимга эга эмас, улар турли тайёргарлик даражасига эга ва бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли берилган материални билмаслик паст ўзлаштиришнинг асл сабабини кўрсатмаслиги мумкин.

10.4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йўллари ва имкониятлари.

Маъумки, кўпчилик педагоглар ўқувчиларнинг ақлий ривожланишини баҳолашда кийналадилар ва бунинг оқибатида уларнинг иш фаолиятида таълим жараёнида ҳисобга олинмиши лозим бўлган муҳим омил гўёки четда қолиб кетади.

Авваламбор шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ўқувчиларнинг ақлий ривожланиш даражаси улардаги назарий ёки амалий билим олишга бўлган қобилият ёки билимнинг мавжудлиги билангина аниқланмайди. Ўқувчининг ақлий ривожланиш даражаси тафаккур жараёнларининг ривожланганлиги, ўқув материалининг муҳим ва асосийларини ажрата олиши, олган билимёки ҳосил қилинган, ўзлаштирилган кўникмани бошқа фаолиятга кучира олиши, турли назарий билимларни амалда қўллай олиши, мустақил фикрлаши, хулоса чиқара олиши, техник вазифаларни еча олиши (техник тафаккур) каби бир қанча белгилар билан аниқланади. Шу сабабли педагоглар ўқувчининг ўрганаётган касби, қайси ўқув предметининг муҳимлигидан келиб чиққан холда уни баҳолашлари осонроқ бўлади. Масалан, ўқувчининг техник тафаккурини баҳолашда унинг тафаккурининг образли компонентлари, предмет ва вазифаларини фазода идрок қила олиши, турли чизма, графикларни, схемаларни тасаввурда тиклаши ва реал ҳаётда қандай кўринишга, қандай ишлашини тушуниши кўп аҳамиятга эгаллигига эътибор бериш керак. Техник тафаккурнинг асосий компонентлари тушунчалар, образлар, образли-ҳаракатли

ва абстракт (мавхум) тафаккурдир. Бошқача қилиб айтганда, педагог ўқувчининг ўқув малакаларини ўрганишда ўз фанининг хусусиятларидан келиб чиқиши лозим. Шу билан бирга улар психология фанида қўлланилиб келаётган оддий, аммо самарали методлардан фойдаланишлари жуда юқори натижа беради. Юқоридагилардан келиб чиққан холда, диагностиканинг асосий тамойилларини кўрсатиб утамиз:

1. Диагностика назарияси ва методикаларининг илмий асосланганлиги. Диагностика объектини яхлит равишда генетик ва тизимли таҳлил қилиш, уларни моделлаштириш, қўлланиладиган методикалар, кўрсаткичларнинг илмий асосланганлиги, олинган натижалар ва уларнинг интерпретациясининг ишончлилиги, аниқлиги, валидлигини пухта ишлаб чиқилган методик асосларда таъминлаш. Илмий асосланганлик тамойили қўлланилаётган методикаларнинг этник, ижтимоий муҳитга, шу жумладан диагностика ўтказилаётган ўқув юрти ва ўқув гуруҳига мослигини талаб қилади. Бу тамойилга амал қилиш педагогик-диагностикаларни турли хил енгил, “кўзига яхши кўринган” ёки “қўлига тушиб қолган” методикаларни билиб-билмай қўллашдан сақлайди.

2. Диагностиканинг изчиллиги ва аниқ йўналганлиги. Психологик-педагогик диагностика бошқа психодиагностик, педагогик диагностикадан фарқли равишда аниқ йўналишга, аниқ объектга ва мақсадга қаратилган. Шу сабабли диагностика фаолияти (жараёнининг) натижалари умумий хулосалар, абстракт мулоҳазалардан эмас, балки аниқ шахсга (масалан, ўқувчи), аниқ гуруҳга тегишли бўлиши, диагностика натижасида аниқ хулоса чиқариб, камчиликларни бартараф қилиш, ёрдам беришнинг аниқ йўллари кўрсатиб бериши лозим.

3. Диагностика шакл ва методларининг оптималлиги. Қўлланилаётган методикалар, ўқувчига ёндашиш усулларининг амалиётчи психолог, педагог ёки педагог-диagnostикага ҳам куч ва вақт сарфлаб, ўқувчи ҳақида муҳим, сифатли, катта амалий аҳамиятга эга маълумотлар йиғишга имкон бериши. Диагностиканинг шакл ва методларининг оптималлигини таъминлаш учун педагогикада ва психологияда кўп йиллар давомида қўлланилиб келаётган, қулай, оддий ва шу билан бирга самарали методларини танлаш ва қўллаш зарур.

4. Ўрганиш объекти ҳақида фактларни йиғиш, баён қилиш ва тўғри йўлга солишнинг бирлиги. Ўрганилаётган объект ҳақида маълумотлар йиғиш, уларни педагогларга кўрсатиш ва диагностика жараёнида ўрганилаётган ўқувчига ёки ўқув-тарбия жараёнини такомиллаштиришда, камчиликларни бартараф қилишда ўқув юрти раҳбарларига, педагогларга маълум психологик, педагогик ёрдамлар бериш, тўғри йўлга солиш, қўллаб-қувватлаш функцияларнинг биргаликда олиб борилиши.

5. Диагностиканинг кетма-кетлиги ва ўзлуксизлиги. Диагностиканинг босқичма-босқич амалга ошира бориш, ўқув жараёнига, ўқувчининг ўзлаштиришига ҳалақит бераётган сабабларни очиш, олинган натижалардан кейинги босқичларда, ўқув-тарбия жараёнида ўзлуксиз фойдаланишда юзага чиқади.

6. Диагностика методлари ва жараёнларининг қулайлиги ва оммабоплиги. Диагностика методларининг оддийлиги, педагоглар, амалий психологлар, ўқув юрти раҳбарлари, текширилувчи учун қулайлиги, уларда диагностикаги нистабан қизиқиш, интилиш уйғотишга хизмат қилишини таъминловчи тамойил.

7. Диагностиканинг ҳар томонлигига (комплекслилиги). Бу тамойил ўқувчи шахсини, унинг индивидуал-психологик хусусиятларини, руҳий жараёнларининг ривожланганлик даражасини, ўқув фаолиятининг бошқа хусусиятларини ўрганиш учун танланган методлар ва методикалар ўқувчини бир бутун ҳолда, ҳар томонлама ўрганиш, таърифлаш, ёндашиш имконини беришда юзага чиқади. Диагностик методикалар бир-бири билан боғлиқ бўлиши, бир-бирини тўлдириш бу тамойилнинг асосий талабларидан биридир.

8. Диагностиканинг ўқувчи ривожланишининг келажагини, оқибатларини олдиндан кура олиш (прогноз қилиш) имконини бера олиши. Ҳар қандай психологик-педагогик диагностика ўқувчининг кечаги ёки бугунги кундаги ривожланиш даражасини, ўқув жараёнининг ташкил қилганлик даражасини кўрсатиб бериш билан чекланиб қолмаслиги лозим. Диагностик жараёнда ўрганилаётган объектнинг “келажаги”, эртанги куни ҳам, тараққийттенденциялари, ҳам маълум омиллар таъсирининг оқибатлари очиқ берилиши керак. Шу ҳолдагини, прогноз моҳиятидан келиб чиққан ҳолда таълим-тарбия жараёнида йўл қўйилаётган хатолар, ўқувчи тараққиётидаги кўзга ташланган камчиликларни бартараф қилиш, тўғри йўлга солиш имконига эга бўламиз. Шу сабабли психологик-педагогик диагностика методларининг прогностик бўлиши энг муҳим талаблардан биридир.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Ўқув тарбия жараёнини бошқаришнинг такомиллаштириш воситаларидан бири-илмий жиҳатдан асосланган психологик-педагогик диагностикадир. Диагностикадаги ушбу йўналиш энг яхши ривожланган ва муҳим аҳамиятга молик бўлган тармоқларидан бири бўлиб, у ўқувчининг ақлий ривожланиш даражасини ўз-ўзини баҳолаш, психологик ҳимоя усулларини, характерининг асосий сифатларини, индивидуал-психологик хусусиятларни ўрганишга қаратилган. Психологик-педагогик диагностикада шунингдек, ўқувчиларнинг меҳнат малакалари ва кўникмаларини ўрганиш масалалари ҳам аҳамиятлидир. Диагностикада ушбу ҳислатларни ўрганиш учун бир қатор усул ва воситалар мавжудки, улар ёрдамида олинган натижалар фикр ва мулоҳазалар, хулосалар қилишга имкон беради. Бу борада мутахассис ишни ўзида мавжуд методикаларни ишлаб чиққан ҳолда тадқиқот ёки текшириш ўтказиш билан маълумот йиғишдан бошлайди. Кейин эса олинган натижаларни таҳлил қилиб, ҳаётга мослаштиришга ҳаракат қилади ва ишнинг аҳамиятини кўрсатишга интилади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Дидактик диагностика, ташкилий-методик диагностика, ижтимоий-психологик-педагогик диагностика, тест, ақл, интеллект, факторли анализ, тестология, критериал-ориентирланган тестлаш.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Психологик-педагогик диагностика курсининг асосий вазифаларига нималар киради?
2. Шахс психологиясида, хулқ-атворида юз берадиган салбий ўзгаришларни тузатиш, уларга ёрдам бериш усулларини шархлаб беринг.
3. Психологик - педагогик диагностиканинг қўлланиши?
4. Диагностика қўлланишида аҳамиятга эга бўлган соҳалар?
5. Психологик педагогик диагностиканинг асосий тамойилларини кўрсатиб утинг?
6. Ақлий ривожланиш даражасини аниқлашнинг ҳозирги замон методларини шархланг?
7. Педагогик диагностик фаолиятнинг босқичларига нималарни киритиш мумкин?
8. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йўллари.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Амалий психодиагностиканинг назарий масалалари.
2. Психологик-педагогик диагностиканинг асосий вазифалари.
3. Бола шахси тараққиёти психодиагностикаси.
4. Болалар гуруҳларидаги ўзаро муносабатлар психодиагностикаси.
5. Турли психодиагностик методикаларни қўллашнинг хусусиятлари.
6. Шахс тарбияланганлик даражасини диагностика қилиш.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
12. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
13. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003

14. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч. для вуз. М.: "Элит" 2004

15. Бурлачик Л.Ф. Психодиагностика. Питер, 2002

Интернет бүйича:

1. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm

2. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

3. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

4. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html

Режа:

11.1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик шартлари.

11.2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.

11.3. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар.

11.4. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог нодирективлиги асосий шарт сифатида.

11.1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари

Маълумки, ҳар қандай педагогик жараённинг асосий мақсади - таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишдир. Бу нарса маълумотлар алмашинуви орқали руй беради. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алмашинуви асосан уч шаклда амалга оширилади:

- монолог;
- диалог;
- полилог.

Монолог - маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўқувчи - талабалар қаршисига чикиб нутқ сўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга урнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда гапирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзда маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминигина идрок қилиш ва эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўллари кидиришга мажбур бўлади.

Диалог - ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий муҳитнинг бўлиши ва фикрлар алмашинувидан ҳар бир иштирокчининг манфаатдорлигини таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўқув жараёнининг объектидан унинг субъектига айланадилар.

Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашинуви, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатда олиши зарур, акс холда ўзаро мулоқот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилиш ва шунга мос тарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог - гуруҳ ичидаги мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаоллигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса ушбу жараённинг ташкилотчи сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурати бўлганда қўл келади. Лекин бу усул машғулотлар ёки мулоқот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшларга уша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки баҳсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз-ўзидан шаклланимайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўллари илмий - амалий жиҳатдан билиши керак.

11.2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш

Баҳсининг самарали бўлиши энг аввало баҳслашувчиларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойлашувларига боғлиқ. Куйида келтирилган расмларда тингловчи ва музокарада қатнашувчиларнинг фазовий жойлашувлари ва уларнинг психологик мавқеларининг моҳияти келтирилган.

Ҳар бир ҳолат баҳс қатнашувчиларида ўзига хос руҳий тайёргарлик ва масъулият ҳиссини келтириб чиқаради.

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характери ва у шакллантириш лозим бўлган билим, малака ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини танлаши ва шундай кейингина машғулотни бошлаши керак. Қуриниб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машғулотларнинг самарадорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда утирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» ҳолатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита акс этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гуруҳларда уюштирилган мунозараларнинг эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут турлари мавжуд бўлиб, бу танланган мавзуга ва мунозара гуруҳларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг лугавий маъноси - «фикрлашман», «тортишман», деган маънони билдиради). Кичик гуруҳлардаги мунозаралардаги асосий нарса - гуруҳ аъзоларининг танланган мавзу хусусиятига қараб, ҳар бирининг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гуруҳда бошловчи ҳам қаторда утириб, мавзунинг ечимини батамом хал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гуруҳнинг аъзоларига юкланганлигини ва бевосита ажралиб чиққан норасмий лидер асосий баҳс

юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гурунглар турли шароитда кўпинча баҳс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.к.) ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар баҳслашувчилар гуруҳи одатдагидан каттароқ хажмда (масалан, 30 кишигача) бўлса, унда мунозарани уюштиришнинг ўзига хос томони бор. Бу ҳолда баҳс гуруҳи шартли равишда учга бўлинади. Биринчи гуруҳ - «фикрларни жамловчилар» - генераторлар гуруҳи дейилади; иккинчиси - «танқидчилар» ва учинчи гуруҳ - «фикрларни тезлатувчилар» - катализаторлар» деб аталади. Ҳар бир ажралган гуруҳнинг ўзига хос функциялари бор: «генераторлар» ўртага ташлаган муаммо ёки баҳс мавзуси бўйича ўзларидаги барча фикрларни ўртага холис ташлайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири - лидер - уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам уларни умумлаштириб баён этади. Сўнг ра ўйинга «танқидчилар» киришади. Уларнинг вазифаси - эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириш, яъни танқидий нуқтаи назардан улар ичидаги «магзни» ва «пучак» фикрларни саралаш. Шундан кейин вазиятга караб, яна сўз «генераторлар»га ёки «катализаторлар»га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва таклифларда мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса, ёки моҳиятан шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланса, томонлар диққатини айнан шунга қаратиши керак. Сўнг ра «тезлатувчилар» баҳсни давом эттиришга руҳсат бериб, агар уни яқун қилиш тақозо килинса, иккала гуруҳнинг ўйинига холис баҳо берган ҳолда мунозарани тухтатиши мумкин. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун холис орбиторлар - «ҳакамлар» ролини ўйнайдилар.

Ўқув масканида бир синф доирасида ёки талабалар гуруҳида ахлоқий маънавий мавзуда баҳс уюштирганда, юқоридаги усулни қўллаш имконияти бўлса, суҳбатдошларнинг учбурчак шаклдаги берк стол атрофида ўтиришлари мумкин. Демак, баҳслашувчиларнинг жойлашишлари ҳам бу ўринда маълум аҳамият касб этади.

Катта гуруҳларда баҳс ёки мунозара уюштирилганда, бошловчининг роли айниқса каттадир. Чунки у ҳар бир гуруҳдаги тортишувлар ва фикр алмашинувларнинг бошида турмоги керак бўлса, улар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб турмоги лозим. Кичик гуруҳдагидан фарқли улароқ, катта гуруҳларда бошловчи у ёки бу ички гуруҳга ён босмаслиги ёки уларни ўзининг шахсий фикрига мажбуран эргаштирмаслиги керак. Акс ҳолда, у ўзининг фаолияти билан бошқалар ташаббусига салбий таъсир кўрсатиши ва баҳснинг йўналишини бўзиб қуйиши мумкин. Шунинг учун катта гуруҳлар уюштириладиган мунозаранинг мавзуси олдиндан танланган ва унга бошловчи маълум маънода тайёр бўлиши шарт.

11.3. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар.

Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренинглар ўтказиш технологияси. Мунозаралар юритишнинг яна бир шакли борки, унинг номини рус тилида «мозговая атака», инглизчасига «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанниг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга хужум» ёки «фикрлар тукнашуви», «фикрлар жанги майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада баҳслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда эса баҳслашувчиларга мияга қандай фикр куйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имконияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади. Яъни, бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир оқибат гуруҳнинг ўзи маълум рационал «магзни» ажратиб олади.

Бу усулни биринчи марта америкалик олим А.Осборн 30-йиллардаёқ тақлиф этган ва бу усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалаштириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни қўлга киритган эди. Лекин кейинчалик мутахассислар уни фақат ностандарт, ўзига хос ечими бўлган вазифаларни муҳокама қилгандагина қўллаш мумкин, деган фикрни билдира бошладилар. Бироқ тўғри ташкил этилган брейштормингнинг амалий афзалликлари кўп. Фақат бунда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

Жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас.

Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан холидир.

Мантиқий фикрлардан кура, фантастик ёки куккисдан, тасодифан мияда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.

Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.

Билдирилган фикр ёки ғоялар у ёки бу иштирокчиники, деб ажратилмайди, яъни улар - муаллифсиздир.

Фикр ёки яхши ғояларни танлаш алоҳида «танқидчилар» ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Юқоридаги таъкидланган гуруҳ катта бўлган шароитда баҳс уюштиришда ҳам генератор, яъни фикрларни бирламчи жамловчиларларга ушбу усулда ишлашга имкон бериш тажрибада яхши натижа беради. Чунки ўтказилган текширувлар ва кўплаб синов машғулотларининг кўрсатишича, айнан шу гуруҳда брейшторминг усулининг қўлланилиши турли-туман ва қарама-қарши фикрларнинг баён этилишига шароит яратади. Акс холда муҳим муаммолар бўйича мунозарани бошлаш ва унда фикрлар ранг-баранглигига эришиш жуда қийин бўлади. Бу усул айниқса, катталар аудиториясида жуда яхши самара беради.

Баҳсда иштирок этиш ва ундан манфаатдорлик хисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи - ўқитувчининг роли катта. Амалий машғулотларни баҳс - мунозара шаклида ўтказилиши болаларга олдиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб куйилиши мақсадга мувофиқдир. Баҳс иштирокчилари

хаяжонланмасликлари учун машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин тутишлари учун айрим енгиллаштирувчи машқлар, бошқача қилиб айтганда, психогимнастик машқлар ўтказиш тавсия этилади. Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик машқларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўқитувчи гуруҳни айлана шаклида туришлари сурайди ва аъзоларни навбатма-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сурайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сурайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, хоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очик юз билан мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши суралади.

3. Ҳамма доира шаклида утиради ва ўқитувчи олиб келган копток навбат билан мулоқот катнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, уша одамнинг кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг иргитилади. Ўқитувчи коптокнинг албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади.

Бу каби машқлар мунозара катнашчилари ўртасида ўзаро тангликнинг бўлмаслиги ва ўз фикрини баён этаётганда ўқитувчидан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

11.4. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог нодирективлиги асосий шарт сифатида.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онгига қуйидагиларни етказа олиши керак:

а) машғулот ҳар бир иштирокчига албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирларига ёрдам бериш учун келганлар;

б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир-бирига очик ва самимий муносабатда бўлсин;

в) мунозара иштирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алмашилишлари учун қулай шароитдир;

г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қилайлик, лекин индамаслик ширимиз бўлмасин;

д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;

е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сурашдан тортинманг;

ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширинган билим - билим эмас»лиги унутмайлик!

Баҳс турлари. Ёзма баҳс ўтказиш усуллари. Агар машғулотлар бир-бирларини яхши танимайдиган бошлангич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда эркин йўналтирилмаган баҳс шаклини қўллаш уринлироқ. Бунда ўқитувчи иштирокчиларга бир-бирларини яхши таниб олсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлигини тушунтириши лозим.

Агар иштирокчилар бирор янги маълумотларга эга бўлиш, мураккаброқ масала юзасидан умумий нуқтаи назарга эга бўлиш ва мантиқий хулосаларга эришишни мақсад қилган бўлсалар, унда дарс аввалида ўқитувчи ёки олдиндан тайёргарлик кўрган гуруҳ аъзоси маъруза қилиши, маъруза юзасидан кейин баҳс уюштирилиши, дарс охирида имкон бўлса, ўқитувчи ўзи тайёрлаган таркатма материалларини ҳар бир аъзога бериши керак. Фаоллаштирувчи усуллар материаллар қўлга берилгач, ишга солинади.

Агар дарснинг ёки амалий машғулотнинг мақсади тингловчилардаги аниқ қобилиятларни ривожлантириш, малакаларни ошириш ва янги тажрибадан фойдаланиш бўлса, унда баҳснинг предмети аввало тажриба алмашинувга қаратилиши, бунда айрим машқлар ҳам бажарилиши, уларнинг натижалари таҳлил қилиниши, ролли ўйинларни бажаришгача олиб борилиши керак. Бунда ўқитувчининг роли анча масъулиятли бўлиб, у машғулотгача конкрет йуриқномаларни ўқувчиларга бериши ва гуруҳ ишини мунтазам кузатиб, назорат қилиб туради.

Агар мунозара дарсларининг мақсади - иштирокчиларнинг янги, мустақил фикрларга келиши, уларни шахсий тажриба ва вазиятларга боғлаб айтиб беришларига олиб келиш бўлса, унда ўқитувчи «Мен»- мунозарадаман» ҳолатида гуруҳли баҳсни кичик гуруҳларда ташкил этиши, уларда алоҳида ҳолатлар ва вазиятларнинг таҳлиliga барчанинг диққатини қаратиши, иштирокчиларни турли ролларни тасаввур қилишга мажбур қила олиши ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволномаларни дарс охирида таркатиб, шаклланган янги ғояни ажратиб олиши керак. Демак, бу шаклдаги иш ҳар бир иштирокчидан пухта тайёргарликни ва аниқ кўникмаларни талаб қилади.

Баҳс шаклида машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. Қарорларнинг самарали бўлиши учун қуйидагиларни ёдда тутиш керак:

- машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарзда муносабат билдирилиши лозимлигини тушунтиради;

- қисқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;

- баҳс катнашчилари кичик гуруҳчаларга (4-5 киши) бўлиниб, машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун коғозлар тахт қилиб қўйилади;

- гуруҳда ишлаш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва камчилик томонлари ҳақидаги ўз мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;

- иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан киёслайди. Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро киёслаб, саволларга жавоб беради, ноаниқроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради. Баҳс турлари. Ёзма баҳсни ўтказиш усули. Педагогик амалиётда баҳснинг моҳияти кўпинча фақат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки баҳсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма баҳс шакли ҳам

қўлланилади. Бу усул ўқувчиларнинг берилган мавзу соҳасидаги билимларини янада чуқурлаштириш, мунозара маданиятини ошириш ва ҳар бир фикрни асослаш қобилиятини ривожлантиради. Ўқитувчи эса ўқувчи ёки талабаларнинг билимларини асосли баҳолаш ва билимдонликни тўла маънода таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бу усул айниқса, миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантирувчи фанлар - ижтимоий - гуманитар фанлар юзасидан ўтказилса янада самарали бўлади.

Ўқувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган топшириқлар орасида қай бири ёзма тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма баҳс ўтказиладиган куни ўқитувчи уни кўйидаги тарзда амалга оширади:

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтказди. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтаи назарни ҳимоя қилишини маълум қилади. Масалан, биринчи гуруҳ болаларнинг ақлий даражаларини мунтазам улчаб туриш ва шу орқали таълим муассасаларига жалб этишни ҳимоя қилса, иккинчи гуруҳ - бу фикрни асосли тарзда инкор қилади.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтлайди ва уларга номери ёзилган вароқларни таркатади. Ҳар бир иштирокчига бирор фикрни ёзма асослашга 5 дақикадан берилади. Ёзма далиллар равон тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.

3. Ёзилган варакчалар қарама-қарши шерикларга берилади. Улар ўз «ракиблари» фикрига қарши фикрни 8-10 дақиқа мобайнида уйлаб, ёзишлари керак бўлади ва нариги томондаги шеригига беради.

4. Ёзма далиллар алмашинувининг бундай тартиби 2-3 марта такрорланади, ҳар сафар ҳар бир ўқувчи шеригининг далил-исботини диққат билан ўрганиб чиқиб, жавоб қайтаради. Охирги раундда ўқувчиларнинг ўзларига яқунлаш имкони берилади ва ёзма ишлар йигиб олинади.

5. Ўқитувчи ёзма баҳсларни яқунлашда томонларга «+арши томоннинг энг яхши далил-исботи қайсилар бўлди?» деб суради ва ўқувчилар билан олдиндан келишган ҳолда улар билимларини якка-якка ёки гуруҳий баҳолайди.

Юқорида келтирилган ёзма баҳсларни ўтказиш тамойиллари Фред Ньюмен материаллари асосида тайёрланди. Ўйлаймизки, бизнинг шароитимизда ҳам бу усуллар анча самара беради.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган “Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури”да кўрсатилгандек ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, ижод қилиши, изланишини таъминлайдиган фаол ўқитиш усулларини қўллаш ҳозирги замон талабидир. Ўқувчи-талабаларнинг билим, малака ва кўникмаларини мазмунан такомиллаштириш ва сифатини яхшилаш учун янги педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини таълим тизимига қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар қандай интерфаол таълим усуллари билан ишлаш инсондан ақлий ҳаракат қилишни талаб қилади. Ақлий ҳаракатлар шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатлар бўлиб, улар ёрдамида ҳар қандай янги

педагогик технологияларни эгаллаш орқали билимдонликнинг барча кўринишларини мукамаллаштириш мумкин бўлади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:

Баҳс, брейнштурминг, тренинг, ёзма баҳс, полилог, диалог, монолог, мунозара.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари.
2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.
3. Дарсда мунозара, брейнштурминг ва тренингларни утказиш.
4. Баҳс турлари. Ёзма баҳсни ўтказиш қоидалари.
5. Катта гуруҳларда баҳс ёки мунозара утказишда бошловчининг роли қандай?
6. Кичик гуруҳлардаги мунозараларда асосий нарса нимадан иборат?
7. Психогимнастик машқларнинг ўзига хос хусусияти.
8. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар неча шаклда амалга ошади?

Реферат ишлари мавзулар:

1. Таълим жараёнида педагогик мулоқотнинг ўзига хос томонлари
2. Мунозара методларнинг ижтимоий психологик аҳамияти
3. Катта ва кичик гуруҳларда мунозараларни ташкил этиш қоидалари
4. Брейнштурнинг ва уни ўтказиш технологиялари
5. Баҳсда самарали иштирок этиш тамойиллари
6. Ёзма баҳслар керакми?

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. Бурлачик Л.Ф. Психодиагностика. Питер, 2002
12. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
13. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
14. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
15. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

16. Ғозиев Э.Г., Азизова Ш.В. Ташқилий психология. Маърузалар матни. Тошкент, 1999

Интернет бўйича:

17. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html

18. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm

19. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

20. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

12 - МАВЗУ

ПЕДАГОГИК ЖАМОА ПСИХОЛОГИЯСИ ВА БОШҚАРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 12.1 Педагогик жамоадаги психологик муҳитнинг асосий хусусиятлари.
- 12.2 Педагоглар жамоасидаги ўзаро муносабат турлари.
- 12.3 Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари.
- 12.4 Педагогик жамоа психологик муҳити: шакллантириш йўллари ва услублари.

12.1. Педагогик жамоадаги психологик муҳитнинг асосий хусусиятлари.

Психологлар педагогик жамоа руҳий муҳитининг асосий хусусиятлари сифатида қуйидаги кўрсаткичларни ажратиб кўрсатадилар:

- жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларидан, меҳнат жараёнидан, раҳбарликдан каноатланганлиги;

- қандай кайфиятнинг устунлиги;
- раҳбар ва улар қўл остидагиларнинг бир-бирини ўзаро тушуниши;
- жамоани бошқариш ва ўзини ўзи бошқаришда жамоа аъзоларининг иштирок этиш даражаси;
- уюшқоклик, онгли интизом, ишнинг унумдорлиги.

Бу ҳар қандай жамоага, шу жумладан педагогик жамоага ҳам тааллуқлидир.

Тўғри, болалар жамоасиларининг руҳий муҳити ўзига хос хусусиятларига эга.

Педагогик жамоанинг асосий белгилари

■ Ички, ишончили хотиржамликнинг номоён бўлиши, доимий тетиклик, ҳаракат қилишга тайёрлик. Жамоа ҳар бир аъзосида ўз кадр-қимматини билиш туйғусининг мавжудлиги, ўз жамоаси билан фахрланиш.

■ Жамоанинг бирлиги, уни аъзоларининг дўстона бирлашиши. Ички муносабатларда айрим тарбияланувчиларни танқид қилиш ва жазолаш мумкин, лекин бк таъсир кўрсатишнинг махсус шаклларида ташқарида ҳар бир тарбияланувчига тегишли баҳо бериш, уни бегоналар олдида ҳимоя қилиш, унга ҳеч қандай озор етказмаслик.

■ Жамоа барча аъзоларининг ҳимояланганлиги. Ҳар бир тарбияланувчи, у қанчалик заиф, кучсиз бўлмасин, ўзининг яққалиги ёки ҳимоясизлигини ҳис этмаслиги керак.

■ Жамоа барча аъзоларининг оқилона ва фойдали фаоллиги.

■ Ҳаракатларда ва сўзларда ўзини тута билиш.

12.2. Педагоглар жамоасидаги ўзаро муносабат турлари.

Педагогик жамоанинг шахсга таъсири самарадорлиги шахснинг жамоадаги кайфияти билан белгиланади. Бунга қуйидагилар киради:

шахснинг фаолият, ўзаро муносабатлар, раҳбарликдан коникиш, шахснинг мазкур жамоадаги ҳимояланганлиги, унинг ички хотиржамлиги. Буларнинг ҳаммаси ҳиссий беҳдудлик атамаси билан таърифланади ва у бола шахси ривожланишининг уни ҳаётидаги илк босқичлариданоқ мажбурий шарти ҳисобланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, руҳий муҳитнинг моҳияти шундан иборатки, жамоада таркиб топган ўзаро муносабатлар жамоа аъзоларининг қадриятлари, ахлоқ нормалари ва манфаатлари билан белгиланадиган алоҳида ҳиссий-руҳий тусга эга бўлади. Ҳар бир шахс фаоллиги даражаси жамоанинг шахсга таъсири сингари шахс ушбу жамоада ҳиссий беҳбудликни қанчалик бошидан кечириши билан белагиланади.

Демак, ҳар бир шахс камолотининг ва бутун жамоанинг юқори ишчанлик қобилятини рағбатлантирувчи руҳий муҳитни ташкил этаётганда, гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро муносабатларни ва унда ҳукмрон бўлган қадриятларни тартибга солишдан бошлаш керак.

Педагогик жамоада ўзаро маносабатларнинг расмий ва норасмий тузилишлари ажратилиб кўрсатилади. Бу ерда ҳар икки тузилиш шахс жамоада эгаллаши мумкин бўлган нуқтаи назардангина қараб чиқилади.

Муносабатларнинг расмий тузилмаси - бу ташқаридан, жамият томонидан берилган ва ушбу жамоа фаолият кўрсатиши зарур бўлган ҳолатлар (позиция) системасидир.

Норасмий шахсларо муносабатлар системасида ҳолатлар ҳар бир ўқувчининг ўзига хослиги ва ушбу синфнинг хусусиятлари билан белгиланади.

Бошлангич ўқув масканидаёқ болаларнинг синф жамоасида муайян, уларни жалб этувчи ҳолат (позиция) ни, яъни етакчи, энг яхши ўқувчи, энг яхши спортчи ва ҳоказо ҳолатларни эгаллашга интилиш кузатилади.

Ижтимоий ҳолат икки ўлчов: шахснинг ижтимоий хулқ-атвори ва атрофдагиларнинг ижтимоий умиди билан характерланади.

Ижтимоий хулқ-атвор - бу реал ҳатти-ҳаракатлар бўлиб, улар туфайли одам ўзини исталган ролда қарор топтиради.

Ижтимоий умидлар - бу атрофдагиларнинг ушбу одам ҳолатига муносабатларидир. Агар кимдир ўзини мазкур ҳолатда қарор топтирган бўлса, атрофдагилар уни бу ҳолатга “боғлаб қўйгандек” бўладилар. Ўқувчилар юқори синфга ўтгани сайин ўз ижтимоий ҳолатларини одатда билибгина қолмасдан, шу билан бирга кўпинча уларни ўзгартиришга ҳам интиладилар. Тўғри, таркиб топган ижтимоий умидлар бунга халақит беради.

Ижтимоий умидлар барқарор бўлганлиги учун ўсмир вақтини ўтказиб юборган ҳолатни ўқувчининг ўзи ўзгартириши қийин бўлади, бу ерда педагогнинг ёрдами керак.

Педагогик жамоа ички ҳолатлари орасида пешқадам, етакчининг ҳолати алоҳида ўрин туради. Бу гуруҳ олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли бажарили билан боғлиқдир. Айнан пешқадамлар жамоанинг нормалари ва қадриятларини белгилайди. Пешқадам ўз ҳолатининг обрўлиги билан ўз фикрини ўтказиш учун катта имкониятларга эга. Болалар пешқадам ўқувчиларга ишонганилари учун ҳам уларга тақлид қиладилар. Жамоодаги психологик муҳит кўп жиҳатдан ким пешқадамлигига боғлиқ бўлади.

12.3. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари.

Педагогик жамоани бошқариш вазиятларини ташкил этиш педагог томонидан синфда жамоа фаолиятини танлаш ва ташкил этишдан бошланади, чунки бу жамоодаги айрим гуруҳлар ва уларнинг пешқадамлари позицияларини ўзгартириш ва мустаҳкамлашга қаратилган биринчи қадамдир.

Педагогик жамоодаги ўзаро муносабатларнинг норасмий системасини билмай туриб педагог жамоа ривожланишини бошқара олмайди. Педагогик жамоанинг руҳий муҳитини таҳлил қилаётганда:

- гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар қандайлигини;
- жамоода педагогик талабларга қарши кайфиятдаги гуруҳлар бор ёки йўқлиги;
- расмий жамоа қилаётган (яъни сайлаб қўйиладиган) фаоллар аъзолари кимлар эканлиги;

- сайлаб кўйиладиган фаоллар реал (яъни, жамоанинг меъёрлари ва қадриятларини белгилаб берадиган) фаоллар деб ҳисобланиши ёки ҳисобланмаслигини;
- ҳар бир боланинг жамоадаги мавқеи қандайлигини билиш зарур.

Пешқадамларнинг кўрсатадиган фаолияти жамоа учун аҳамиятли ва ички заруриятга айланади. Бу қоида жамоанинг бошқаришга доир педагогик вазифаларни ҳал этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Педагог жамоа фаолияти асосида жамоада муайян қадриятларни мустаҳкамлашни назарда тутди ва пешқадам уларнинг намунаси бўлиб қолади. Ўз пешқадамларни кўрсатмайдиган фаолият расмийлик билан бажарилади ва унинг асосидиги қадриятларга ижобий муносабатларни мустаҳкамлайди.

Фанда инсоннинг ҳаётдаги билим, кўникма ва малакаларини эгаллашлари бўйича бир қанча тушунчалар мавжуд. Бу ўқув фаолияти, таълим ўқиш ва ўрганиш каби тушунчалардир.

Ўқув фаолияти бу аввало шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчининг ўзида ўзгариш юзага келади. Унинг маҳсулот эса турли хил мотивлар билан қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита фаолият мазмунига боғлиқ бўлиши билан бир қаторда ўқувчи шахсининг ўсиши ёки ривожланиши билан ҳам боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларни ўқувчиларга ўргатиш жараёнидир.

Ўқиш ва ўрганиш ҳам ўқув фаолиятига тааллуқли тушунчалардан бўлиб, унда асосий диққат ўқувчига қаратилади. Бунда керакли билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун ўқувчи танлаган ўқув ҳаракатлари асосий ҳисобланади.

Ўқув фаолияти тузилишининг биринчи элементи ўқув-билиш мотивлари, яъни шахсий ривожланиш мотивлари ҳисобланади. Ўқув фаолиятининг иккинчи аҳамиятлироқ бўлган элементи бу ўқув топшириқларидир.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Педагогик жамоанинг руҳий муҳити меҳнат жараёни, ундаги муносабатлар, раҳбарликдан каноатланганлиги, яхши кайфиятнинг устунлиги, ишнинг унумдорлиги билан характерланади. Агар жамоадаги муҳит ижобий бўлса, унинг таъсири ҳам ҳар бир шахс учун ижобий аҳамиятда бўлади. Жамоадаги кайфият-шахсининг фаолияти, ўзаро муносабатлар, гуруҳ ичида шахсининг ҳимояланганлиги ва унинг ички хотиржамлигида акс этади. Шунинг учун ижобий руҳий муҳитни ташкил этаётганда гуруҳ аъзолари ўртасидаги муносабатларни ва шу гуруҳда шаклланган қадриятларни тартиблаштиришга эътибор қаратиш лозим.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Руҳий муҳит, ҳиссий беҳдидлик, расмий ва норасмий муносабатлар, пешқадам, ижтимоий позиция, ижтимоий умид, ижтимоий хулқ-атвор.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Руҳий муҳит моҳияти.
2. Ҳиссий беҳдудлик атамаси.
3. Педагогик фаолиятда расмий ва норасмий муносабатлар.
4. Педагогик жамоаси ҳаётидаги низо ҳолатларини олдини олиш ва уларни бартараф этиш.
5. Педагогик жамоанинг асосий белгилари.
6. Педагогик жамоанинг психологик муҳитини нималар асосида таҳлил қилиш мумкин?
7. Гуруҳни бошқаришда педагоглар жамоасининг хусусиятларини инобатга олиш.

Реферат ишлари мавзулари:

1. Педагогик жамоанинг психологик муҳити: шаклантириш йўллари ва услублари.
2. Педагогик жамоанинг шахсга бўлган таъсири.
3. Педагогик фаолиятнинг ўзига хослиги.
4. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари
5. Гуруҳни бошқаришда педагоглар жамоасининг хусусиятларини инобатга олиш.
6. Педагогик жамоанинг психологик муҳитини таҳлил этиш.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и Педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. Бурлачик Л.Ф. Психодиагностика. Питер, 2002
12. Ғозиев Э.Г., Азизова Ш.В. Ташкилий психология. Маърузалар матни. Тошкент, 1999
13. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
14. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
15. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
16. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

17. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
18. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm
19. www.elsu.ru/kvpp

13 - МАВЗУ

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ

Режа:

- 13.1. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши.
- 13.2. Ўқитувчи ўқув маскани психологик хизмат тизимида.
- 13.3. Ўқув масканларида психологнинг асосий вазифалари.
- 13.4. Амалиётчи психологнинг ахлоқий кодекси.

13.1. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши

Халқ таълими тизимидаги психологик хизматнинг мақсади - шахснинг ҳар томонлама мукамал психологик тараққиётини таъминловчи оқилона, зарур шарт – шароитлар, омиллар, қулай вазият ва муҳит яратишдан иборатдир. Психологик хизматда тадқиқот ва таъсир ўтказишнинг объекти ўқув масканигача ёшдаги болалар, умумий ўрта таълим ўқувчилари, махсус ўқув юрти ва олий ўқув маскани талабалари, ўқитувчилар, ота-оналар бўлиб ҳисобланади. Тадқиқот объектига кирганш кишиларни яқка тартибда, алоҳида. Гуруҳий ёки жамоавий шаклда ўрганиш мумкин. Психологик хизматнинг мазмуни:

1. Психопрофилактика,

2. Психологик маориф ва маърифат,
3. Психодиагностика,
4. Психик ривожлантириш ва психокоррекция,
5. Психологик консултация.

Психологик ишлар мажмуаси ўқувчиларни ўқув маскани, коллеж ва лицейларда ўқитиш давомида психологик-педагогик жиҳатдан чуқурроқ ўрганишга йўналтирилган бўлиб, уларнинг индивидуал хусусиятларини таълим ва тарбиясидаги нуқсонларнинг сабабини аниқлашга муваффақ бўлади. Диагностик ишлар гуруҳий ёки якка тартибда ўтказилади. Бу аснода амалий психолог кўйидаги яққол вазифаларни бажаради:

- Ёш давр тараққиётининг муайян мезонларига мувофиқлигини аниқлаш мақсадида психолог болалар, ўқувчилар, академик лицей ва касб-хунар коллеж тингловчилари, олий ўқув юрти талабаларини психологик текширувдан ўтказиши, уларнинг камолот даражаларини белгилайди. Ўқитувчиларнинг касбий яроқлиги ва лаёқатини диагностика қилади, уларнинг шахс ҳислатлари, иродавий сифатлари, ҳис - туйғулари, ўз-ўзини бошқариш имкониятлари, интеллектуал (ақлий) даражаси ва педагогик қобилиятини текширади.

■ Психолог ўқувчилар ва талабаларнинг психологик хусусиятлари, уларнинг қизиқиш, майл, иқтидорлиги кабиларни ўрганади, уларга индивидуал муносабат ва ёндашишни йўлга қўяди, мутахассис ва етук шахс сифатида шаклланишига муайян ёрдам кўрсатади, тренинг (маҳсус машқ) ўтказиши.

■ Ўқув масканига ёшдаги болалар, ўқувчилар, академик лицей ва касб-хунар коллеж тингловчилари, олий ўқув юрти талабаларида учрайдиган кув малакалари ва кўникмаларини эгаллашдаги нуқсонлар, хулқ-атвордаги камчиликлар, ақлий тараққиёт ва шахс фазилатларидаги бузулишлар сабабларини диагностика қилади.

■ Болаларнинг вояга етган одамлар ва ўз тенгқурлари билан муомаласи хусусиятини текширади. Уларнинг этноқиёфаси ва этномаданияти хусусиятини ҳисобга олган ҳолда психофизиологик методикаларни муайян шароитга мослаштиради.

■ Бошқа соҳанинг мутахассислари билан биргаликда руҳий ривожланишдаги нуқсонлар хилма-хиллигини ҳисобга олиб, табақалашган, дифференциал диагностикани амалга оширади;

нуқсонларнинг тиббий ва дефектологик табиатини аниқлайди;

девиант (қонунбўзарлик) аксил ижтимоий хулқ-атвор сабаблари ва уларнинг шакллари белгилайди;

гиёҳвандлик, таксикоманлик, алкоголизм, ўғирлик, дайдиликнинг ижтимоий-психологик илдизларини текширади, уларнинг омилларини таҳлил қилади ва бошқалар.

■ Раҳбар кадрлар ва ўқитувчиларнинг касбга яроқлилигини илмий асосда текшириш ва аниқ тавсияномалар ишлаб чиқиш.

■ Олий ўқув маскани ходимлари синов муддатини (стажер, аспирант) ўрганиш ва амалий кўрсатмалар бериш.

■ Иш юритиш, сайлов, саралаш, танлов, қабул бўйича илмий-психологик прогноз қилиш, содир бўлиши мумкин бўлган хавфдан маъмуриятни огоҳ этиш.

Аттестация, ижтимоий талаб ва буюртмалар юзасидан ижтимоий-психологик ахборотлар тўплаш ва уларни умумлаштириб, яққол тавсиялар яратиш.

■ Чет эл муассалари билан алоқа қилиш, кадрларнинг малакасини ошириш, уларнинг интеллектуал потенциалини аниқлаш, фан ва техникани ривожлантириш имконияти, олий ўқув масканининг нуфузи тўғрисида материаллар йиғиш, уларни психологик жиҳатдан таҳлил қилиш ва маслаҳатлар бериш.

■ Ўқув қўлланмаларнинг сифати, китобонлилик муаммоси, ходимлар, талабаларнинг давлат мулкига муносабати ҳақида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштириш, маъмуриятга ахборот тайёрлаш.

■ Ётоқхоналарда талабаларнинг эҳтиёжи, талаби, қизиқиши, ижтимоий қарашлари, турмушга нисбатан муносабати тўғрисида маълумотлар тўплаш ва уларнинг фаоллигини ошириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш.

■ Ўқув маскани ходимлари, ўқитувчилар, талабаларнинг экологик, иқтисодий, сиёсий, этнопсихологикбилимлари савиясини текшириш ва мустақилликни мустаҳкамлаш имкониятини ўрганиш.

■ Анъанавий таълим ва тарбия методларининг ютуғи ҳамда камчиликларини тадқиқот қилиш, инновацион, фаол услублар самарадорлигини амалиётда синаб кўриш, ўқувчиларни уларга нисбатан муносабатларини аниқлаш.

■ Иқтидорли ўқувчилар, талабалар, ёш мутахассислар танлашда иштирок этиш, илмий - психологик тавсиялар ишлаб чиқиш.

■ Ўқувчилар, ўқитувчилар, ходимлар, талабалар ижодий фаолияти махсулдорлиги, тугурақлар фаоллигини кўтаришнинг тадбирларини ишлаб чиқиш, уларнинг имкониятларини текшириш, касб маҳоратини эгаллаш бўйича мусобақалар, мунозаралар ташкил қилиш ва уларнинг махсули тўғрисида башорат (прогноз) қилиш.

■ Ўқувчилар, ўқитувчилар, ходимлар, талабалар ўртасида буш вақтни таксимлаш ва ундан омилкорлик билан фойдаланиш муаммосини ижтимоий психологик нуқтаи назардан текшириш ва буш вақтни мақсадга мувофиқ ташкил қилиш йўллари ҳамда улардан этнопсихологик билимлар, маънавий қадриятларни эгаллашда фойдаланиш имкониятини психологик жиҳатдан таҳлил қилиш.

■ Ўқув маскани ўқувчилари, ўқитувчилари, ходимлари, талабаларида давлат маблагини тежаш туйғусини аниқлаш, тежамкорлик, молкмулкни асраш ҳисси, нохуш кечинмаларни жамоа орасида ёппасига текшириш, миллий гурур, миллатлараро муносабат маданиятини таркиб топтириш мажмуасисни ишлаб чиқиш.

■ Ўқувчилар, ўқитувчилар, ходимлар, талабаларда ишбилармонлик қобилиятини ривожлантириш юзасидан илмий психологик дастур яратиш ҳамда унинг моддий бойлик ишлаб чиқаришдаги улушини таҳлил қилиш.

Психологик хизматнинг мазкур йўналиши психологдан инсон шахси ва индивидуаллигини таркиб топтириш жараёнига фаол таъсир ўтказишни тақозо қилади. Халқ таълими тизимидаги психологнинг вазифаси психологик хизматни муайян қоида, мезонга асосланиб ташкил қилишдан иборат бўлиб, ёш

давр хусусиятларига биноан (Ўқувчилар, талабалар) психиканинг ривожланиши, шахснинг шаклланиши қонуниятларни амалиётга тадбик этиш, ўқитувчилар жамоасига талабалар таълим-тарбиясини индивидуаллаштиришда ёрдамлашиш, уларнинг қобилияти, майлининг даражасига қараб ўқитувчиларга коррекцион (тузатиш) ишларини амалга оширишда кўрсатмалар беришдан иборат.

13.2. Ўқитувчи ўқув масканларидаги психологик хизмат тизимида.

1. Ўқув масканида ташкил этилган психологик хизматнинг самарали йўллари кидириш, шарт-шароитлар ва муҳитни ҳар томонлама, тўлиқ ўрганиб чиқишни ҳар бир ўқувчининг ёш хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда индивидуал ва гуруҳий ишлаш услубларини аниқлаш лозим.

2. Ўқув маскани психологи ўқувчилар ўртасида учраб турадиган психик ривожланишдан кечикиш ҳолларини тўлиқ ўрганиши, уларни келтириб чиқарувчи омиллар ва ижтимоий - психологик шарт-шароитларни таҳлил қилиши лозим.

3. Ўқув маскани психологи турли ёшдаги ўқувчиларнинг қобилиятлари, йўналиши, лаёқатлари ва касбий қизиқишларига доир аниқ илмий таҳлиллар, тест натижалари асосида тузилган маълумотлар банкига эга бўлиши керак. Бу маълумотларга асосланиб, психолог уларга алоҳида-алоҳида ёндашиш, айримларга қушимча дарслар ташкил этиш, ўқув маскани, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигида қобилиятларини ўстириш билан боғлиқ аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиши лозим.

4. Ўқув маскани психологи синфлардаги руҳий ҳолатларни, ўзаро муносабатлар билан боғлиқ бўлган психологик муҳитни аниқлаши, расмий ва норасмий лидерлар ўртасидаги муносабатларни чуқур ўрганиши, ўқув маскани маъмурияти ва тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосарига зарур йўл-йуриklar тавсия қилиши жоиз.

5. Бундан ташқари, ўқув маскани психологи турли можаролар, зиддиятлар, тартиббўзарликларнинг олидини олиш, уларнинг психологик илдизини ўрганиш чора-тадбирлари бўйича консультациялар ташкил этиши шарт. Бундай консультациялар ота-оналар ва педагоглар жамоаси учун алоҳида ташкил қилинади. Амалий психолог фаолиятининг яна бир томони турли масалалар бўйича ўқитувчилар жамоасига психологик ёрдам беришдир. Бунда у жамоадаги соғлом муҳитнинг асоси бўлмиш ўзаро муносабатларни яхшилашга қаратилган ижтимоий психологик тренинг машғулотларидан самарали ва ўз вақтида муттасил фойдаланиши, ўзлуксиз равишда диагностик синовлар ўтказиб туриши, педагогнинг касбий маҳоратини ва нутқ қобилиятини оширишда ижтимоий психологиянинг барча фаол тайёргарлик усулларидан фойдаланиши зарур.

Юқоридаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда, ўқув маскани психологи ўз фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаши мумкин. Улар диагностик ва тузатиш ишлари, психопрофилактик ишлар, психологик консультациялар, ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларнинг психологик саводхонлигини

кўтариш; психология методларини аниқ шароитларга мослаштириш, улардан самарали фойдаланиш, тўпланган илмий маълумотларни изчил тарзда таҳлил қилиб бориш; тестлар тузиш, уларнинг сезгирлигини илмий асослаш ва ҳар бир ўқувчи қобилиятини, қолаверса, ўқитувчилар билимдонлигини тестлар ёрдамида мунтазам текшириш, илмий хулосалар ва кўрсатмалар тайёрлаш кабилардан иборат.

Ҳар бир ўқитувчи қуйидагиларни ўзига қамраб олувчи “психологик минимум” ни эгалламоғи даркор:

- ўқувчилар тафаккури, хотираси, идроқи ва диққатининг ёш хусусиятлари, уларнинг ҳиссий-иродавий жараёнларда юзага келиши тўғрисидаги билимлар;

- ўқувчилар ўқув фаолиятининг психологик тузилиши, уни ташкил қилувчи ақлий ҳаркатлар, усуллар юзасидан тушунчалар;
- ўқувчилар муомала қилиш малакалари ва улар билан психологик мулоқот урнатиш кўникмаларига доир билимлар;
- шахсни шакллантиришнинг психологик қонуниятлари бўйича кенг тасаввурлар;
- ўқувчиларни ўрганиш методикалардан фойдаланиш кўникмалри ва уларнинг фаолиятини “Кузатиш картаси” ни тўлдириш;
- таълим ва тарбиянинг психологиясига доир адабиётларни ўқишга нисбатан эҳтиёжлари ва қизиқишларининг мавжудлиги.

Халқ таълимининг барча тоифадаги муассасаларида шахсни ўрганиш учун муайян тизимдаши методларни қўллаш жоиз, токи улар ўқувчида ўзини ўзи идрок қилиш, ўз ўзини баҳолаш, ўзини ўзи таҳлил қилишни таъминласин.

Республикада ўқув масканида психологик хизмат кўрсатиш ишларини такомиллаштириш ўқувчиларни жамият олидида турган улкан ва илгор ишларга тайёрлашда ўзининг муносиб ҳиссасини кушади ва Ўзбекистон Республикасининг “Таълим ҳақидаги қонуни” бандларини муваффақиятли амалга ошириш камда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ни ҳаётга жориш этишда ўз ўрнини топади.

13.3. Ўқув масканларида психологнинг асосий вазифалари.

Ўқув маскани психологининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар учун консултация ишларини олиб бориш;
- ўқувчиларни касб танлашга йўналтириш, ўзлаштирмовчиликнинг сабабини аниқлаш;
- характерида турлича акцентуацияси мавжуд ўқувчилар билан психокоррекция ишларни ўтказиш;
- ўқитувчиларнинг психологик саводхонлигини ошириш фаолиятини уюштириш;
- тарбияси қийин болалар ва ўсмирларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш;
- ўзлаштирмовчи ўқувчилар билан ишлашга доир аниқ психологик-

педагогик тавсиялар, кўрсатмалар ишлаб чиқиш;

- иқтидорли ўқувчиларни танлаш, улар билан индивидуал иш олиб бориш;
- ўқитиш ва тарбиялашнинг янги методларини муҳитга мослаштириш;
- ўқув масканида психологик муҳитни ўрганиш ва уни барқарорлаштириш;
- ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасида шахслараро муносабатларни тадқиқ этиш;
- ўқитувчининг шахсини ва педагогик қобилиятини текшириш;
- ўқувчилар шахсини ўрганишга оид ўқитувчилар фаолиятини мувофиқлаштириб туриш.

Ўқув маскани психологи унга юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун махсус жихозланган хонага эга бўлиши ва уни керакли материаллар билан таъминлаш зарур (оддий методикалар, суров варакалари, расмлар, тестлар, топшириқлар, тренинглар).

Ўқув маскани психологи ўқитувчиларга “Оила психологияси” ва “Одобнома” фанлари бўйича муайян маслаҳатлар беради (тестлар тавсия қилади, оилавий низоли вазиятлар ва уларни ечиш йўллари, эр-хотиннинг ўзаро муносабатлари, оилада шахслараро муносабатлар хусусиятларидан кўрсатамлар).

Педагог ходим билан ўқув маскани психологи ўртасидаги ўзаро ва ўқувчилараро муносабат касбий-ахликий асосга, психологик одоб, назокатга риоя қилиб, илтифотлилик, талабчанлик, сезгирлик, ростгуйлик, ўзаро ёрдам, диний эътиқодларни ҳурмат қилиш каби сифатлар мажмуаси намунасини намойиш этиш негизида кўрулмоғи даркор.

Ўқувчиларга татбиқ қилинишига мулжалланган психологик давлат стандарти мустақил ҳаётга ва касбий ўз ўзини аниқлашга психологик тайёргарликнинг шарт-шароитларини яратиш билан боғлиқ ўқув функцияларини улар томонидан бажаришни таъминловчи талаблар ва мажбуриятлар мажмуасини тақозо қилади.

Ўқувчиларга психологик талаблар мажмуаси қуйидаги кўринишга эга:

- ўқувчиларда билиш эҳтиёжларини борлиги,
- ҳар қайси ўқувчида диққатнинг қўлами, барқарорлиги ва бошқа хусусиятларнинг мавжудлиги,
- эшитув, кўрув, мотор-ҳаракат хотирасининг ривожини,
- эса олиб қолишнинг оқилона усулари тўғрисидаги билимлар ва уларда ўқув материалларини ўзлаштиришда фойдаланиш ўқуви,
- анализ ва синтез, умумлаштириш каби фикр юритиш операцияларни қўллай олиш, аналитик-синтетик фаолият усулларини татбиқ қилиш, турли ўқув предметларида умумлаштириш ва таснифлашни амалга ошириш,
- ўзининг темперамент хусусиятларига оид билимларга эга бўлиш, уларга асосланиб шахсий фаолиятининг индивидуал услубини вужудга келтириш,
- иродавий сифатларни, ўзини ўзи тарбиялашга оид усулларни

- ўзлаштириш,
- ўзининг ҳиссий-психологик ҳолатларини бошқариш,
- ўқув фаолиятининг ижтимоий аҳамиятли ва шахсга оид мотивларининг мавжудлиги,
- шахснинг ижобий фазилатлари (сахийлик, ростгуйлик, адолатлилик, интизомлилик, озодадик, инсонпарварлик ва бошқалар) ни ривожлантириш усулларини эгаллаш,
- ўзининг ақлий ва махсус қобилиятларини ўстириш эҳтиёжи,
- синфдошлари, ўқитувчилари, ота-оналар ва бошқа вояга етган кишилар билан ўзаро муносабатга киришиш ва мулоқот ўрнатиш уқуви,
- маълумот олишга ва меҳнат фаолиятига ижобий муносабатнинг мавжудлиги ва бошқалар.

13.4. Амалиётчи психологнинг ахлоқий кодекси.

Психолог қуйидаги аниқ ишларни амалга ошириши лозим:

- Болалар, ўқувчилар, талабаларга ва ўқитувчилар ота-оналар, ижтимоий ҳамда жамоатчилик ташкилотлари ходимларига аниқ маслаҳатлар бериш.

- Таълим, тараққиёт, тарбия, касб танлаши ва турмуш қуриш, ўзаро муносабат, муомала ва мулоқот сирлари, тенгдошлар ва вояга етганлар муносабати, дунёқараш, иқтидор, ахлоқ, иймон, ватанпарварлик муомалалари юзасидан яқка тартибда, гуруҳ ва жамоа тарзида консультациялар уюштириш.

- Шахснинг психологик ҳолати юзасидан эксперт-консультант сифатида тергов ишларида катнашиш, халқ судларига болалар ва талабаларнинг психик ўсиши хусусиятларига оид маълумот бериш, ўғил-ва қизларни асраб олиш, оналик ва оталиқдан маҳрум қилиш, шахснинг тақдирини хал этишда катнашиш.

- Ота-оналарга боланинг психик ривожланиш хусусиятлари, шахс сифатида шаклланиши, одамларнинг ўзаро муносабати, бунда фарзанднинг ёш, жинс, шахсий типологик хусусиятлари муаммоси юзасидан илмий-амалий маълумотлар бериш.

- Халқ таълими тизимининг барча бугинлари ва босқичларида маъруза ўқиш, ота-оналар йигилишида, педагогик ва илмий кенгашда иштирок қилиш орқали муаллимлар, ота-оналарнинг психологик маданиятини оширишга ҳаракат қилиш.

Психолог таълим-тарбия иш режасини тузишда, тарбиявий тадбирлар ишлаб чиқишда, ўқув дастури ва қўлланмасини яратишда фаол иштирик этиши, бош мақсад бўлагн шахснинг интеллектуал қобилияти, умуминсоний фазилати, билим олиш кўникмаларива малакалари, мутахассислик ҳислатларини шаллантиришдек муқаддас ишга ўзининг улушини кушишдан иборат шарафли вазифани бажаради.

Психологик хизмат ходимларининг маъсулияти:

- Халқ таълим тизимида фаолият кўрсатадиган психолог қўйилган диагнознинг тўғрилигига, қўлланилган диагностик ва коррекционметодларнинг омилкорлигига, тавияларнинг илмий жиҳатдан асосланганлигига жавобгардир.

■ Психолог тадқиқот ва кузатиш ишларининг қайдномаси, хизмат ҳужжатларининг сақланишига маъсул шахс ҳисобланиб, уларнинг муайян қоидага биноан маълум тартибда расмийлаштириши ва асраши лозим.

Амалий психологнинг ҳуқуқ ва бурчлари. Амалий психологнинг фаолияти унинг ҳуқуқлари ва бурчлари мажмуаси билан бошқарилиб туриши лозим. Улар қуйидагилар:

■ Психолог ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг халқ таълими соҳаси бўйича қабул қилинган ҳужжатларига амал қилган ҳолда бажариши шарт.

■ Психолог олий ўқув юртининг психология соҳасини (қисқа курсларни) битирганлигини тасдиқловчи махсус ҳужжатга эга бўлиши лозим.

■ Психологиянинг энг сўнгги ютуқларидан хабардор бўлиши, болалар психологияси, педагогик психология, амалий психологияни чуқур билиш зарур.

■ Муаммолар муҳокамасида ва улар юзасидан қарор қабул қилишда вақолат чегарасидан асло четга чиқмаслик маъқул.

■ Барча психологик масалаларни ҳал қилишда ўқувчи ва талаба манфаати, ижтимоий тарбия мақсадидан келиб чиқиш зарур.

■ Диагностик ва коррекцион фаолит натижаларини сир сақлаш, олинган маълумотлар синалувчилар шахсиятига зарар келтирмаслиги, уларни қуршаб турган муҳит аъзолари таҳликага тушмаслиги керак.

■ Маъмурият, ота-оналар, ўқитувчилар жамоаси билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиши лозим.

■ Маъмурият, педагогик ва илмий кенгашга ўқувчи ва талабаларга яқка тартибда ёндашишни таъминловчи имконият, уларни ҳал қилишнинг психологик шартлари, таълим-тарбиядаги нуқсонларнинг олидини олиш омиллари, йўллари юзасидан ёрдам кўрсатиш зарур.

■ Талабаларнинг шахсий муаммоларни ҳал қилишда кумак бериш лозим.

■ Ўз фаолиятининг натижалари юзасидан юқори ташкилотларга ахборот бериш бориши керак.

■ Ўзбекистон Республикасининг мафқурасига, Конституциясига, ижтимоий, этнопсихологик, ахлоқ-одоб қоидаларига зид бўлган текширишлар ўтказмаслиги керак.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса

Халқ таълими тизимида психологик хизмат мақсади-шахснинг ҳар томонлама мукамал психологик тараққиётини таъминловчи оқилона, зарур шарт-шароитлар, омиллар, қулай вазият ва муҳит яратишдан иборат. Унинг мазмуни психопрофилактик, психологик маориф ва маърифат, психодиагностик, психокоррекцион, психологик консультациялардан ташкил топади. Ушбу вазифалар гуруҳ ёки жамоа шаклида, ўқув масканигача ёшдаги болалар, умумий ўрта таълим ўқувчилар, махсус ўқув юрти ва олий ўқув маскани талабалари, ўқитувчилар, ота-оналар билан амалга оширилади. Халқ таълими тизимидаги, ўқув масканидаги психологларнинг психологик хизмати муайян қоида ва мезонларга асосланиб, ўқитувчилар жамоасига ўқувчи

талабалар тарбиясидаги ўзгаришларни бошқаришга, коррекцион ишларни амалга оширишга кўрсатмалар бериш ҳамда ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларнинг психологик саводхонлигини кўтариш, психологик методлардан самарали фойдаланиб ҳар бир ўқувчи қобилиятларини текширишда ифодаланади.

Мавзу юзасидан таянч иборалар:

Диагностика, коррекцион ишлар, ўз ўзини бошқариш имконияти, консультатив ишлар, иродавий сифатлар, психологик талаблар, анализ, синтез, умумлаштириш.

Амалий машғулотларда такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Таълим тизимида психологик хизмат вазифаларига нималар киради?
2. Ўқув маскани психологининг асосий бурчлари ва вазифалари нималардан иборат?
3. Ўқув маскани психологи фаолиятининг мазмуни нималар ташкил қилади?
4. Таълим муассасаларида қандай диагностик ва коррекцион ишларни олиб бориш мумкин?
5. Амалий психолог консультатив ишларни қай тарзда олиб боради ва нималарга эътибор беради?
6. Психологик хизмат мазмунининг моҳияти.
7. Ўқувчиларга психологик талаблар мажмуаси қандай кўринишга эга?
8. Амалиётчи психологнинг ахлоқий кодекси ҳақида қандай фикрдасиз?

Реферат ишлари мавзулари:

1. Психодиагностика, психокоррекция ва психологик хизмат.
2. Ўқитувчи ўқув маскани психологик хизмат тизимида.
3. Ўқув маскани психологи фаолиятининг мазмуни.
4. Педагогнинг психологик маданияти.
5. Ёш давр тараққиётининг муайян мезонларга мувофиқлигини аниқлаш.
6. Таълим муассасаларида диагностик ва коррекцион ишлар.

Мавзу юзасидан тавсия этиладиган адабиётлар руйхати:

1. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. -Тошкент 1998.
4. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
5. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
6. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
7. Радугина А.А., Психология и педагогика. М., 1999
8. Немов Р.С. Психология. книга 2 том. М., 2000

9. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
10. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
11. Бурлачик Л.Ф. Психодиагностика. Питер, 2002
12. Ғозиев Э.Г., Азизова Ш.В. Ташқилий психология. Маърузалар матни. Тошкент, 1999
13. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
14. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд.”Центр”2003
15. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
16. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004

Интернет бўйича:

17. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm
18. www.elsu.ru/kvpp
19. www.my-shop.ru/shop/books/5330.html
20. www.school.edu.ru

Фойдаланилган асосий адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: «Ўзбекистон» 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”. Т., 1997.
4. Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари.- “Туркистон”, 2002 йил 31 август
5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги қонуни”, Т., 1997.
6. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.- 96 б.
7. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
8. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
9. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. Тошкент, 1998.
10. Хербакова А.И.. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
7. Психология. Қисқача изохли лугат. Тошкент, 1998
8. /озиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.
9. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т: “Университет”, 1999.
10. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Маърузалар матни. Тошкент, 2000.
11. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Мустақил тафаккурни шакллантириш масалалари. Тошкент, 2003.

12. Каримова В.М. Тарғиботнинг психологик услублари. Маърузалар матни. Тошкент, 2001.
13. Перегудов Л.В., Саидов М.Х. Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. Т: “Молия”-2002.
14. Дўстмухамедова Ш.А. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
15. Радугина А.А., Психология и педагогика. М., 1999
16. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991
17. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: логос. 2003, 384 с.
18. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Михенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. Уч.пос. М.: “Школьная Пресса” 2003
19. Психология и педагогика. Под редакцией А.А.Радугина. Изд. ”Центр”2003
20. Немов Р.С. Психология образования. Книга 2. М.: “Владос” 2003
21. Пронина Е.Н., Лукашевич В.В. Психология и педагогика. Уч.для вуз. М.:”Элит” 2004
22. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. “Феникс”, 2004
23. www.mgoru.ru/pvu.old/publ/ann2.doc
24. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
25. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm
26. www.elsu.ru/kvpp
27. www.my-shop.ru/shop/books/5330.html
28. www.school.edu.ru

Қўшимча адабиётлар

1. Дьюи Дж. “Психология и педагогика мышления”. М., Прогресс, 1998.
2. Карнеги Д. “Как завоевать друзей и оказывать на них влияние”. М., Прогресс, 1990.
3. Каримова В.М. Ота-она мактаб – бахт калити.- Т., 2002
4. Шипунь Н.И. и др. “Основы управленческой деятельности”. М., 1999.
5. Шейнов В. “Психология и этика делового контакта”. М., Амалфея, 1997.
6. Вечер Л. Секреты делового общения. Минск, 1996.
7. Корнилова Т. Введение в психологический эксперимент. М., 1997.
8. Ананьев Б. Человек как предмет познания.» Питер», 2001.
9. Дружинина В. Психология. Учебник «Питер», 2003.
10. Бурлачук Л. Психодиагностика. Учебник.«Питер», 2002.
11. Фрейд.З. Психология бессознательного. «Питер, 2003.
12. Клонингер С. Теории личности. Учебник. «Питер». 2003.
13. Шипунь Н. Основы управленческой деятельности.М,2000.
14. Крылов С.А. Психология. Учебник. “Питер”,2003.
15. Немов Р.С. Психология. Учебник в 3 т. “Питер”, 2003.
16. Каримова В.М. “Ижтимоий психология асослари”, Т., “Ўқитувчи”, 1994.
17. Каримова В. Психология. Ўқув қўлланма.- Т.: А. Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 2002 – 205 б.
18. Психология. Учебник. Под ред. В. Крилова. М., Просвещение, 1998.
19. Майерс Д. “Социальная психология”, М., Прогресс, 1998.

20. Андреева Г.М. “Социальная психология”, Учебник. М., 1999.
21. Китов В. “Экономическая психология”, М., Экономика, 1999.
22. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси., Т., 1990.
23. Ғозиев Э. Интеллект психологияси., Т., 1996.
24. Ғозиев Э. Хотира психологияси., Т., 1994.
25. Климов Е.А. Основы психологии., М., 1997.
26. Социальная психология и этика делового общения. под ред.В. Дорошенко и др., М., 1995.
27. Познай себя и других. Тести, М., 1996.
28. Чалдини Р. Психология влияния. М., 2000.
29. Филипп Зимбардо, Майкл Ляйппе. Социальное влияние.- СПб, 2000.-448 с.
30. Джакулов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Алматы: Козок. унив. 2004
31. Кен Рассел, Филипп Картер. 1000 оригинальных тестов по проверке вашей гениальности. 2004

**ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодиёт мутахассисликлари бўйича
бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва
докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари:**

1. Возрастные особенности и проблема формирования самостоятельности. 14517
2. Социально-психологические проблемы самостоятельности. 14519
3. Личность и духовность: концептуальный аппарат. 14528
4. Психологические аспекты формирования мировоззрения и ценностных ориентаций. 14529
5. Психологический анализ деятельности. 14535
6. Мотивационная сфера личности и ее развитие в онтогенезе. 14538
7. Продуктивное мышление и его развитие в обучении. 14541
8. Способности и их развитие в онтогенезе. 14540
9. Методики тестирования интеллекта школьников и взрослых. 14542
10. Развитие критического мышления в обучении. 14543
11. Особенности становления личности в юности. 14571
12. Природа способностей и методы ее исследования. 14600
13. Биологическое и социальное в психике человека. 14609
14. Творческое и репродуктивное мышление. Условия формирования творческого мышления. 14613
15. Диагностика и коррекция развития личности. 14623
16. Социальные условия развития личности.
17. Возрастные особенности и проблема формирования самостоятельности.

И Ш Ч И Д А С Т У Р

	Дарс мазмуни	Аудитория соатлари		Мустақил таълим	Янги педагогик технологияларни қўлланилиши
		Маъруза	Семинар		
1.	Педагогик психологиянинг предмети, вазифалари ва методлари	2	2		
2.	Педагогик психология ва ўқувчи ривожланишининг ёш давлари	4	2		
3.	Ижтимоийлашув жараёни ва ўқувчининг шахсий такомиллашуви	2	2		Брейншторминг
4.	Таълим ва тарбиянинг назарий асослари	2	2		Кейс-стади
5.	Ёш давлари муаммоси ва педагогик фаолият психологияси	4	2		
6.	Ўсмир ва ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари	2	2	2	Тренинг
7.	Педагог психологияси	4	4		Ситуатив ўйинлар
8.	Педагогик бошқаруви ва педагог маҳорати	2	4		
9.	Педагогик баҳолаш психологияси	2	4	2	Тренинг, брейншторминг
10	Педагогик фаолиятда психодиагностика асослари	4	4	2	Психогимнастик машқлар
11	Интерфаол таълимнинг психологик асослари	4	4	2	Монолог, диолог, полилог.
12	Педагогик жамoa психологияси ва бошқарув хусусиятлари	2	4		Ситуатив ўйинлар, Кейс-стади
13	Таълим тизимида психологик хизмат	2	4	2	Психогимнастик машқлар
	Жами:	36	36	10	

1. Ишчи дастурда маърузалар режаси

1 - мавзу. Педагогик психология фанининг предмети, вазифалари ва методлари

РЕЖА:

1. Педагогик психологиянинг предмети.
2. Таълим-тарбиянинг психологик жихатлари ва Шарк мутафаккирларининг карашлари.
3. Педагогик психология фанининг ривожланиш тарихи.

4. Таълимда психологик кумакни ташкил этиш муаммоси.
5. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари.
6. Тадқиқот олиб бориш, маслахатлашув ва психологик тузатишлар утказиш услублари.

2 - мавзу. Педагогик психология ва ўқувчининг ёш даврлари

РЕЖА:

1. Шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.
2. Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.
3. Турли ёш даврларига мансуб ҳолда билиш, ҳиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиш тавсифи.
4. Педагогик психологияда ёш даврларини табақалаш муаммолари.

3 - мавзу. Ижтимоийлашув жараёни ва ўқувчининг шахсий

такомиллашуви

РЕЖА:

1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ўрни.
2. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар.
3. Ёш даврлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари.
4. Ўзаро муносабатларда ёш хусусиятлари

4 - Мавзу. Таълим ва тарбиянинг назарий асослари

РЕЖА:

1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.
2. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари
3. Ўқиш фаолиятини бошқариш.
5. Тарбия мақсадлари, усуллари ва ёндошувлари.
6. "Тарбияси қийин" болалар психологияси.
7. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

5 - мавзу. Педагогик фаолият психологияси ва ёш даврлари

муаммолари

РЕЖА:

1. Боғча ёшидаги даври - таълимнинг бошланғич қадамлари, шахсда ижтимоий зарур ҳислатлар шаклланиши.
2. Ўйин - мактабгача ёш даврининг фаолияти сифатида.
3. Кичик мактаб ёши даврида билиш жараёнларининг шаклланиши.
4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг психологик ривожланиши.
5. Ақлий ривожланиш манбалари ва ўзлаштирамаслик сабабалари.

6 - мавзу. Ўсмир ва ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари

РЕЖА:

1. Акцентуациялар ўсмирлик ёшининг характереологик белгиси сифатида. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.

2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши. Ўсмирлик даврида янги ҳислатларнинг пайдо бўлиши.
3. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари
4. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.
5. Илк ўспиринлик давридаги ёшларнинг шахсий хусусиятлари

7 - мавзу. Педагог психологияси

РЕЖА:

1. Педагог шахси ҳақидаги Шарк мутафаккирлари карашлари.
2. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур хислатлар.
3. Педагогик фаолиятининг индивидуал услуби.
4. Педагогнинг ўқувчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар.
5. Педагог мотивацияси ва касбдан коникиш.
6. Педагогнинг касбий Мен-концепцияси.
7. Педагог хулқида уз-узини назорат этиш ва бошқариш.
8. Педагог шахси структураси ва кадриятлари.
9. Педагогнинг психологик жихатдан уз малакасини оширишни ташкил этиш

8 - мавзу. Педагогик бошқарув ва педагог махорати

РЕЖА:

1. Ўқувчилар гуруҳида ўзаро муносабатларни бошқариш.
2. Ўқувчилар гуруҳий фаолиятини ташкил этиш.
3. Таълим жараёнини бошқаришда гуруҳнинг ва ўқувчиларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш.
4. Гуруҳ ичидаги ўқувчининг хусусиятлари.

9 - мавзу. Педагогик баҳолаш психологияси

РЕЖА:

1. Ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари.
2. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари.
3. Ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ва педагогик баҳолаш.
4. Педагогик баҳонинг эффективлиги.
5. Педагогик баҳолашнинг ижтимоий характери.

10 – мавзу. Педагогик фаолиятда психодиагностика асослари

РЕЖА:

1. Психологик-педагогик диагностика.
2. турли психодиагностик методикаларни қўллашнинг хусусиятлари.
3. Ақлий тараққиёт, қобилиятлар, шахс хусусиятлари, ўқувчи ривожланиши ва ўқувчи гуруҳларидаги шахслараро муносабатлар психодиагностикаси.

4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йўллари ва имкониятлари.

11 - мавзу. Интерфаол таълим методларининг психологик асослари

РЕЖА:

1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик шартлари.
2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.
3. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар.
4. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог нодирективлиги асосий шарт сифатида.

12 - мавзу. Педагогик жамоа психологияси ва бошқариш хусусиятлари

РЕЖА:

1. Педагогик жамоадаги психологик муҳитнинг асосий хусусиятлари.
2. Педагоглар жамоасидаги ўзаро муносабат турлари.
3. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари.
4. Педагогик жамоа психологик муҳити: шакллантириш йўллари ва услублари.

13 – мавзу. Таълим тизимида психологик хизмат

РЕЖА:

1. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши.
2. Ўқитувчи ўқув маскани психологик хизмат тизимида.
3. Ўқув масканларида психологнинг асосий вазифалари.
4. Амалиётчи психологнинг ахлоқий кодекси.

5. Семинар машғулотларининг режалари

1-мавзу. Педагогик психологиянинг предмети, вазифалари ва методлари.

Режа:

1. Педагогик психологиянинг предмети ва ривожланиши.
2. Педагогик психологиянинг психологик билимлар тизимида тутган урни.
3. Болалар психологияси ва педагогик психологиянинг йўналишларининг танқиди.
4. Педагогик психологиянинг асосий вазифалари.
5. Педагогик психологиянинг умумий ва махсус методлари.
6. Тадқиқот, маслахатлашув ва психологик-педагогик коррекция услублари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Радугина а.а. Психология и педагогика. М., 1999
2. Немов р.с. Психология. Книга 2. М., 2000
3. Выготский л.с. Педагогическая психология. М., 1991
4. Асеев в.г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
5. Зимняя и.а. Педагогическая психология. М.: логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
2. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
3. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc
4. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html

2 - мавзу. Шахс ёш даврлари тараққиёти ва педагогик психологиянинг долзарб масалалари.

РЕЖА:

1. Ёш хақида тушунча.
2. Ёш жихатдан ривожланишининг психологик даврланиши.
3. Психик тараққиёт босқичлари.
4. Бола тараққиёти асосий даврларининг умумий тавсифи.
5. Турли ёшдаги ўқувчилар ақлий соҳасининг тараққиёти тавсифлари.
6. Турли ёшдаги ўқувчилар хиссий-ирода соҳасининг тараққиёти тавсифлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
1. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
2. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
3. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
4. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
5. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
6. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
7. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc

3 мавзу. Социализация жараёни ва ўқувчининг шахсий такомиллашуви

Режа:

1. Болалик даври табиатини тушунтиришда турли назариялар.
2. Шахс ривожланишида ижтимоий ва биологик омиллар.
3. Шахс даврлари ва бола шахси тараққиёти хусусиятлари.

4. Турли ёш даврларининг психологик хусусиятлари ва уларни психологик-педагогик фаолиятда ҳисобга олиш.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
2. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
3. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
4. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc1

4 - Мавзу. Таълим ва тарбиянинг назарий асослари

РЕЖА:

1. Таълим турлари. Мақсадга йўналган таълимни таъминловчи шарт-шароитлар.
2. Педагог ва ўқувчи ўзаро муносабатлари жараёни самарадорлигини оширишда таълим механизмларини билиш.
3. Таълим фаолияти назарияси.
4. Тарбия ҳақида Шарқ ва /арб психологларининг фикрлари.
5. Тарбиянинг психологик асослари.
6. Тарбия методлари.
7. Тарбия – мақсадлар, ёндошув ва услублар.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
2. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
3. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
4. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc1

5 - Мавзу. Ёш даврлари муаммоси ва педагогик фаолият психологияси

РЕЖА:

1. Гўдаклик ва илк ёшлик давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
2. Мактаб ёшигача булган давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
3. Кичик мактаб ёшидаги давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
4. Ўспиринлик ва ўсмирлик давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Немов Р.С. Психология. Книга 2. М., 2000
2. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
3. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
4. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

6 - Мавзу. Ўсмир ва ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари

РЕЖА:

1. Асоциал хулк шаклланишининг биологик ва ижтимоий шароитлари.
2. Акцентуациялар ўсмирлик ёшининг характерологик белгиси сифатида.
3. акцентуациялар типлари. Акцентуациялар билан ишлашнинг психологик ва психопедагогик хусусиятлари.
4. Девиант хулк табиати.
5. Девиант хулк профилактикаси ва коррекциясининг психологик-педагогик асослари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996
2. Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987
3. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
4. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
5. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
6. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

7 - Мавзу. Педагог психологияси

РЕЖА:

1. Шарк мутафаккирларининг педагог шахсига оид карашлари.
2. Педагог шахсига куйилган психологик талаблар ва хислатлар.
3. Педагогнинг ўқувчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар.
4. Педагог мотивацияси ва касбдан коникиш.
5. Педагогнинг психологик жихатдан уз малакасини оширишни ташкил этиш.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
2. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
3. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
4. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
5. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
6. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
7. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

8 – мавзу. Педагогик бошқарув ва педагог махорати**РЕЖА:**

1. Болалар гуруҳлари ва таълим жараёнида гуруҳий фаолиятни ташкил этиш.
2. Педагог фаолиятида психокоррекция имкониятлари.
3. Гуруҳ билан самарали мулоқотда булишнинг психологик асослари ва ўқувчиларга таъсир этиш услублари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Кузьмина В.Н., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности. Спб., 1993
2. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
3. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
4. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
5. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
6. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
7. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
8. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

9 - Мавзу. Педагогик баҳолаш психологияси

РЕЖА:

1. Болаларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари.
2. Педагогик баҳолаш рағбатлантириш услуги сифатида.
3. Бола ёши хусусиятлари ва педагогик баҳолаш.
4. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Юсупов И.М. Вчувствование, проникновение, понимание. Казань, 1993
2. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
3. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
4. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
5. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
6. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
7. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
8. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

10 - Мавзу. Педагогик фаолиятда психодиагностика асослари

РЕЖА:

1. Педагогик фаолиятда психодиагностикани қўллашнинг назарий асослари.
2. Болалар аклий тараққиёти психодиагностикаси.
3. Аклий қобилиятлар психодиагностикаси
4. Бола шахси тараққиёти психодиагностикаси
5. Болалар гуруҳларидаги ўзаро муносабатлар психодиагностикаси

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Джон дилео. Детский рисунок. М., 2002
2. Реан а.а. Психодиагностика личности в педагогическом процесс. л., 1996
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.

4. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
5. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
6. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
7. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
8. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
9. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866

11 -- Мавзу. Интерфаол таълим методларининг психологик асослари

РЕЖА:

1. Интерфаол таълим услублари ҳақида тушунча.
2. Интерфаол таълим услублари турлари ва уларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятлари.
3. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог но директивлиги асосий шарт сифатида
4. Интерфаол таълим услубларининг ютуқ ва камчиликлари

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Каримова В.М. Тарғиботнинг психологик услублари. Маъруза матни. Т.: “Маънавият”, 2001. - 16 б.
2. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Книга для учителяю. М., 1990
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
4. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг уқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
5. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
6. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
7. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
8. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
9. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc1

12 - Мавзу. Педагогик фаолиятнинг ўзига хослиги ва педагогик жамоани бошқариш

РЕЖА:

5. Педагогик фаолиятнинг узига хослиги.
6. Жамоа ишини ташкил этиш. Педагоглар жамоаси ҳаётидаги низо ҳолатларининг олдини олиш ва низоларни бартараф этиш.
7. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йуллари.
8. Педагогик жамоа психологик муҳити: шакллантириш йуллари ва услублари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Майерс Д. Социальная психология. Спб., 1997
2. Шпалинский В.В. Мы живем среди людей. Кодекс поведения. М., 1989
3. Регуляция социально-психологического климата трудового коллектива. Под ред. Б.Д. Парыгина. М., 1986
4. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. М., 1989
5. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
6. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг укув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
7. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
8. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989
9. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
10. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
11. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc1

13 - Мавзу. Таълим тизимида психологик хизмат**РЕЖА:**

1. Таълим тизимида психологик хизматнинг асосий вазифалари.
2. Педагогнинг мактаб психологик хизмати фаолиятида катнашиши имкониятлари.
3. Педагогнинг психологик маданияти.
4. Таълим соҳасидаги амалиётчи психолог фаолиятига булган талаблар. Амалиётчи психологнинг ахлокий кодекси

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

8. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
9. Дустмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг укув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
10. Реан А.А. Психология педагогической деятельности. Спб., 1999
11. Асеев В.Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989

12. Хъел Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб., 1997
13. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000
14. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.

Интернет бўйича:

1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html
2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
3. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/00029866
4. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.docl

1. Фанни ўрганиш учун саволлар:

2. Педагогик психологиянинг предмети ва ривожланиши.
3. Педагогик психологиянинг психологик билимлар тизимида тутган урни.
4. Болалар психологияси ва педагогик психологиянинг йўналишларининг танқиди.
5. Педагогик психологиянинг асосий вазифалари.
6. Педагогик психологиянинг умумий ва махсус методлари.
7. Тадқиқот, маслахатлашув ва психологик-педагогик коррекция услублари.
8. Ёш ҳақида тушунча.
9. Ёш жихатдан ривожланишининг психологик даврланиши.
10. Психик тараққиёт босқичлари.
11. Бола тараққиёти асосий даврларининг умумий тавсифи.
12. Турли ёшдаги ўқувчилар ақлий соҳасининг тараққиёти тавсифлари.
13. Турли ёшдаги ўқувчилар хиссий-ирода соҳасининг тараққиёти тавсифлари.
14. Болалик даври табиатини тушунтиришда турли назариялар.
15. Шахс ривожланишида ижтимоий ва биологик омиллар.
16. Шахс даврлари ва бола шахси тараққиёти хусусиятлари.
17. Турли ёш даврларининг психологик хусусиятлари ва уларни психологик-педагогик фаолиятда ҳисобга олиш.
18. Таълим турлари. Мақсадга йўналган таълимни таъминловчи шарт-шароитлар.
19. Педагог ва ўқувчи ўзаро муносабатлари жараёни самарадорлигини оширишда таълим механизмларини билиш.
20. Таълим фаолияти назарияси.
21. Тарбия ҳақида Шарқ ва Ғарб психологларининг фикрлари.
22. Тарбиянинг психологик асослари.
23. Тарбия методлари.
24. Тарбия – мақсадлар, ёндошув ва услублар.
25. Гўдаклик ва илк ёшлик давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
26. Мактаб ёшигача булган давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
27. Кичик мактаб ёшидаги давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.

28. Ўспиринлик ва ўсмирлик давридаги болалар билан педагогик фаолият олиб бориш.
29. Шарк мутафаккирларининг педагог шахсига оид карашлари.
30. Педагог шахсига қуйилган психологик талаблар ва хислатлар.
31. Педагогнинг ўқувчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар.
32. Педагог мотивацияси ва касбдан коникиш.
33. Педагогнинг психологик жихатдан ўз малакасини оширишни ташкил этиш.
34. Болаларга таълим ва тарбия беришда рағбатлантиришнинг психологик асослари.
35. Педагогик бахолаш рағбатлантириш услуби сифатида.
36. Бола ёши хусусиятлари ва педагогик бахолаш.
37. Педагогик фаолиятда рағбатлантириш ва жазолаш элементлари.
38. Педагогик фаолиятда психодиагностикани қўллашнинг назарий асослари.
39. Болалар аклий тараққиёти психодиагностикаси.
40. Аклий қобилиятлар психодиагностикаси
41. Бола шахси тараққиёти психодиагностикаси
42. Болалар гуруҳларидаги ўзаро муносабатлар психодиагностикаси
43. Интерфаол таълим услублари ҳақида тушунча.
44. Интерфаол таълим услублари турлари ва уларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятлари.
45. Интерфаол таълим формаларини муваффақиятли амалга оширишда педагог нодирективлиги асосий шарт сифатида
46. Интерфаол таълим услубларининг ютуқ ва камчиликлари
47. Таълим тизимида психологик хизматнинг асосий вазифалари.
48. Педагогнинг мактаб психологик хизмати фаолиятида катнашиши имкониятлари.
49. Педагогнинг психологик маданияти.
50. Таълим соҳасидаги амалиётчи психолог фаолиятига бўлган талаблар.

«Педагогик психология» фанидан тест саволлари.

1. «Педагогик психология» фанининг предмети
 - А) Таълимни янги мазмунда жорий қилиш;
 - Б) Мактабда билим, қуниқма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнда содир буладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчида фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларни тадқиқ этишдир;
 - В) Инсон ҳаёт йулининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлари.
2. «Педагогик психология» - бу
 - А) Таълим-тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир;
 - Б) Психик тараққиётнинг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психик хусусиятларини ўрганувчи фандир;

В) Инсон узок умр куришининг сирларини – герантопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилувчи фандир.

3. «Педагогик психология» фанининг муҳим вазифалари

А) Психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланишини урганади;

Б) Инсон билиш фаолияти ривожланиши, унга узини қуршаб турган борликни янада чуқурроқ ақс эттиришдан иборат;

В) Мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларни ишлаб чиқаришдан иборат.

4. Инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организми тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши ҳақида қимматли маълумотларни бизгача қолдирган донишманд ким?

А) Юсуф Хос Хожиб;

Б) Абу Али ибн Сино;

В) Абу Райхон Беруний.

5. Психологик тадқиқотлар жараёнини асосий босқичлари қайси қаторда тугри берилган?

А) Муаммонинг қуйилиши, тадқиқот методикасини танлаш, маълумотларни туплаш, маълумотларни қайта ишлаш, қонуниятларнинг ифодаланиши, қонуниятларни амалда қўллаш;

Б) Қузатиш методи, тадқиқот методикасини танлаш, лаборатория методи, қонуниятларни қўллаш, муаммонинг қуйилиши;

В) Маълумотларни қайта ишлаш, психологик-педагогик эксперимент, қонуниятларни амалда қўллаш, илмий ва амалий маълумотларни туплаш.

6. «Педагогик психология» фанининг методларини аниқланг.

А) Табиий метод, маълумотларни туплаш, қузатиш методи, тадқиқот методикасини танлаш, лаборатория методи, қонуниятларни қўллаш;

Б) Сўхбат методи, тест методи, маълумотларни қайта ишлаш, психологик-педагогик эксперимент, қонуниятларни амалда қўллаш, анкета методи;

В) Қузатиш методи, эксперимент, психологик – педагогик эксперимент, анкета методи, сўхбат методи, тест методи, биографик (таржимаи ҳол) методи, социометрик метод.

7. Инсон шахсининг таркиб топиши асосан нечта омилларни таъсирга боғлиқ?

А) 3 та

Б) 2 та

В) 4 та.

8. Ёш даврларини тугри белгиланг.

- А) Чакалоклик, гудаклик, илк болалик, кичик мактаб ёши, усмирлик, илк успиринлик, успиринлик даври, етуклик, кексалик даври;
- Б) Чакалоклик, кичик мактабгача давр, усмирлик даври, илк ёшлик даври, етуклик, кексалик даври;
- В) Болалик, богча ёши, мактабгача давр, илк успиринлик даври, усмирлик, ёшлик, етуклик даври.

9. Бола тугри юришни, мулокотга киришишни, предметли фаолиятни эгаллаш хусусиятларни кайси даврда эгаллайди?

- А) Илк болалик даври;
- Б) Чакалоклик даври;
- В) Кичик мактаб ёши.

10. Укув фаолияти – бу шундай фаолиятки,

- А) у келажакка йуналтирилган риожини белгилайди;
- Б) у бевосита, кишиларни ижод килишга, меҳнат билан шугулланишга ундайди;
- В) унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади.

11. Нима оркали укувчиларда таълимга булган муносабат янада фаол намоён булади?

- А) Дунёкараш оркали;
- Б) Кизикиш оркали;
- В) Кобилият оркали.

12. П.Я.Гальперин назарияси буйича билимларни узлаштириш жараёни нечта боскичдан иборат?

- А) 5 та;
- Б) 6 та;
- В) 7 та.

13. Укув фаолиятининг элементларини тугри белгиланг.

- А) Мотивация, хотира, укув топшириклари, уқитувчининг назорати;
- Б) Таълим берувчи, маълумот усуллари, укув мотивлари, уқитувчининг баҳолаши;
- В) Укув мотивлари, укув топшириклари, укув харакатлари, уқитувчининг назорати, уқитувчининг баҳолаши.

14. Таълим жараёнининг элементларини тугри белгиланг.

- А) Таълимнинг максоди - нима учун уқитиш керак? Таълимнинг мазмуни – нимага уқитиш керак? Таълимнинг методлар, усуллари ва педагогик мулокот йуллари, таълим берувчи, укувчи;

Б) Таълим берувчи, маълумот усуллари, укув мотивлари, уқитувчининг баҳолаши, педагогик мулоқот йуллари;

В) Мотивация, хотира, укув топшириклари, уқитувчининг назорати;

15. Таълим жараёнининг муваффақияти нималарга боглик?

А) Таълимнинг максади - нима учун уқитиш керак? Таълимнинг мазмуни – нимага уқитиш керак? Таълимнинг методлар, усуллари ва педагогик мулоқот йуллари, таълим берувчи, укувчи;

Б) Мотивация, маълумот усуллари, маълумотнинг тушунарлилиги, хотира, маълумотни куллаш;

В) Таълим берувчи, маълумот усуллари, укув мотивлари, уқитувчининг баҳолаши.

16. Мотив нима?

А) Максадни кузлаб иш тутиш;

Б) Билиш жараёнларини шакллантиради;

В) Инсон хулк – атворининг ички баркарорлиги, харакатга ундовчи тушунчадир.

17. Укув фаолияти мотивациясининг манбалари кайсилар?

А) Ички мотивлар, ташки мотивлар ва шахсий мотивлар;

Б) Билим, куникма ва малака;

В) Установа, кадрийат, ортилган кобилият.

18. Укувчиларда мантикий тафаккурни ривожлантириш учун

А) Билиш жараёнларини такомиллаштириш керак;

Б) Фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур;

В) Индивидуал психологик хусусиятларни ривожлантириш лозим.

19. Куникма нима?

А) Олдинга куйилган максад ва хатти-харакат щароитидан келиб чикадиган муваффақиятли харакатлар усулидир;

Б) Машк килиш натижасида юзага келган хатти-харакатларнинг автоматлашган усули;

В) Мустакил таълим олишни фаоллаштириш усули.

20. Малака нима?

А) Инсон хулк – атворининг ички баркарорлиги, харакатга ундовчи тушунчадир.

Б) Машк килиш натижасида юзага келган хатти-харакатларнинг автоматлашган усули;

В) Олдинга куйилган максад ва хатти-харакат щароитидан келиб чикадиган муваффақиятли харакатлар усулидир.

21. Одатлар нима?

- А) Бу шундай хатти-харакатларки, улар уз-узидан, автоматик тарзда юз беради;
- Б) Машк килиш натижасида юзага келган хатти-харакатларнинг автоматлашган усули;
- В) Инсон хулк – атворининг ички баркарорлиги, харакатга ундовчи тушунчадир.

22. Тарбиянинг таърифини тугри белгиланг.

- А) Бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чикариш фаолиятига тайёрлаш максатида унинг маънавий, жисмоний камолотида мунтазам равишда таъсир курсатиш жараёндир;
- Б) У бевосита, кишиларни ижод килишга, меҳнат билан шугулланишга ундайдиган жараёндир;
- В) Киши улар ёрдамида билим, куникма ва малакаларни нисбатан осонлик билан эгаллаб олади ва бирор фаолият билан муваффакиятли шугулланади.

23. Инсоннинг шахсий сифатларини таркиб топишида 3 та асосий омилларни топинг.

- А) Дунёкараш, тарбия ва қобилиятлар;
- Б) Ижтимоий муҳит, ирода ва кизикишлар;
- В) Ижтимоий муҳит, тарбия ва ирсият (наслий хусусиятлар).

24. «Акселерация» терминини маъноси нима?

- А) Тиклаш;
- Б) Тезлатиш;
- В) Умумлаштириш.

25. «Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машкка» бу фикр қайси алломага тегишли?

- А) Арасту;
- Б) А.Навоий;
- В) А.Авлоний.

26. Тарбияси қийин усмирларни келтириб чикарувчи сабабларни аниқланг?

- А) Шахснинг психик узишидаги камчиликлар, ақл-идрокнинг заифлиги, ироданинг бушлиги, хиссиётнинг кучсизлиги, зарур эҳтиёж ва кизикишларнинг мавжуд эмаслиги;
- Б) Шахснинг биологик нуқсонлари, психик камолотидаги камчиликлар, шахснинг тарбиясидаги нуқсонлар, билим олиш фаолиятидаги камчиликлар, мактаб таълими ва тарбиясида камчиликлар, мактабдан ташқари муҳитдаги нуқсонлар;
- В) Мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуқсонлар, чунончи, оилада педагогик-психологик билимларнинг етишмаслиги, оилавий низолар, ажралиш, ота-онанинг ичкиликка берилиши, тенгқурларининг таъсири.

27. Таълимга психологик тайёргарлик деганда нима назарда тутилади?

А) Таълим берувчи, маълумот усуллари, укув мотивлари, уқитувчининг баҳолаши.

Б) Таълимнинг максоди - нима учун уқитиш керак? Таълимнинг мазмуни – нимага уқитиш керак? Таълимнинг методлар, усуллари ва педагогик мулоқот йуллари, таълим берувчи, укувчи;

В) Боланинг объектив ва субъектив жихатдан мактаб талабига муносиблиги.

28. Уқитувчининг шахсий хислатларини тугри белгиланг.

А) Уқитувчининг кузатувчанлиги, уз диккат эътиборини таксимлай олиши, узига танкидий муносабатда булиши, педагогик такт, нуткнинг эмоционал ифодаланиши;

Б) Болаларни яхши куриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик, амалий-психологик ақл;

В) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиш, болаларни бирор нарсага кизиктириб, уларни фаоллаштира олиши.

29. Уқитувчининг уз касбига хос хусусиятлари тугри белгиланг.

А) Уқитувчининг кузатувчанлиги, уз диккат эътиборини таксимлай олиши, педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши, узига танкидий муносабатда булиши, педагогик такт, нуткнинг эмоционал ифодаланиши, узини тутта олиши;

Б) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиш, болаларни бирор нарсага кизиктириб, уларни фаоллаштира олиши;

В) Болаларни яхши куриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик, амалий-психологик ақл.

30. Педагогик кобилиятларга нималар киради?

А) Уқитувчининг кузатувчанлиги, уз диккат эътиборини таксимлай олиши, узига танкидий муносабатда булиши, педагогик такт, нуткнинг эмоционал ифодаланиши;

Б) Болаларни яхши куриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик, амалий-психологик ақл;

В) Дидактик кобилиятлар, академик кобилиятлар, перцептив кобилиятлар, нутк кобилияти, ташкилотчилик кобилияти, авторитар кобилияти, коммуникатив кобилияти, педагогик хаёл, диккатни таксимлай олиш кобилияти.

31. Дидактик кобилиятларга эга булган уқитувчи кандай булиши керак?

А) Укувчиларга укув материалларни аник ва равшан тушунтириб, осон килиб етказиб бериш, уларда фанга кизикиш уйготиб, муस्ताкил фаол фикрлашни уйгота оладиган булиши керак;

Б) Укувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда обру ортттира билишдан иборат кобилиятларга эга булиши керак;

В) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга харакат килиши керак.

32. Академик кобилиятларга эга булган укитувчи кандай булиши керак?

А) Укувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда обру ортттира билишдан иборат кобилиятларга эга булиши керак;

Б) Математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих каби фанлар сохасига хос кобилиятларга эга булши керак;

В) Кишининг уз хис туйгуларини нутк ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аник ва равшан килиб ифодалаб бериш кобилиятига эга булиши керак.

33. Авторитар кобилиятларга эга булган укитувчи кандай булиши керак?

А) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга харакат килиши керак;

Б) Укувчиларга укув материалларни аник ва равшан тушунтириб, осон килиб етказиб бериш, уларда фанга кизикиш уйготиб, муस्ताкил фаол фикрлашни уйгота оладиган булиши керак;

В) Укувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда обру ортттира билишдан иборат кобилиятларга эга булиши керак.

34. Коммуникатив кобилиятларга эга булган укитувчи кандай булиши керак?

А) Математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих каби фанлар сохасига хос кобилиятларга эга булши керак;

Б) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга харакат килиши керак;

В) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга, улар билан педагог нуктаи назардан максадга мувофик узаро алока боглашга педагогик тактнинг мавжудлигига каратилган кобилиятга эга булиши керак.

35. Педагогик такт нима?

А) Хар кандай педагогик таъсирга нисбатан кулланиладиган чора-тадбирларни (рагбатлантириш, жазолаш, панд-насихат) хис эта билишдан иборатдир;

Б) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга харакат килиши кобилияти;

В) Укувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда обру орттира билишдан иборат кобилиятларга эга булиши керак.

36. Педагогик хаёл нима?

А) Хар кандай педагогик таъсирга нисбатан кулланиладиган чора-тадбирларни (рагбатлантириш, жазолаш, панд-насихат) хис эта билишдан иборатдир;

Б) Бу кишининг укувчилар шахсини тарбиявий томондан лойихалаштиришда уз иш-харакатларининг натижасини олдиндан кура билишда намоён буладиган кобилиятдир;

В) Укувчилар билан мулокотда булишга, уларга ёндашиш учун тугри йул топа билишга харакат килиши кобилияти.

37. Юсуф Хос Хожиб ижодининг бош масалаларидан бири –

А) Жамият тарихий тараккиётининг урганиш;

Б) Комил инсонни тарбиялашдир;

В) Инсонни табиатнинг бир кисми эканлигини урганиш.

38. Метод нима?

А) Укувчиларнинг психик хусуиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида урганишдир;

Б) Психологик тадкикотлар, тупланган маълумотларни хар жихатдан тавсифлаш;

В) Метод (юнонча methods – тадкикот, текшириш) – билишнинг назарий ва амалий узлаштириш усуллари йигиндиси.

39. Анкета методи кандай метод?

А) Укувчиларнинг психик хусуиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида урганишдир;

Б) Кишиларнинг психикасини оммавий сурок асосида урганиш демақдир;

В) Кишиларнинг хар кунги психик фаолиятини одатдаги хаёт ва шароитларида тахлил килишдан иборатдир.

40. Сухбат методи кандай метод?

А) Эркин, нуткий муносабат туфайли олинган киши психик фаолиятининг хулосасини текшириш демақдир;

Б) Кишиларнинг психикасини оммавий сурок асосида урганиш демақдир;

В) Инглизча “синаш, текшириш” деган маънони англатади.

41. Биографик (таржимаи хол) методи кандай мектод?

А) Бу метод кичик гурух аъзолари уртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни урганиш ва уларнинг даражасини улчашда кулланилади;

Б) Укувчиларнинг психик хусуиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида урганишдир;

В) Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тугрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар.

42. Социометрик метод қандай метод?

А) Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни урганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади;

Б) Сунъий ҳосил қилинган психологик шароитда намоён бўлувчи психик фаолиятни таҳлил қилишдан иборатдир;

В) Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тугрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар.

43. Социометрик методга қим асос қолган?

А) Француз психологи П.Жане;

Б) Америкалик психолог Дж. Брунер;

В) Америкалик социолог Джон Морено.

44. Ривожланиш деганда нима тушунилади?

А) Психиканинг ривожланиши пировард натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқ эканлиги;

Б) Миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жihatдан етилиши ва ақлий ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига ҳос ақлий сифатидаги психологик ривожланиш;

В) Психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг қўпайиши ёки қамайишидан иборат.

45. Шахснинг таърифини тугри белгиланг.

А) Ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир;

Б) У конкрет ҳаётнинг вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат харақатлари мажмуини билдиради;

В) Бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний қамолотида мунтазам равишда таъсир қўриши жараёнидир.

46. Энг аввало бола мактабга қайси жihatдан тайёр бўлиши керак?

А) Ақлий жihatдан;

Б) Ахлоқий жihatдан;

В) Жисмоний жihatдан.

47. Бола неча ёшдан бошлаб мантикий фикрлайди?

- А) 12-15 ёшдан;
- Б) 6-10 ёшдан;
- В) 3-5 ёшдан.

48. Усмирлик даври неча ёшларда руй беради?

- А) 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача;
- Б) 17-19 ёшгача;
- В) 7-10 ёшдан 16-18 ёшгача.

49. Илк усмирлик даври кандай таърифланади?

- А) Етуклик даври;
- Б) «Камолот бусагаси»;
- В) Илк балогат даври.

50. А.Авлонийнинг тарбияга берган таърифни тугри белгиланг.

- А) Тарбия биз учун ё нажот ё халокат; ё хаёт, ё мамот; ё саодат, ё фалокат масаласидир;
- Б) Тарбия биз учун ё хаёт, ё мамот ё саодат, ё фалокат; ё нажот ё халокат масаласидир;
- В) Тарбия биз учун ё хаёт, ё мамот; ё нажот ё халокат; ё саодат, ё фалокат масаласидир.

“ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ” фанидан ёзма имтишон вариантлари

1 - ВАРИАНТ

1. Таълим-тарбиянинг психологик жихатлари ва Шар= мутафаккирларининг =арашлари. (Таълим-тарбия, хул=-атвор, комил инсон, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино)
2. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар. (Тарбия, ижтимоий омиллар, ирсият, а=лий ривожланиш)
3. ЁИ=иш фаолияти назариялари. (ЁИ=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)
4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йиллари ва имкониятлари. (дидактик диагностика, ташкилий - методик, ижтимоий – психологик - педагогик диагностика, тест, интеллект, тестология)
5. Педагогик жамоалар фаолияти самарадорлигини ошириш йиллари.

2 – ВАРИАНТ

1. Педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари. (Педагогик психология, таълим-тарбия, назарий ва амалий вазифалари, индивидуал хусусиятлар)

2. Таълимда психологик кымакни ташкил этиш муаммоси. (Иродавий сифатлар, психологик талаблар, анализ, синтез, умумлаштириш)
3. Педагогик психологияда ёш даврларини таба=алаш муаммолари. (Ж.Пиаже, А.Валлон, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконин, В.А.Крутецкий)
4. Ы=ув фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ы=ув фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
5. Ыкитувчи мактаб психологик хизмат тизимида.(мактаб психологининг асосий вазифалари, индивидуал ва гуруций ишлаш услублари, психологик талаблар)

3 – ВАРИАНТ

1. Комил шахс шаклланишида педагогик фаолиятни такомиллаштириш - педагогик психологиянинг вазифаси сифатида. (Россия психологлари, Америкалик, Швейцариялик, Француз, Олмон психологлари)
2. Ёш даврлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари.(Ёш даврлари, наслий хусусиятлар, таълим-тарбия, ижтимоий мушит, индивидуал хусусиятлар)
3. Ысмирлик ёшининг психологик хусусиятлари. (“Психик ривожланишдаги кризис”, хул=-атвор, индивидуал хусусиятлар, дунё=араши, муло=оти, асосий фаолияти)
4. Ы=ув фаолиятини бош=ариш. (Ижодий потенциал, асосий ма=сади, =изи=иш ва эхтиёжлар, асосий вазифаси, таркибий =исмлари)
5. Педагогнинг психологик маданияти. (Ы=итувчининг шахсий хислатлари, касбига хос билими, нут=и, ижодий хислатлари)

4 – ВАРИАНТ

1. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари. (Эксперимент, психологик-педагогик, анкета, суцбат, тест, биографик, социометрик методлар)
2. Шахс такомиллашувида болаликнинг урни. (Гыдаклик даври, илк гыдаклик, шатти-шаракатлари, эхтиёжи, муло=отга киришиши, психик тара==иёти)
3. Ысмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо былиши. (Билиш жараёнлари, нут=, хотира, тафаккур, ижтимоий вазиятларда ызини тута билиши)
4. Ы=итувчининг педагогик =обилиятлари. (Дидкатик, академик, перцептив, нут=, ташкилотчилик, авторитар, коммуникатив, педагогик щаёл, ди==атни таксимлай олиш =обилияти)
5. Болалар гуруций фаолиятини ташкил этиш.

5 – ВАРИАНТ

1. Тад=и=от олиб бориш, маслацатлашув ва психологик тузатишлар ытказиш услублари. (Педагогик психология, тест, анкета, умумий ва хусусий методлар)
2. Бола тар==иётининг асосий боскичлари умумий тавсифи. (чакалоклик, илк ёшлик, мактабгача, кичик мактаб ёши, ырта мактаб ёши, бало\ат ва даврлари).

3. Шах шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлари. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
4. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар. (Мунозара, брейнштурминг, тренинг, психогимнастик машқлар, мунозара шартлари)
5. Амалий психодиагностиканинг назарий масалалари. (психологик-педагогик диагностиканинг назарий асослари, йуналишлари, босқичлари, принциплари)

6 – ВАРИАНТ

1. Ёш ривожланиши даврлари. (Ча=ало=лик, илк болалик, болалик, кичик мактаб ёши, ысмирлик, илк ыспиринлик, ыспиринлик, илк ёшлик, етуклик)
2. Хул=-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йыналиши сифатида. (Тарбия, одат, куникма, шахсий сифатлари, психик тара==иёти)
3. А=лий ривожланиш манбаалари ва ызлаштирмаслик сабаблари. (Жисмоний, анатомик-физиологик ривожланиши, а=лий тайёргарлик, эмоционал шолат, ижтимоий-психологик тайёргарлик, ацлок меъёрлари)
4. Педагогнинг ы=увчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар. (Муомала, муло=от, педагогик такт, эмоционал шолатлар, когнитив жищатлари)
5. Турли психодиагностик методикаларни куллашнинг хусусиятлари. (Тест, а=л, термин, интеллект, Г.Айзенк, “Психологик-педагогик консилиум” методикаси)

7 – ВАРИАНТ

1. Ёш ша=ида тушунча: физиологик, психологик, астрономик.
2. Ы=иш фаолияти назариялари. (Ы=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)
3. Ысмирлик ва ыспиринлик даври-назарий интеллектнинг шаклланиши, меҳнат малакалари ва куникмаларнинг профессионалашуви, умумий ва мацсус =обилиятларнинг ривожланиши, тенгдошлари ва катталар муло=оти таъсири остида шаклланиш, ыз-ызини тарбиялаш.
4. Педагог хул=ида ыз-ызини назорат этиш ва бош=ариш. (Педагогик фаолият, педагогик такт, хул=-атвор)
5. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши. (Психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психологик консультация)

8 – ВАРИАНТ

1. Турли ёш даврларига мансуб ы=увчиларда билиш, хиссий-иродавий жищатларнинг ривожланиши тавсифи. (Индивидуал психологик хусусиятлари, психик тара==иёт, биологик ижтимоий омиллар)
2. “Тарбияси =ийин” болалар психологияси. (Педагогик =аровсизлик, хул=-атвор стереотиплари, ижтимоий муцит таъсири)

3. Шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
4. Педагог шахси структураси ва адриятлари. (Касбий хислатлар, ижодий хислатлар, коммуникатив малакалар, Ўқитувчига ўйилладиган талаблар)
5. Алий фаолият интерфаол формалари учун шароитлар яратишнинг психологик асослари. (Дарсда мунозара, брейншторминг, тренинглар ўқитиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)

9 – ВАРИАНТ

1. Шахс такомиллашувида болаликнинг ролини тушунтирувчи психологик таълимотлар. (Илк болалик даври, нутқи, психик ривожланиши, атроф-муҳитга ўзиёши)
2. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. (Работлантириш, жазолаш, ырнак кырсатиш, урф-одат, адриятларнинг таъсири, ота-онанинг амхырлиги)
3. Педагог шахси шайдаги Шарф мутафаккирлари арашлари. (Таълим-тарбия, хулф-атвор, комил инсон, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино)
4. Педагогик фаолиятнинг ызига хос томонлари, гурушни бошаришда педагоглар жамоасининг хусусиятларини инобатга олиш.
5. Интерфаол таълим ўқувчилар алий фаолиятнинг фаоллаштириш услуби сифатида. (Дарсда мунозара, брейншторминг, тренинглар ўқитиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)

10 – ВАРИАНТ

1. Ўзаро муносабатларда ёш хусусиятлари. (Дунёараш, кризис, установка, алий ривожланиш, масад, идеал, эътиод)
2. Тарбия масадлари, усуллари ва ёндошувлари. Мустаиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. (Тарбия, миллий руцият, миллий адриятлар, Арасту, Конфуций, А.Авлонийнинг тарбия шайдаги фикрлари)
3. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши. (Кризис даври, ысмирлик ёши, фаолият, хулф-атвор, мотив, психик ва алий ривожланиш, жинсий етилиш, акселерация)
4. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур хислатлар. (Ўз ишига ижодий ёндашиши, маънавий поклиги, таълим-тарбия методикасини эгаллаш, педагогик техника)
5. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йыллари ва имкониятлари. (Диагностиканинг асосий 8 та тамойиллари)

11 – ВАРИАНТ

1. Педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари. (Педагогик психология, таълим-тарбия, назарий ва амалий вазифалари, индивидуал хусусиятлар)
2. Ўқитиш фаолияти назариялари. (Ўқитиш мотивлари, ўқув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)

3. Педагогик психологияда ёш даврларини таба=алаш муаммолари. (Ж.Пиаже, А.Валлон, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконин, В.А.Крутецкий)
4. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуби сифатида. (Дарсда мунозара, брейнштурминг, тренинглр ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)
5. Педагог шахси структураси ва =адриятлари. (Касбий хислатлар, ижодий хислатлар, коммуникатив малакалар, ЫI=итувчига =ыйиладиган талаблар)

12 – ВАРИАНТ

1. Ёш ривожланиши даврлари. (Ча=ало=лик, илк болалик, болалик, кичик мактаб ёши, ысмирлик, илк ыспиринлик, ыспиринлик, илк ёшлик, етуклик)
2. Тарбия ма=садлари, усуллари ва ёндошувлари. Муста=иллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. (Тарбия, миллий руцият, миллий =адриятлар, Арасту, Конфуций, А.Авлонийнинг тарбия ща=идаги фикрлари)
3. Тадкикот олиб бориш, маслахатлашув ва психологик тузатишлар ытказиш услублари. (Педагогик психология, тест, анкета, умумий ва хусусий методлар)
4. Педагог хул=ида ыз-ызини назорат этиш ва бош=ариш. (Педагогик фаолият, педагогик такт, хул=-атвор)
5. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши. (Психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психологик консультация)

13 – ВАРИАНТ

1. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар. (Тарбия, ижтимоий омиллар, ирсият, а=лий ривожланиш)
2. Ысмирлик ва ыспиринлик даври-назарий интеллектнинг шаклланиши, мецнат малакалари ва кыникмаларнинг профессионалашуви, умумий ва махсус =обилиятларнинг ривожланиши, тенгдошлари ва катталар муло=оти таъсири остида шаклланиш, ыз-ызини тарбиялаш.
3. Педагогнинг ы=увчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар. (Муомала, муло=от, педагогик такт, эмоционал холатлар, когнитив жихатлари)
4. ЫI=ув фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ы=ув фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
5. Турли психодиагностик методикаларни куллашнинг хусусиятлари. (Тест, акл, термин, интеллект, Г.Айзенк, “Психологик-педагогик консилиум” методикаси)

14 – ВАРИАНТ

1. Интерфаол таълим формалари ва уларни самарали амалга оширишдаги талаблар. (Мунозара, брейнштурминг, тренинг, психогимнастик машклар, мунозара шартлари)
2. Педагогик психологияда ёш даврларини таба=алаш муаммолари. (Ж.Пиаже, А.Валлон, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконин, В.А.Крутецкий)

3. “Тарбияси =ийин” болалар психологияси. (Педагогик =аровсизлик, хул=-атвор стереотиплари, ижтимоий муштит таъсири)
4. Педагог шахси структураси ва =адриятлари. (Касбий хислатлар, ижодий хислатлар, коммуникатив малакалар, Ё=итувчига =ыйиладиган талаблар)
5. Турли психодиагностик методикаларни куллашнинг хусусиятлари. (Тест, а=л, термин, интеллект, Г.Айзенк, “Психологик-педагогик консилиум” методикаси)

15 – ВАРИАНТ

1. Педагог шахси ша=идаги Шар= мутафаккирлари =арашлари. (Таълим-тарбия, хул=-атвор, комил инсон, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино)
2. Шахсининг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
3. Ё=иш фаолияти назариялари. (Ё=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)
4. Ёсмирлик даврида шахсининг шаклланиши. (Кризис даври, ысмирлик ёши, фаолият, хул=-атвор, мотив, психик ва а=лий ривожланиш, жинсий етилиш, акселерация)
5. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йиллари ва имкониятлари. (Диагностиканинг асосий 8 та тамойиллари)

16 – ВАРИАНТ

1. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. (Ра\батлантириш, жазолаш, ырнак кырсатиш, урф-одат, =адриятларнинг таъсири, ота-онанинг \амхырлиги)
2. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур хислатлар. (Ёз ишига ижодий ёндашиши, маънавий поклиги, таълим-тарбия методикасини эгаллаш, педагогик техника)
3. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуги сифатида. (Дарсда мунозара, брейнштурминг, тренинглар ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)
4. Педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари. (Педагогик психология, таълим-тарбия, назарий ва амалий вазифалари, индивидуал хусусиятлар)
5. Ёш ривожланиши даврлари. (Ча=ало=лик, илк болалик, болалик, кичик мактаб ёши, ысмирлик, илк ыспиринлик, ыспиринлик, илк ёшлик, етуклик)

17 – ВАРИАНТ

1. Ё=иш фаолияти назариялари. (Ё=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)
2. Тарбия ма=садлари, усуллари ва ёндошувлари. Муста=иллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. (Тарбия, миллий рушият, миллий =адриятлар, Арасту, Конфуций, А.Авлонийнинг тарбия ша=идаги фикрлари)

3. А=лий ривожланиш манбаалари ва ызлаштирмаслик сабаблари. (Жисмоний, анатомик-физиологик ривожланиши, а=лий тайёргарлик, эмоционал шолат, ижтимоий-психологик тайёргарлик, ашлок меъёрлари)
4. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши. (Психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психологик консультация)
5. Педагогнинг ы=увчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар. (Муомала, муло=от, педагогик такт, эмоционал холатлар, когнитив жихатлари)

18 – ВАРИАНТ

1. Турли психодиагностик методикаларни куллашнинг хусусиятлари. (Тест, а=л, термин, интеллект, Г.Айзенк, “Психологик-педагогик консилиум” методикаси)
2. Педагог хул=ида ыз-ызини назорат этиш ва бош=ариш. (Педагогик фаолият, педагогик такт, хул=-атвор)
3. Шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
4. Бола тар==иётининг асосий боскичлари умумий тавсифи. (чакалоклик, илк ёшлик, мактабгача, кичик мактаб ёши, ырта мактаб ёши, бало\ат ва даврлари).
5. Ы=иш фаолияти назариялари. (Ы=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)

19 – ВАРИАНТ

1. Хул=-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йыналиши сифатида. (Тарбия, одат, куникма, шахсий сифатлари, психик тара==иёти)
2. Ы=ув фаолиятини бош=ариш. (Ижодий потенциал, асосий ма=сади, =изи=иш ва эхтиёжлар, асосий вазифаси, таркибий =исмлари)
3. Педагогнинг ы=увчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар. (Муомала, муло=от, педагогик такт, эмоционал холатлар, когнитив жихатлари)
4. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуби сифатида. (Дарсда мунозара, брейншторминг, тренинглари ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)
5. Тадкикот олиб бориш, маслахатлашув ва психологик тузатишлар ытказиш услублари. (Педагогик психология, тест, анкета, умумий ва хусусий методлар)

20 – ВАРИАНТ

1. Таълимда психологик кымакни ташкил этиш муаммоси. (Иродавий сифатлар, психологик талаблар, анализ, синтез, умумлаштириш)

2. Комил шахс шаклланишида педагогик фаолиятни такомиллаштириш - педагогик психологиянинг вазифаси сифатида. (Россия психологлари, Америкалик, Швейцариялик, Француз, Олмон психологлари)
3. Ёш фаолияти назариялари. (Ёш мотивлари, ёш фаолияти мотивацияси, тушунтириш)
4. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йиллари ва имкониятлари. (Диагностиканинг асосий 8 та тамойиллари)
5. Педагогнинг ёшчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жиҳатлар. (Муомала, мулоҳот, педагогик такт, эмоционал ҳолатлар, когнитив жиҳатлари)

21 – ВАРИАНТ

1. Педагог шахсига психологик талаблар ва унга оид зарур хислатлар. (Ёш ишига ижодий ёндашиши, маънавий поклиги, таълим-тарбия методикасини эгаллаш, педагогик техника)
2. Педагогик психологиянинг умумий ва хусусий методлари. (Эксперимент, психологик-педагогик, анкета, суҳбат, тест, биографик, социометрик методлар)
3. Ёшмирлик ва ёшпиринлик даври-назарий интеллектнинг шаклланиши, меҳнат малакалари ва кўникмаларнинг профессионалашуви, умумий ва махсус ёшбилитларнинг ривожланиши, тенгдошлари ва катталар мулоҳоти таъсири остида шаклланиш, ёш-ёшини тарбиялаш.
4. Ёш фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ёш фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
5. Шахс такомиллашувида ижтимоий омиллар. (Тарбия, ижтимоий омиллар, ирсият, ақлий ривожланиш)

22 – ВАРИАНТ

1. “Тарбияси ёшнинг” болалар психологияси. (Педагогик ёшаровсизлик, ҳулҳатвор стереотиплари, ижтимоий муҳит таъсири)
2. Ёш ривожланиши давлари. (Ҳақалоқлик, илк болалик, болалик, кичик мактаб ёши, ёшмирлик, илк ёшпиринлик, ёшпиринлик, илк ёшлик, етуқлик)
3. Педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари. (Педагогик психология, таълим-тарбия, назарий ва амалий вазифалари, индивидуал хусусиятлар)
4. Ёшқувчи мактаб психологик хизмат тизимида. (мактаб психологининг асосий вазифалари, индивидуал ва гуруҳий ишлаш услублари, психологик талаблар)
5. Ёш фаолиятини бошқариш. (Ижодий потенциал, асосий мақсади, ёши ёш ва эҳтиёжлар, асосий вазифаси, таркибий ёшлар)

23 – ВАРИАНТ

1. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йиллари ва имкониятлари. (дидактик диагностика, ташкилий - методик, ижтимоий – психологик - педагогик диагностика, тест, интеллект, тестология)

2. Ёсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари. (“Психик ривожланишдаги кризис”, хул=-атвор, индивидуал хусусиятлар, дунё=араши, муло=оти, асосий фаолияти)
3. Педагогнинг психологик маданияти. (Б=итувчининг шахсий хислатлари, касбига хос билими, нут=и, ижодий хислатлари)
4. Ёш даврлари ва шахс шаклланиши хусусиятлари.(Ёш даврлари, наслий хусусиятлар, таълим-тарбия, ижтимоий муштит, индивидуал хусусиятлар)
5. Б=иш фаолияти назариялари. (Б=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)

24 – ВАРИАНТ

1. Ы=ув фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ы=ув фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
2. Педагогнинг психологик маданияти. (Б=итувчининг шахсий хислатлари, касбига хос билими, нут=и, ижодий хислатлари)
3. Психодиагностик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш йиллари ва имкониятлари. (дидактик диагностика, ташкилий - методик, ижтимоий – психологик - педагогик диагностика, тест, интеллект, тестология)
4. Ёсмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо бўлиши. (Билиш жараёнлари, нут=, хотира, тафаккур, ижтимоий вазиятларда ызини тута билиши)
5. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуби сифатида. (Дарсда мунозара, брейншторминг, тренинглари ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)

25 – ВАРИАНТ

1. Таълим-тарбиянинг психологик жихатлари ва Шар= мутафаккирларининг =арашлари. (Таълим-тарбия, хул=-атвор, комил инсон, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино)
2. Б=ув фаолиятини бош=ариш. (Ижодий потенциал, асосий ма=сади, =изи=иш ва эхтиёжлар, асосий вазифаси, таркибий =исмлари)
3. Шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
4. Таълимда психологик кымакни ташкил этиш муаммоси. (Иродавий сифатлар, психологик талаблар, анализ, синтез, умумлаштириш)
5. А=лий фаолият интерфаол формалари учун шароитлар яратишнинг психологик асослари. (Дарсда мунозара, брейншторминг, тренинглари ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)

26 – ВАРИАНТ

1. Педагогик психологияда ёш даврларини таба=алаш муаммолари. (Ж.Пиаже, А.Валлон, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконин, В.А.Крутецкий)
2. Ы=ув фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ы=ув фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
3. Ёсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари. (“Психик ривожланишдаги кризис”, хул=-атвор, индивидуал хусусиятлар, дунё=араши, муло=оти, асосий фаолияти)

4. Ы=итувчининг педагогик =обилиятлари. (Дидкатик, академик, перцептив, нут=, ташкилотчилик, авторитар, коммуникатив, педагогик шаёл, ди==атни таксимлай олиш =обилияти)
5. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуги сифатида. (Дарсда мунозара, брейнштурминг, тренинглр ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)

27 – ВАРИАНТ

1. Ыкитувчи мактаб психологик хизмат тизимида.(мактаб психологининг асосий вазифалари, индивидуал ва гуручий ишлаш услублари, психологик талаблар)
2. “Тарбияси =ийин” болалар психологияси. (Педагогик =аровсизлик, хул=-атвор стереотиплари, ижтимоий мушит таъсири)
3. Педагог шахси структураси ва =адриятлари. (Касбий хислатлар, ижодий хислатлар, коммуникатив малакалар, Ы=итувчига =ыйиладиган талаблар)
4. Ы=ув фаолиятининг психологик мощияти. (Психик жараёнлар, ы=ув фаолиятининг беш элементи, таълим жараёни)
5. Шахсининг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)

28 – ВАРИАНТ

1. Интерфаол таълим ы=увчилар а=лий фаолиятнинг фаоллаштириш услуги сифатида. (Дарсда мунозара, брейнштурминг, тренинглр ы=итиш технологиялари, А.Осборн лойихаси)
2. Шахс такомиллашувида болаликнинг урни. (Гыдаклик даври, илк гыдаклик, шатги-шаракатлари, эхтиёжи, муло=отга киришиши, психик тара==иёти)
3. Тадкикот олиб бориш, маслахатлашув ва психологик тузатишлар ытказиш услублари. (Педагогик психология, тест, анкета, умумий ва хусусий методлар)
4. Ы=ув фаолиятини бош=ариш. (Ижодий потенциал, асосий ма=сади, =изи=иш ва эхтиёжлар, асосий вазифаси, таркибий =исмлари)
5. Тарбия ма=садлари, усуллари ва ёндошувлари. Муста=иллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. (Тарбия, миллий рушият, миллий =адриятлар, Арасту, Конфуций, А.Авлонийнинг тарбия ша=идаги фикрлари)

29 – ВАРИАНТ

1. Педагогнинг ы=увчилар билан муносабатида коммуникатив, эмоционал ва когнитив жихатлар. (Муомала, муло=от, педагогик такт, эмоционал шолатлар, когнитив жищатлари)
2. Турли психодиагностик методикаларни куллашнинг хусусиятлари. (Тест, а=л, термин, интеллект, Г.Айзенк, “Психологик-педагогик консилиум” методикаси)
3. Ёш ша=ида тушунча: физиологик, психологик, астрономик.
4. Ы=иш фаолияти назариялари. (Ы=иш мотивлари, ы=ув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)

5. Ёсмирлик ва ёспиринлик даври-назарий интеллектнинг шаклланиши, меҳнат малакалари ва куникмаларнинг профессионалашуви, умумий ва маъсус =обилиятларнинг ривожланиши, тенгдошлари ва катталар муло=оти таъсири остида шаклланиш, ёз-ёзини тарбиялаш.

30– ВАРИАНТ

1. Педагог хул=ида ёз-ёзини назорат этиш ва бош=ариш. (Педагогик фаолият, педагогик такт, хул=-атвор)
2. Таълим тизимида психологик хизмат вазифалари, тузилиши ва ташкил этилиши. (Психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психологик консультация)
3. Шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омиллар. (Талим-тарбия, ижтимоий омиллар, наслий хусусиятлар, табиий ва психик хусусиятлар)
4. Бола тар==иётининг асосий босқичлари умумий тавсифи. (чакалоклик, илк ёшлик, мактабгача, кичик мактаб ёши, ырта мактаб ёши, балолат ва даврлари).
5. Ёиш фаолияти назариялари. (Ёиш мотивлари, ёув фаолияти мотивацияси, тушунтириш)

“Педагогик психология” фани бўйича педагогик технологияларининг қўлланилиши.

Янги педагогик технологияларни ўқув жараёнида қўллаш усуллари юзасидан мазкур фаннинг 3 ва 4-мавзулари илова сифатида кўрсатилмоқда:

3-Мавзу: “Ижтимоийлашув жараёни ва ўқувчининг шахсий такомиллашуви” мавзусини олиб боришда янги педагогик технологияни қўллаш таълим сифати ва самарасини оширади.

1. Биз бу дарсда “ақлий хужум”, яъни “брейнштурминг” усулидан фойдаланамиз. Бунинг учун доскани учта қисмга бўлиб қўйилади:

Шахс	Жамият	Шахс ривожланиш омиллари

Шу тарзда гуруҳ аъзоларини ҳам уч гуруҳга бўламиз. Биринчи гуруҳга биринчи устунни тўлдиришни, иккинчи гуруҳга иккинчи устунни, учинчи гуруҳга учинчи устунни тўлдириш вазифаси берилади. Чунки бакалавр босқичида шахс, жамият, фаолият, мақсад, муҳит тушунчаларни ўзлаштиришлари билан психологик тушунчаларни билишлари кузатилган.

Уларнинг ўзлари ҳам ижтимоий, ҳам психология учун умумий бўлган категория ва тушунчаларни топишлари керак бўлади. Шунинг учун ҳар бир гуруҳга устунларни тўлдириш вазифаси берилади.

2. Аввалги гуруҳларни сақлаган ҳолда, бакалаврларга педагогик психология фанида муҳим ҳисобланган бу икки тушунчанинг моҳиятини тушуниб олишга оид дарс ва вазифа тақлиф этилади:

Шахс ривожланишида ирсий омиллар	Шахс ривожланишидаги ижтимоий омиллар

3. Вазифада таълим олувчилар ўзлари яшаётган муҳит ва фаолиятда кишига таъсир этадиган турли омилларни баён этадилар. Шунинг учун ўқитувчи томонидан бу икки тушунчани қандай қилиб инсонда қандай эканлигини ўрганиш мумкинлигини сўрайди ва ўз-ўзидан дарс мавзусида режага киритилган қизиқиш, эътиқод, установа, ақлий ривожланиш каби тушунчаларга келинади.

Шунинг учун дарс якунида Ушбу жадвални тўлдиришни тақлиф этилади:

Нимани билар эдик?	Нимани билишни хоҳлаймиз?	Нимани билиб олдик?

Бу жадвални тўлдириб келиш уйга мустақил вазифа сифатида берилади.

Қутиладиган натижа: Дарсда ҳаммани фаоллаштириш, янги фанга асталик билан олиб кириш, ҳар бир таълим олувчида ўз фикрини ифода эта олишга эришиш. Бу технологияни қўллаш орқали дарс мақсади ва мазмунига бакалаврларнинг ўзлари тезроқ етиб келадилар ва келгуси фаолиятларида нималарга эътибор бериш лозимлигини ўзлари англайдилар.

4-МАВЗУ: “Таълим ва тарбиянинг назарий асослари” мавзусини олиб боришда янги педагогик технологияни қўллаш таълим сифати ва самарасини оширади.

1. Биз бу дарсда “Кейс-стади”, “брейнштурминг”, яъни мияни забт этиш усулидан фойдаланамиз. Бунинг учун гуруҳни тўртта гуруҳчаларга бўлиб қўйилади ва уларга : “Таълим ва тарбиянинг бир-бирига боғлиқ ҳамда қарама-қарши томонлари”ни келтириш керак бўлган вазифасини берамиз. Демакки, шахс шаклланишида:

Таълим тарбия -	Бир-бирига боғлиқлик томонлари	Қарама-қарши томонлари	Нейтрал томонлар

Характеристикаларини бакалаврлар ёзишади.

2. Дарснинг биринчи қисмида ўз-ўзидан ҳар бир гуруҳ аъзоларининг мавзу ҳақидаги фикрлари юзага чиқади. Ўқитувчи шу босқичда таълим-тарбиянинг узвийлиги ва бир-бирига зид томонларини маълум ёшда ва индивидуал психологик хусусиятларини инобатга олиш ҳамда улар ҳаёт фаолиятида қўллаши муқаррарлигини уқтиради.

3. Бу вазифада талабалар тарбиялаш жараёнида таълим берувчи, ўқувчи ва таълим жараёнининг ўзи ҳақида ўқитувчидан тинглайдилар ва уларнинг характеристикаларини ўзлари Ушбу жадвалда баён этадилар.

Таълим берувчи		Таълим олувчи - ўқувчи		Таълим жараёни
ижобий	салбий	ижобий	салбий	

Бу вазифани бажаришда ўқитувчи гуруҳни учга ажратиб, фаоллаштиради. “Сиз келгусида таълим ва тарбия жараёнининг иштирокчиси бўлсангиз, қандай йўл тутган бўлар эдингиз?” саволини ўртага ташлайди. Ҳар бир ҳолатни таҳлил этиб, ундаги ҳам психологик, ҳам ижтимоий механизм аниқланади.

Шунинг учун дарс якунида Ушбу жадвални тўлдиришни тақлиф этилади:

Нимани билар эдик?	Нимани билишни хохлаймиз?	Нимани билиб олдик?

Бу жадвални тўлдириб келишга дарс жараёнида вақт етмаса, уйга мустақил вазифа сифатида берилади.

Кутиладиган натижа: Дарсда ҳаммани фаоллаштириш, ҳар бир талабада ижодкорлик хусусиятларини ривожлантиришга эришиш, гуруҳда ҳамкорлик муҳитини яратиш ва мустақил фикрлашнинг асоси бўлган креативлик сифатларини шакллантиришга имкон яратилади.

Ижтимоий-психологик тренинглар учун сценарийлар: (7, 10 ва 13 мавзулар бўйича)

1. ТАНИШИШ.

Тренернинг кўрсатмасига биноан унинг ўнг ёки чап томонида турган иштирокчилардан биттаси ўз исмини айтади. Иккинчи иштирокчи эса биринчисининг ва ўзининг исмини айтади. Тренингнинг учинчи иштирокчиси эса биринчисининг, иккинчисининг ва ўзининг исмини айтади ва шу тариқа охиригача давом этади. Тренингнинг охириги иштирокчиси биринчисидан бошлаб, то гуруҳ аъзоларининг ҳаммасини ва ўзининг исмини айтади. Агар гуруҳ аъзолари таниш бўлсалар, ҳар бир иштирокчи ўзига бирор сифат ёки таҳаллус топиб, кейин ўша таҳаллус бўйича ўзини таништиради. Бу психогимнастик машқ ҳам шахслараро чиниқишни, хотирани мустаҳкамлашни, эмоционал тангликнинг олдини олиш каби мақсадларда хизмат қилади.

2. ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ.

Бошловчи ҳар бир иштирокчи қўлига алоҳида карточкаларда “Лидер” ва “Фаросат” сўзларини бериб чиқади. Сўзлардаги ҳарфлар вертикал кўринишда ёзилган бўлиб, иштирокчи ҳар бир ҳарфнинг рўпарасига ўша билан бошланадиган ўзидаги бирор шахсий сифатларини кўп ўйланмай ёзиб чиқиши керак. Мақсад эса шахснинг ўз-ўзини англаш ва ўзига нисбатан сензитивликни аниқлашдан иборат бўлади.

3. ИНТЕРВЬЮ ҲАМ.

Бошловчи интервьюер сифатида турли тоифали шахслардан (вазир, артист, ректор, ўқув маскани директори, декан, мураббий...) интервью олиши

кераклиги айтилади. У ўзи бир аъзони шу ролга тавсия этади. Таҳлилда нима учун айнан шу иштирокчи шу ролга тавсия этилганлиги ҳақида ҳам фикр билдирилади. “Ўзга бўлиш санъати” ва олий даражали мулоқот техникаси машқ қилинади.

4. **ОММА ОЛДИДА ЧИҚИШ ҚИЛИШ.**

А). Бу ўйинга аъзолар олдиндан тайёргарлик кўришгани маъқул. Чунки бунда маълум вақт давомида нотиклик маҳорати ва гуруҳга мурожаат қилишнинг турли воситалари синалади. Гапириш ва эшитиш санъатлари машқ қилинади.

Б). Икки минут вақт ичида турли мавзуларда оммавий маърузалар матнини тайёрлаш ёки қоралаш керак бўлади. Мавзулар:

- Ёшлар муаммоси;
- Ўзбек аёллари масаласи;
- Қишлоқ ва шаҳар турмуш тарзи.

“Педагогик психология” фани бўйича ахборот технологиянинг қўлланилиши

№	Мавзулар номи	Интернет маълумотлари
1	Педагогик психология фанининг вазибалари ва тадқиқот методлари	1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html 2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm
2	Педагогик психология ва ўқувчининг ёш даврлари	1. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/ 2. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc
3	Ижтимоийлашув жараёни ва ўқувчининг шахсий такомиллашуви	1. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/0
4	Таълим ва тарбиянинг назарий асослари	1. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc 2. www.psychology-nline.net/docs/practicum1.html
5	Педагогик фаолият психологияси ва ёш даврлари муаммолари	1. www.my-shop.ru/shop/books/5330.html 2. www.school.edu.ru
6	Таълим ва тарбиядаги кийинчиликлар, тарбияси ва ўзлаштириши кийин бўлган болалар билан ишлашнинг психологик услублари	1. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc 2. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
7	Педагог психологияси	1. www.pomorsu.ru/Departments/Social/ps/ped_ps.htm 2. www.elsu.ru/kvpp
8	Педагогик бошқарув ва педагог маҳорати	1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html 2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm

9	Педагогик баҳолаш психологияси	1. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc 2. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
10	Педагогик фаолиятда психодиагностика асослари	1. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc 2. www.psychology-online.net/docs/practicum1.html
11	Интерфаол таълим методларининг психологик асослари	1. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/0
12	Педагогик жамоа психологияси ва бошқариш хусусиятлари	1. www.bankreferatov.ru/refbank.nsf/M/ 2. www.mgopu.ru/pvu.old/publ/ann2.doc
13	Таълим тизимида психологик хизмат	1. www.literatura.shopbrowser.ru/sbdir-6354.html 2. www.MTU-NET.ru/psi/tema/tema16.htm